

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे.

तात्त्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेतील समाजशास्त्र विषयातील

एम. फिल. पदवीसाठी सादर केलेला लघुशोध प्रबंध

“पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या
सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास.”

एम. फिल. संशोधन लघुशोध प्रबंध समाजशास्त्र

संशोधक

सौ. निर्मला गिरीश जाळींद्रे [M.A.B.ed.]

कायम नोंदणी क्रमांक – एस ०२२०८०००३४०

मार्गदर्शक

डॉ. व्ही. एस. मुगडे

M.A.M.Lib.I.Sa, M.Phil, Phd.L.L.B.

समाजशास्त्र विभाग, भारती विद्यापीठ विश्वविद्यालय,

यशवंतराव मोहिते महाविद्यालय, पुणे ४११०३८.

[वर्ष मे २०१३]

सौ.निर्मला गिरीश जाळींद्रे

संशोधक

डॉ. व्ही. एस. मुगडे

मार्गदर्शक

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे , तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखे अंतर्गत समाजशास्त्र या विषयाच्या विद्यानिष्णात (एम.फिल.)या पदवीसाठी सौ. निर्मला गिरीश जाळींदे यांनी ,“पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास .”या विषयावरील लघुशोध प्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे .

सदर लघुशोध प्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत . सदर माहिती त्यांनी इतरत्र कोठेही वापरलेली नाही .

ठिकाण – पुणे

डॉ. व्ही. एस. मुगडे

दिनांक – ०२/०७/२०१३

मार्गदर्शक

प्रतिज्ञापत्र

मी सौ. निर्मला गिरीश जाळींदे, प्रतिज्ञापूरुवक प्रमाणित करते की, "पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास" या विषयावरील लघुशोध प्रबंध भारतात किंवा भारताबाहेर कोणत्याही विद्यापीठाला सादर केलेला नाही. सदर लघुशोध प्रबंध मी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे , तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेअंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील विद्यानिष्णात (एम. फिल.) पदवीसाठी सादर करित आहे. हे संशोधन स्वतंत्र व नवे असून आवश्यक तेथे संदर्भ निर्देश केलेले आहेत आणि सदर माहितीचा या प्रबंधाव्यतिरिक्त अन्यत्र उपयोग केलेला नाही.

ठिकाण – पुणे

दिनांक – ०२/०७/२०१३

सौ. निर्मला गिरीश जाळींदे

संशोधक

ऋणनिर्देश

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचा सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास .“हा लघुशोध प्रबंध पूर्ण करण्यास मला अनेकांचे मार्गदर्शन व सहकार्य लाभले आहे. त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानणे माझे कर्तव्य आहे.

प्रथमतः विद्यानिष्ठांत (एम. फिल.) अभ्यासक्रमासाठी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाने मला जी संधी उपलब्ध करून दिली त्याबद्दल विद्यापीठाचे कुलसचिव डॉ. उमेश केसकर तसेच समाजशास्त्र विभागाचे अधिष्ठाता श्री. विजय कारेकर व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. अनुपमा केसकर यांची मी अत्यंत आभारी आहे. तसेच ऋणी देखील आहे.

सदर संशोधन प्रबंधाची जडणघडण आणि प्रबंधाची पूर्तता माझे आदरणीय गुरुवर्य डॉ. व्ही. एस. मुगडे यांच्या मार्गदर्शनामुळे आणि क्रियाशील सहकार्यामुळेच झाली आहे. त्यामुळे मी त्यांच्या चरणी कृतज्ञता व्यक्त करते.

तसेच टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागातील प्राध्यापक डॉ. जगन्नाथ कराडे , डॉ. प्रविण जाधव , डॉ. माणिक सोनावणे , डॉ. विशाल जाधव , यांनी मला वेळो वेळी मोलाचा सल्ला देऊन अमूल्य असे योग्य मार्गदर्शन केले. त्यामुळे मी त्यांची अत्यंत आभारी आहे.

शिक्षणाच्या प्रवासात ज्यांच्यामुळे मी इथपर्यंत येऊ शकले ते माझे आदणीय गुरुवर्य माझे बंधू. श्री.पद्माकर दत्तात्रेय जांभळे, माझे सासरे कै. सदाशिव जाळींद्रे व सासुबाई श्रीमती विजया जाळींद्रे तसेच सौ. भाग्यश्री कुलकर्णी, श्री. दत्तात्रेय टेमघरे (पी. आय.) यांचे अत्यंत मोलाचे योगदान लाभले. त्यामुळे मी त्यांची सदैव ऋणी आहे. त्याचप्रमाणे माझे पती श्री. गिरीश सदाशिव जाळींद्रे व मुलगी सौ. श्वेधा नागराज कल्याणी यांनीही मला संशोधन कार्यात वेळोवेळी मोलाचे सहकार्य व मदत केली. हे मी या ठिकाणी कृतज्ञतापूर्वक नमूद करते.

तसेच माझ्या शाळेतील सहकारी शिक्षिका, मध्यवर्ती ज्येष्ठ नागरिक संघटनेचे उपाध्यक्ष श्री.अशोक हांडेसर , मातोश्री वृद्धाश्रमाचे व्यवस्थापक श्री. जयंत सावळेकर , डॉ. मोरेश्वर अभ्यंकर यांचे वेळोवेळी मोलाचे योगदान लाभलेले आहे. त्यामुळे त्या सर्वांची मी अत्यंत आभारी आहे.

संशोधन अभ्यासामध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे गुलटेकडी व सदाशिवपेठ येथील ग्रंथालय, शासकीय विभागीय ग्रंथालय , भारत इतिहास संशोधन मंडळाचे ग्रंथालय , जयकर ग्रंथालय , यशवंतराव मोहिते कॉलेजचे ग्रंथालय , इत्यादी आणि येथील कर्मचा-यांचे विशेष सहकार्य लाभले. तसेच पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशी, वृद्धाश्रमाचे व्यवस्थापक व कर्मचारी यांनी वेळोवेळी माहिती दिली. त्या सर्वांची मी आभारी आहे.

प्रबंध टंकलेखिका सौ. श्वेधा नागराज कल्याणी व प्रकल्प बांधणीकर यांनी सदर प्रबंध वेळेत बांधणी पूर्ण करून दिल्याबद्दल त्यांचीही मी आभारी आहे.

ठिकाण – पुणे

सौ. निर्मला गिरीश जाळींद्रे
संशोधक

अनुक्रमणिका

प्रकरण क.	अनु. क.	शीर्षक	पृष्ठ क.
	❖	मुखपृष्ठ	I
	❖	प्रमाणपत्र	II
	❖	प्रतिज्ञापत्र	III
	❖	ऋणनिर्देश	IV
	❖	अनुक्रमणिका	VI
	❖	तक्ता सूची	X
	❖	आलेख सूची	XII
	❖	छायाचित्रे सूची	XIII
१	प्रस्ताविक		१ ते ३५
	१.१	प्रस्तावना	
	१.२	पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ	
	१.३	वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्ती	
	१.४	वृद्धावस्थेची वैशिष्ट्ये	
	१.५	वृद्धांच्या सामाजिक समस्या व कारणे	
	१.६	वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे	
	१.७	भारतातील वृद्धत्व एक आढावा	
	१.८	भारतातील वृद्धांचा संखात्मक आढावा	
	१.९	भारतातील वृद्धाश्रमांची व्यवस्था व वृद्धाश्रमांची संख्या	
	१.१०	महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम – स्वरूप व व्यवस्था	
	१.११	पुणे जिल्हयातील वृद्धाश्रम – स्वरूप व व्यवस्था	
	१.१२	पुणे शहरातील वृद्धाश्रमांचे स्वरूप व व्याप्ती	

VI

	१.१३ सिंहावलोकन	
२	संशोधन पध्दती	३६ ते ४४
	२.१ अभ्यास विषयाची निवड २.२ अभ्यास विषयाची गरज २.३ संशोधनाची गरज २.४ संशोधनाची उपयुक्तता २.५ अभ्यास विषयाची व्याप्ती २.६ अभ्यास विषयाचे महत्व २.७ संशोधनाची उद्दिष्टे २.८ गृहीतके २.९ संशोधन पध्दती २.१० नमुना निवड २.११ माहितीचे स्रोत २.१२ संशोधनाच्या मर्यादा २.१३ प्रकरणांची रूपरेषा २.१४ तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन	
३	संदर्भ साहित्याचा आढावा	४५ ते ५१
	३.१ ग्रंथ	

VII

	३.२ नियतकालिकातील लेख ३.३ प्रबंध/प्रबंधिका ३.४ ग्रंथेत्तर वाचन साहित्य ३.५ सिंहावलोकन	
४	पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्येचा अभ्यास	५२ ते ७२
	४.१ प्रस्तावना ४.२ पुणे शहरातील वृद्धांचे स्वरूप ४.३ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे स्वरूप ४.४ सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमांचा सहभाग ४.५ आर्थिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमांचा सहभाग ४.६ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक समस्या ४.७ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या आर्थिक समस्या ४.८ शासकीय योजना , उपक्रम व लाभार्थी ४.९ ज्येष्ठोपयोगी संस्था ४.१० सिंहावलोकन	
५	संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व सादरीकरण	७३ ते ११६
	५.१ प्रस्तावना	

	५.२ वृध्दांची वैयक्तिक माहिती	
	५.३ सिंहावलोकन	

VIII

६	विश्लेषणावर आधारित निष्कर्ष व शिफारशी	११७ ते १३०
	६.१ प्रस्तावना	
	६.२ निष्कर्ष	
	६.३ गृहीकांची पडताळणी	
	६.४ शिफारशी	
	६.५ भविष्यकालीन संशोधनासाठी अभ्यास विषय	
	परिशिष्टे	१३१ ते १६२
	१. प्रश्नावली – १.१ प्रश्नावली वृध्द रहिवासी १.२ वृध्दाश्रमातील व्यवस्थापक किंवा संस्थापक २. वृध्दाश्रम यादी – २.१ वृध्दाश्रम यादी – महाराष्ट्र राज्य २.२ वृध्दाश्रम यादी – पुणे जिल्हा २.३ वृध्दाश्रम यादी – पुणे शहर ३. पुणे शहरातील वृध्दाश्रमातील रहिवाशी स्त्री पुरुष संखात्मक यादी ४. पुणे शहरातील वृध्दाश्रमातील वृध्द रहिवाशी स्त्री पुरुष – निवेदकांची यादी ५. संदर्भसूची ६. पुणे शहर वृध्दाश्रम-छायाचित्रे.	

IX

तक्ता सूची

अ.क्र.	तक्ता क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
१	१.१	वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे दर्शविणारा तक्ता	१६
२	१.२	भारतातील वृद्ध वयोगटातील स्त्रिया व पुरुषांचे प्रमाण दर्शविणारा तक्ता	२३
३	१.३	भारतातील वृद्धांचा संख्यात्मक अंदाज दर्शविणारा तक्ता	२५
४	२.१	संशोधनाची उद्दीष्टे दर्शविणारा तक्ता	३९
५	४.१	ज्येष्ठोपयोगी संस्था दर्शविणारा तक्ता	६४
६	५.१	वृद्ध स्थिती दर्शविणारा तक्ता	७३
७	५.२	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे आर्युसंरचनेचे वर्गीकरण दर्शविणारी सारणी	७४
८	५.३	वृद्धाश्रमातील स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	७५
९	५.४	वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारी सारणी	७६
१०	५.५	वृद्धाश्रमातील वृद्धांची नोकरी व व्यवसायाची संरचना दर्शविणारी सारणी	७८
११	५.६	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे मासिक उत्पन्न दर्शविणारी सारणी	७९
१२	५.७	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे सध्याचे उत्पन्न मिळविण्याची साधने दर्शविणारी सारणी.	८१
१३	५.८	निवेदकांचा वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	८३
१४	५.९	निवेदकांच्या कुटुंबाचा प्रकार दर्शविणारी सारणी	८४
१५	५.१०	निवेदकांच्या कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार दर्शविणारी सारणी	८५
१६	५.११	पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील मूळचे रहिवासी असणा-यांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	८७
१७	५.१२	वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणारी सारणी	८९

१८	५.१३	नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	९०
१९	५.१४	वृद्धाश्रमाचा प्रकार दर्शविणारी सारणी	९१

X

२०	५.१५	वृद्धाश्रमांचा आर्थिक स्रोत दर्शविणारी सारणी	९२
२१	५.१६	वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणारी सारणी	९३
२२	५.१७	देखभाल खर्च दर्शविणारी सारणी	९५
२३	५.१८	वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य दर्शविणारी सारणी	९६
२४	५.१९	वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत प्रतिक्रिया दर्शविणारी सारणी	९८
२५	५.२०	वृद्धांच्या आजारातील विविधता दर्शविणारी सारणी	१००
२६	५.२१	आरोग्यविषयक उपचार पद्धती दर्शविणारी सारणी	१०२
२७	५.२२	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद दर्शविणारी सारणी	१०४
२८	५.२३	शासकीय उपक्रमांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	१०६
२९	५.२४	शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी	१०७
३०	५.२५	शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळण्याबाबत आवश्यकता दर्शविणारी सारणी	१०९
३१	५.२६	वृद्धाश्रमातील जीवन व कौटुंबिक जीवनातील फरक दर्शविणारी सारणी	११०
३२	५.२७	वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा दर्शविणारी सारणी	१११

XI

आलेख सूची

अ. क्र.	आलेख क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
१	५.१	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा आर्युसंरचनेच्या वर्गीकरणाचा आलेख	७४
२	५.२	वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारा आलेख	७६
३	५.३	वृद्धांची नोकरी व व्यवसायाची संचना दर्शविणारा आलेख	७८
४	५.४	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे मासिक उत्पन्न दर्शविणारा आलेख	८०
५	५.५	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे सध्याचे उत्पन्न मिळविण्याची साधने दर्शविणारा आलेख	८१
६	५.६	निवेदकांचा वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख	८३
७	५.७	निवेदकांच्या कुटुंबाचा प्रकार दर्शविणारा आलेख	८४
८	५.८	कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार दर्शविणारा आलेख	८६
९	५.९	पुणे शहरातील मूलचे रहिवाशी असणा-यांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख	८७
१०	५.१०	वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणारा आलेख	८९
११	५.११	नविन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळविण्याचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख	९०
१२	५.१२	वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणारा आलेख	९४
१३	५.१३	छेखभाल खर्च दर्शविणारा आलेख	९५
१४	५.१४	वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य दर्शविणारा आलेख	९७
१५	५.१५	वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत प्रतिक्रिया दर्शविणारा आलेख	९८
१६	५.१६	वृद्धांच्या आजारातील विविधता दर्शविणारा आलेख	१००
१७	५.१७	आरोग्यविषयक उपचार पद्धती दर्शविणारा आलेख	१०२
१८	५.१८	वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद दर्शविणारा आलेख	१०४

१९	५.१९	शासकीय उपकरणांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख	१०६
----	------	---	-----

XII

२०	५.२०	शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख	१०७
२१	५.२१	शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळविण्याबाबत आवश्यकता दर्शविणारा आलेख	१०९
२२	५.२२	वृद्धाश्रमातील कौटुंबिक जीवनातील फरक दर्शविणारा आलेख	११०
२३	५.२३	वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा दर्शविणारा आलेख	११२

छायाचित्रे सूची

अ. क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
१	तपोधाम वृद्धाश्रम	१५५
२	अग्रसेन वृद्धाश्रम	१५५
३	जनसेवा फाँडेशन वृद्धाश्रम	१५६
४	त्रिमुर्ति होम्स वृद्धाश्रम	१५६
५	मातोश्री वृद्धाश्रम	१५७
६	मातोश्री वृद्धाश्रमचे उपक्रम	१५८
७	मातोश्री वृद्धाश्रमचे उपक्रम	१५९
८	मातोश्री वृद्धाश्रमचे उपक्रम	१६०
९	मातोश्री वृद्धाश्रम उपक्रम	१६१
१०	मातोश्री वृद्धाश्रम व्यवस्था	१६२

XIII

प्रकरण – १ –

प्रास्ताविक

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ पारिभाषिक शब्दांचा अर्थ
- १.३ वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्ती
- १.४ वृद्धावस्थेची वैशिष्ट्ये
- १.५ वृद्धांच्या सामाजिक समस्या व कारणे
- १.६ वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे
- १.७ भारतातील वृद्धत्व एक आढावा
- १.८ भारतातील वृद्धांचा संख्यात्मक आढावा
- १.९ भारतातील वृद्धाश्रमांची व्यवस्था व वृद्धाश्रमांची संख्या
- १.१० महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम-स्वरूप व व्यवस्था
- १.११ पुणे जिल्हयातील वृद्धाश्रम-स्वरूप व व्यवस्था
- १.१२ पुणे शहरातील वृद्धाश्रम-स्वरूप व व्याप्ती
- १.१३ सिंहावलोकन

प्रकरण – १

प्रस्ताविक

१.१) प्रस्तावना :-

“जीवनातील मावळता कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था”. साधारणतः वृद्ध म्हटले की चेह-यावर आणि त्वचेवर सुरुकुत्या, अंगात कुर्ता, धोतर, डोक्यावर पांढरी टोपी, हातात काठी, कपाळावर टिळा, मुखात सतत देवाचे नामस्मरण अशी व्यक्ती डोळ्यासमोर येते. त्याला आपण वृद्ध म्हणतो. आपल्या देशात वृद्धांच्या जीवनातील समस्या दिवसेंदिवस भेडसावत आहे.

वर्तमान काळातील कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनाला भेडसावणा-या ज्या समस्या आहेत व ज्यांनी दिवसेंदिवस उग्र स्वरूप धारण करून नैतिकता, मानवता, कौटुंबिक प्रेमभाव, जिद्दाला, कृतज्ञता, जबाबदारीचे तत्व या बाबींना सुरुंग लावला आहे. या समस्यांमध्ये वृद्धांच्या समस्या ही एक गंभीर समस्या सर्वांना जाणावयास लागली आहे. आजच्या कौटुंबिक सामाजिक परिस्थितीत सर्वांना भेडसावणा-या चिंता करायला लावणारा आत्मकेंद्री व बदलणा-या वर्तमान सामाजिक परिस्थितीचे चिंतन करायला लावणारा असा हा विषय आहे.

भारतीय संस्कृतीत दीर्घायुष्य एक मूल्य मानले गेले आहे. आश्रम व्यवस्था ही भारतीय संस्कृती मधील महत्वाची संकल्पना आहे. तिच्यात माणसाचे आयुष्य हे शंभर वर्षांचे संकल्पिलेले आहे. वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम हे आयुष्याचे दोन टप्पे वयोवृद्धांच्या संदर्भातील आपल्या संस्कृतीच्या एकूण निवृत्तीपर आहे. त्यामुळे शास्त्रकारांनी अर्थ व काम या प्रवृत्तीवर पुरुषार्थाचा पाठ पुरावा करण्याचा कालखंड ग्रहस्थाश्रमापुरता म्हणजे सुमारे पंचवीस वर्षांचा ठरविला होता. फक्त या प्रवृत्तीवरून पुरुष फक्त याच कालखंडात व्यक्तीने धनप्राप्ती करावी व ऐहिक उपभोगाचे जीवन जगणे असे ठरवून देण्यात आले होते. वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रमातून हळूहळू वेगळे व्हावे ऐहिक उपभोग नकारात्मक व त्यागाचे जीवन जगावे असे सांगण्यात आले होते.

पारंपारिक भारतीय संयुक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. या संयुक्त कुटुंबपद्धतीत वृद्ध व्यक्तींना मानाचे स्थान होते. त्यांचे अनुभव अनुभवाची शिदोरी समजली जात असे परंतु विज्ञान व तंत्रज्ञानावर आधारलेल्या औद्योगिक क्रांतीने व इतर क्षेत्रामुळे विभक्त कुटुंबपद्धती उदयाला आली. औद्योगिकरणाच्या वातावरणात व नव्या शिक्षण व्यवस्थेच्या कथेत जन्मलेली व वावरणारी मुले माता-पित्यांच्या नैतिक प्रभावापासून निसटून जाऊ लागली आहेत. माता -पित्यांचे, संतती

जिह्वाळयाचे व एकात्मतेचे बंध शिथिल होत आहे. त्यामुळेच दिवसेंदिवस विभक्त होत जाणारी कुटुंबपद्धती भौतिक सुखाच्या कल्पना, विचार, आत्मकेंद्री, प्रवृत्ती, आत्यंतिक स्वार्थ आणि स्पर्धा यामुळे आपले संपूर्ण जीवन संघर्षमय झाले आहे. त्यातून वृद्धांच्या समस्येचा जन्म झालेला आढळून येतो.

१

वृद्धत्व हा प्रत्येक आयुष्यातील एक अपरिहार्य असा टप्पा आहे. या अवस्थेत शारीरिक तसेच मानसिक दौर्बल्य निरनिराळ्या स्वरूपात त्रास होण्याची वाढती शक्यता या गोष्टीचे प्रादुर्भाव व्यक्तीला होतात. या टप्प्यावर अशी एक वेळ येते व व्यक्ती इतकी असाहय होते की त्याला इतरांच्या सहाय्यतेशिवाय जगणे अशक्य होते व स्वतःचे वृद्धत्व ही एक समस्या वाटते.

व्यक्तीवादी विचारांची जोपासना समाजात मोठ्या प्रमाणात होऊ लागल्याने मुलगा व मुलगी, जावई यांच्या संसारात वृद्ध मातापित्यांना स्थान मिळनासे झाले आहे. म्हातारे आई-वडिल जवळचे नातेवाईक असणारे व ज्यांचे कोणीही नातेवाईक मागे नाहीत असे निराधार बनत चालले आहे. ब-याचदा केवळ कर्तव्य म्हणून आई-वडिलांना दरमहा पैसे पाठवून आपली जबाबदारी संपली ही वृत्ती जोपासली गेल्यामुळे वृद्धापकाळात मुलांचा आधार किंवा नातवंडाचा विरंगुळा मिळेनासा झाला आहे. आजारपणात वृद्धांची शुश्रूषा करण्यासाठी अथवा काळजी वाहण्यासाठी कोणी उरले नाही.

कुटुंबव्यवस्था कोणतीही असो आज परिणाम एकच तिचे 'विघटन' करणे. परिस्थितीजन्य औद्योगिकरण, तंत्रज्ञान विकास, वैज्ञानिक प्रगती, हयामुळे पैशांकरता दाहीदिशांना धावणे, शहरीकरणामुळे स्थलांतर अपरिहार्य- गावातून शहरात, शहरातून गावात, शहरातून परदेशात, अशी ही साखळी आहे. तरीपण व्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे कुटुंब विभाजन व 'एकटेपण' ही समस्या असतेच. पर्यायी त्यावर उपाय म्हणून वृद्धांश्रम विशेषता: शहरात नागरिकरणाने, औद्योगिकीकरणाने कित्येक कुटुंबात जागेचा प्रश्न, आर्थिक प्रश्न वृद्धांबाबत भेडसावत आहे. कुटुंबातील व्यक्ती त्यांच्या व्यवसायामुळे अथवा नोकरीमुळे वृद्धांची शुश्रूषा करण्यास किंवा त्यांच्याकडे पूर्णतः लक्ष देण्यास वेळ नसतो. वृद्ध कुटुंबात दिवस-दिवस एकटेच असतात. शारीरिक व्याधींनी तसेच इतर कारणांनी वृद्ध कुटुंबात एकाकी होतात अशावेळी कुटुंबातील व्यक्ती पर्याय म्हणून आपल्या वृद्धांच्या काळजीसाठी, त्यांच्या देखभालीसाठी वृद्धांश्रमाची निवड करतात. सामंजस्याने आपल्या वृद्धांना वृद्धांश्रमात ठेवतात. त्यातही वृद्धांची मानसिकता असतेच असेही नाही. यासाठी संशोधकने "पुणे शहरातील वृद्धांश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचा सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास " विषय निवडला असून त्याद्वारे वृद्धांश्रमातील वृद्ध व्यक्तींच्या जीवनातील समस्या जाणून घेऊन आवश्यक त्या उपाय योजना सुचविणे यासाठी सदर संशोधन हाती घेण्यात आले आहे.

१.२) पारिभाषिक संज्ञाचा अर्थ :-

सजीवांचा नैसर्गिक विकास हा जन्मापासून बालवयाच्या किशोरावस्था, तारुण्यावस्था, प्रौढावस्था व वृद्धावस्था असा असतो. माणसाच्या आयुष्यात यातील प्रत्येक अवस्थेत काही व्यवस्थेतील समस्या भिन्न स्वरूपाच्या असतात. या वयात व्यक्तीचे परावलंबित्व वाढत जाते. त्यासाठी आधुनिक काळात वृद्धांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते आहे.

“वृद्ध” हा मूळ धातुपासून बनलेला आहे. त्याचा अर्थ विकास पाहणे/वाढणे असा आहे. येथे वाढणे याचा अर्थ वयाने वाढणे असा आहे, ज्ञानाने वाढणे असा आहे. म्हणूनच व्यवहारामध्ये वृद्धव्यक्तिंना वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध इ. म्हटले जाते. वयाच्या आधारावर वृद्ध ठरविले जाते. पण नेमक्या कितव्या वर्षा-पासून माणूस वृद्ध व्हायला लागतो.

२

याबाबत वेगवेगळी मते दिसतात. भारतामध्ये साधारणपणे ६० वर्षांवरील व्यक्तींना वृद्ध मानण्याचे प्रमाण आहे. माणसाच्या शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवांचा किंवा कार्याचा –हास हा एकाच वयात होत नाही. वयाच्या १० व्या वर्षी स्मरणशक्ती तीव्र असते. तर १५ व्या संसर्ग प्रतिकार शक्ती सर्वोच्च असते श्रवणशक्तीच्या दृष्टिने विचार करता मनुष्य ५२ व्या वर्षी म्हातारा होऊ लागतो. माणसाची शक्ती व अवयवाचे कार्य सातत्याने , हळूहळू व कमी कमी होत असते. म्हणून अमूक वयामध्ये व्यक्ती ही वृद्ध होते असे म्हणता येत नाही.

१.२.१) वृद्ध कोणास म्हणावे?

हा तसा एक जटील प्रश्न आहे . सर्वसाधारणपणे असे म्हटले जाते की, **A man old the thinks** याचा अर्थ जेव्हा माणसाला वाटते की , आपण वृद्ध झालो तेव्हा त्याला वृद्ध म्हणावे हा अर्थ योग्य वाटत नाही . पाश्चात्य देशातील मागील शतकापासून वृद्धांच्या संदर्भात अध्ययन करण्यात आले आहे. वृद्धांच्या समस्यांबाबत अध्ययन करणारे एक स्वतंत्र शास्त्र विकसीत झाले आहे. या शास्त्राला **Gerontology** वार्धक्य किंवा वृद्धापकाळाचे शास्त्र असे म्हणतात. वृद्धापकाळाचे शास्त्र किंवा वार्धक्यशास्त्र हे आधुनिक असले तरी वृद्धांच्या संदर्भात प्राचीन काळापासून विचार केला असल्याचे दिसून येते.

१.२.२) वृद्धत्वाच्या व्याख्या :-

वृद्धांच्या समस्यांचा अभ्यास करित असताना कोणती व्यक्ती वृद्ध आहे याचा विचार करणे आवश्यक आहे. वृद्धांच्या संदर्भात तत्ववेत्त्यांनी केलेल्या विविध व्याख्या –

- १) हेन्सी आणि क्यमिंग – “जीवनातील महत्वपूर्ण तसेच पूर्णपणे उपयोगी आणि ज्या विषयी अभिलाषा असते अशा आरंभीच्या काळापासून दूर जाण्याच्या प्रक्रियेला वृद्धावस्था असे म्हणतात. ”
- २) एलिझाबेथ हरलॉक – “वृद्धावस्था म्हणजे जीवनातील शेवटचा मावाळणारा कालखंड होय.”
- ३) सामाजिक कार्य ज्ञानकोष – “व्यक्तीच्या जीवनकालातील शेवटचा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था होय.”

४) के. एस. सुडान – “ज्यांनी वयाची ५५ वर्षे ओलांडली आहेत त्यांना वृद्ध असे म्हणावे.”

वरील व्याख्येतील संकल्पनातून खालील अर्थ व वैशिष्ट्ये दिसून येतात. वार्धक्य म्हणजे प्राचीन काळापासून वार्धक्याच्या मुलभूत स्वरूपाविषयी वेगवेगळी मते मांडली गेली आहेत. जसे की मानवी जीवनात जैविकदृष्ट्या वृद्धावस्था अपरिहार्य आहे.

३

- * वार्धक्य हा जीवनाचा अंतिम भाग असतो.
- * म्हातारपण ही आजार व मृत्यू यामधील अवस्था आहे.
- * वार्धक्य हा एक प्रकारचा आजार आहे.
- * जीवनशक्तीचा –हास झाला की वार्धक्य येते.
- * जेव्हा एखाद्या व्यक्तीची शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक क्षमता सतत कमी होत जाते. तेव्हा त्या व्यक्तिला वृद्ध म्हणण्यास हरकत नाही.
- * दिर्घकालीन आजार आणि वेगवेगळ्या प्रकारची संक्रमणे याचा शारीरिक –हास होऊन वार्धक्य लवकर येते.
- * आंतरश्रावग्रंथी आणि मज्जासंस्था शरीराच्या वेगवेगळ्या भागाचे कर्त्याचे नियमन करतात या दोहात वयापरतूे बदलामुळे वार्धक्य प्रक्रिया घडून येते.
- * गेले की पुन्हा येत नाही. तारुण्य आले आणि लगेच गेले असे कधीही होत नाही. त्याला वार्धक्य असे म्हटले जाते.
- * ज्या प्राण्यांना दिर्घकाळ आयुष्य लाभलेले असते. त्यांच्या जीवनात वृद्धांची चिन्हे दिसतात.
- * वैद्यकीयदृष्ट्या ५० वर्षांनंतर व्यक्तीची रोगप्रतीकारक शक्ती कमी होऊन शारीरिक व्याधींना तोंड देण्याचे सामर्थ्य कमी होते. तर उत्तरोत्तर शरीराची उपयुक्तताही कमी होऊ लागते. म्हणून वैद्यकीयदृष्ट्या ५० वर्षांनंतर व्यक्तीस वृद्ध म्हणता येईल.
- * व्यक्तीच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धात त्यांची स्मरणशक्ती कमी होऊन मानसिकदृष्ट्या वृद्ध व्यक्ती दुर्बल होत असतात. अशा बौद्धिक व मानसिकदृष्ट्या कमकुवत झालेल्या ज्येष्ठ व्यक्तीस वृद्ध असे म्हणावे. वृद्धांच्या वयोगटामध्ये जगातील विविध तत्ववेत्त्यांच्या विचारामध्ये भिन्नता दिसून येते.
- * व्हिक्टर डिसोज्जा यांनी भारतातील ६५ वर्षावरील व्यक्तीचा समावेश वृद्धांमध्ये केला पाहिजे असे मत व्यक्त केले आहे.
- * जेरेमी टन स्टॉलने ‘ ओल्ड अँड अलोन ’ हया ग्रंथात अमेरिकेतील ६५ वर्षावरील व्यक्तींचा समावेश वृद्धांमध्ये केला जातो असे म्हटले आहे.
- * स्वीडनमध्ये वृद्धांपासून सुरुवात ६७ व्या वर्षापासून होते असे मानतात व त्यानुसार ६७ व्या वर्षावरील वृद्धांना कल्याण योजनेमध्ये सामाविष्ट केले जाते.
- * सध्या वृद्धांची संख्या भरमसाठ वाढत असल्यामुळे सिंगापूरमधील डॉ. पाल ये चुंग यांनी तर ८५ वर्षाहून अधिक

वयाच्या वृद्धांना ख-या अर्थाने वृद्ध म्हणावे असे म्हटले आहे.

- * सरासरी सर्वात केलेले कायदे नियमानुसार कर्मचा-यांच्या निवृत्तीचे वय ५८ ते ६० ठेवण्यात आलेले आहे म्हणून नोकरविषयक कायद्याप्रमाणे वय ५८ वर्षे ठेवण्यात आले आहे. म्हणून ५८ वर्षे वय पूर्ण झालेल्या व्यक्तीस वृद्ध म्हणता येईल.

४

१.२.३) अभ्यास विषयानुसार कार्यात्मक व्याख्या :-

ग्रामीण भागात आणि शहरी भागात राहणा-या वृद्धात काही विशेष फरक असतो असे नाही. दोन्ही गटाच्या समस्या आणि आजार सारखेच असतात. केवळ ग्रामीण वृद्ध एकंदरित दारिद्रय रेषेखालील असतात. त्यामुळे ग्रामीण आर्थिक समस्या शहरातल्या वृद्धांच्या मानाने आधिक बिकट असतात. याउलट शहरी भागातील एकत्र कुटुंबपद्धती क्वचित दिसते. म्हणून अनेक वृद्धांना स्वतंत्र रहावे लागते .

अशाप्रकारे वृद्धावस्थेचा आरंभ वयाच्या कोणत्या वर्षापासून होतो याबाबत वेगवेगळी मते आहेत. भिन्न देशामध्ये वृद्धापकाळाची वयोमर्यादा वेगवेगळी मानली जाते भारतामध्ये साधारण 60 वर्षांनंतर निवृत्तीचे वय हे ५८ वर्षे ठेवावे अशी शिफारस केली आहे. तर शैक्षणिक कार्य करणा-या प्राध्यापकांच्या निवृत्तीचे वय हे ५८ वरून पुन्हा ६० वर्षे करण्यात आल्याचे दिसत आहे. त्याचप्रमाणे वृद्धाश्रमांमध्ये ६० वर्षांपुढील व्यक्तींना प्रवेश दिला जातो. म्हणून वयाच्या ६० वर्षे पूर्ण केलेल्या व्यक्तींना वृद्ध म्हणता येईल.

१.२.४) वार्धक्याचे शास्त्र :-

वार्धक्याच्या शास्त्रातून वार्धक्याचे अध्ययन करताना आपणास ६० पेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येवर भर द्यावा लागतो. अशी लोकसंख्या वाढत असल्यास त्यास वयोवर्धन प्रक्रिया असे म्हणतात. थोडक्यात वयानुरूप लोकसंख्या ६० वर्षांपलीकडे जास्त वाढली गेली की त्यास लोकसंख्येचे वयोवर्धन होत आहे असे आपण म्हणू शकतो. जागतिक पातळीवर दर महिन्याला दहा लाख किंवा एक दशलक्ष लोकसंख्या वाढत आहे ही एकविसाव्या शतकातील महत्वाची घटना आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या दिलेल्या आकडेवारीनुसार सन १९८५ मध्ये जगातील वृद्धांची संख्या वय ६० वर्षे व अधिक ही ४२७ दशलक्ष होती. जगाच्या एकूण लोकसंख्येत त्याचे प्रमाण ८.८३ टक्के एवढे होते. ही संख्या २०२५ पर्यंत ११७१ दशलक्ष होईल. ही वाढ १७४ टक्के एवढी आहे. विकसनशील देशामध्ये सन २०२५ मध्ये ७१.९ पर्यंत पोहचेल. येणा-या तीन शतकात विकसनशील देशामध्ये वृद्धांची संख्या वाढणार हे निश्चित आहे.

एखाद्या देशाची लोकसंख्या वृद्धात्वाकडे झुकलेली आहे असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा ते उरविण्यासाठी काही निर्देशांक वापरले जातात. त्यासाठी प्रा. जोसेफ. ट्रॉईसी यांनी आंतरराष्ट्रीय वयोवर्धन प्रक्रिया संस्था (International on Ageininh, United Nations-Malta) संयुक्त राष्ट्रांच्या माल्टा यांनी हे निर्देशांक घटक त्यांच्या अभ्यासातून पुढीलप्रमाणे विचार मांडले आहे.

वय वर्ष ६० आणि अधिक वर्ष असलेल्या गटातील वृद्धांची संख्या यांच्या एकूण लोकसंख्येतील प्रमाणास वृद्धांचे

५

सापेक्ष प्रमाण निर्देशांक म्हणतात. सर्वसाधारण १० टक्के प्रमाण हे एखादा देश वृद्धात्वाकडे झुकलेला आहे किंवा नाही हे ठरवित असतो. १० टक्यापेक्षा कमी प्रमाण असलेले देश तारुण्याकडे तर १० टक्यापेक्षा जास्त प्रमाण असलेले देश वृद्धात्वाकडे झुकले असे ठरविता येते.

एकोणिसाव्या शतकातील शेवटच्या फ्रान्स देशामध्ये वार्धक्य लोकसंख्येचा विचार उदयास आला. कारण ६५ वर्षावरील वृद्धांची संख्या ही १८०० साली ५ टक्याने वाढली. सन १९०० साली वार्धक्य लोकसंख्या ही ८ टक्यांनी वाढलेली आढळली. हया प्रक्रियेमुळे स्पेंगरने फ्रान्स संस्कृतीची उतरंड (Decline of France Culture) होण्याची शक्यता वर्तवली होती. स्वीडनमध्ये १९ व्या शतकात वार्धक्यातील लोकांची वाढती लोकसंख्या जाणवली सॅडर्सबर्ग याने १९०० व्या साली त्यांच्या अभ्यासाद्वारे सांगितले की १५ ते ५० वयात असलेली लोकसंख्या स्वीडन मध्ये ५० टक्के होती. तसेच १५ वर्षे वयाखालील लोकसंख्या आणि ६५ वर्षावरील लोकांची लोकसंख्या ५० टक्के होती. विविध काळाचा संदर्भ घेतला तर १५ वर्षाखालील व ६५ वर्षावरील लोकसंख्येतील टक्केवारीत बराच फरक आढळतो. त्यावरून त्याचे वयोवर्धन प्रक्रियेचे तीन गट आढळून येतात.

- १) १५ वर्षाखालील लोकसंख्या गट :- प्रगतीशील
- २) १५ ते २० वर्षातील लोकसंख्या गट :- स्थिर
- ३) ५० ते ६५ वर्षावरील लोकसंख्या गट :- जर्जरशील

थोडक्यात स्वीडन आणि फ्रान्स हया देशांनी वयोवर्धन प्रक्रियेची दिशा दिली आणि आज हीच प्रक्रिया २० व्या शतकातील पाश्चिमात्य देशात घडतांना आढळते. डक्लीन या शास्त्रज्ञाने अमेरिकेतील ही प्रक्रिया १९२० सालापासून जाणवते असे त्यांच्या अभ्यासात म्हटले आहे. अशा रितीने जागतिक स्तरावर वयोवर्धन प्रक्रियेचे महत्व २० व्या शतकात कळले. त्यानुसार १९८२ साली संयुक्त राष्ट्राने वार्धक्य संदर्भात जागतिक स्तरावरील सभा (United Nations'World Assembly on Ageing) घेऊन वार्धक्याच्या समस्यांवर विचार विनिमय केला, त्यातून असे प्रश्न

उजेडात आले. एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली की, वृद्धांचे प्रश्न, समस्या, व अडचणी ह्या इतर वयातील लोकसंख्यापेक्षा वेगळ्या आहेत. जगातील व देशातील विविध विद्यापीठांनी "वृद्धांच्या समस्या" अभ्यासण्यासाठी विद्यापीठस्तरावर अभ्यास विषय पदवी, पदवित्तर व संशोधनासाठी सुरु केलेला आहे. या अभ्यासातून समाजातील वृद्धांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६

१.३) वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्ती :-

"ज्येष्ठांना माया, आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा हे सर्व मिळणारे हक्काचे घर म्हणजे वृद्धाश्रम होय."

"वृद्धांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना आश्रय देणा-या आश्रमास वृद्धाश्रम असे म्हणतात."

"वृद्धाश्रम म्हणजेच वानप्रस्थाश्रम ही आज काळाची व समाजाची गरज झाली आहे. वृद्धांचे हे आश्रयस्थान, मनःशांतीचे ठिकाण व मानवतेचे पूजास्थान आहे. मानवाच्या आयुष्यातील वृद्धत्वाचा काळ अतिशय नाजुक व संवेदनशील असतो. या काळात आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा व आधार हा महत्वाचा असतो. म्हणूनच समवयस्क मंडळींच्या सानिध्यात राहून पुढील आयुष्याचा काळ सुखा-समाधानात जातो, आनंद मिळतो तो वृद्धाश्रमात-वृद्धावस्था ही काही व्याधी नव्हे तर प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यात येणारी ती अटळ अवस्था आहे. तो काळ आनंदी अवस्थेत घालविणे हे आवश्यक आहे. निराधार गरजू व इतर अडचणींमुळे स्वतःच्या इच्छेने येणा-या स्त्री-पुरुषांसाठी विसाव्याचे व आनंदाने राहण्यासाठी, सर्व सोयींनी युक्त असे एकत्र कुटुंबाचे मोठे घरच आहे. (डॉ. गोविंद हडप, २००७, पृ.क्र. १६:)

वृद्धाश्रमात वृद्धावस्थेचा काळ कंठणा-या व्यक्तीला कोणताही आधार नाही. किंवा तिला तिच्या कुटुंबातील लोकांनी घराबाहेर काढून दिलेले आहे. असेही समजले जाते. वृद्धाश्रमातल्या मंडळींच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना वृद्धाश्रम हे अनाथालय न वाटता आपले घर-सामुहिक कौटुंबिक घर वाटले पाहिजे. पाश्चात्य देशात Community Homes अशी कल्पना वृद्धाश्रमांना पर्याय म्हणून वापरली जाते. वृद्धाश्रमात वृद्धाश्रमातील व्यक्तींची कौटुंबिक व सामाजिक संबंधाची गरज आणि आपले व्यवस्थापन यांची योग्य सांधेजोड घातली जाते. स्त्रिया वृद्धाश्रमात लवकर रुळतात असा अनुभव आहे. तसेच काही वृद्धाश्रम लहान मुलांकरिता अनाथाश्रम चालवतात. तिथेही वृद्धाश्रमातील स्त्रियांच्या त्या मुलांबरोबर चांगला वेळ जातो. विधवा, अविवाहीत, विनापत्य, परित्यक्ता हे खरे म्हणजे पुरुषापेक्षा वेगळे स्त्रियांचे कितीतरी प्रश्न आहेत. पण परिस्थितीशी जुळवून घेणे त्यांना लवकर जमते. वृद्धांसाठी पाश्चिमात्य देशांनी आणि आता सर्व राष्ट्रांनी वृद्धाश्रम हे उत्तर शोधले आहे. विधवा/विधुर, एकटे, सुखवस्तू, गरीब, वयातील अपंग-परावलंबी, अंध-अपंग ह्या विविध प्रकारांना अनुसरून वृद्धाश्रम आहेत. फक्त वृद्धांकरिता सहकार, निवास, सर्व सेवा-सुविधा, ज्येष्ठांच्या गरजा लक्षात घेऊन वृद्धाश्रम बांधलेले असतात. तेथे प्रत्येकाला आपल्या आवडीप्रमाणे राहण्याची व्यवस्था असते. फक्त राहून जेवणखाण न करणा-यां करताही

व्यवस्था होते. काही दिवसांकरता बदल म्हणून जेवणाखाण्याची, राहण्याची सोय, आरोग्यसेवा व इतर सुविधा, अर्थातच त्या स्वयंसेवी संस्था, गृहनिर्माण संस्था पुरवितात. विविध संस्थांचे कार्य व वृद्धाश्रम हे एकमेकांशी संपर्क ठेवून समन्वय साधतात.

वृद्धाश्रमातील वातावरण घरगुती असावे हयावरही भर दिला जातो. वृद्धाश्रमात राहणा-या वृद्धांचे प्रमाण भारतात केवळ २१ टक्के इतके कमी आहे. याचाच दुसरा अर्थ असा की ९८ टक्के वृद्ध हे आपल्या मुलांच्या किंवा नातेवाईकांच्याच कुटुंबात जीवन जगताना दिसून येतात. कित्येक वृद्धांनी कुटुंबात राहू नये अशी परिस्थिती निर्माण केली जाते.त्यांचे कुटुंबियाबरोबर वैचारिक मतभेद होतात. त्यामुळे भलेही टक्केवारीने कमी असतील पण वृद्ध वृद्धाश्रमात राहतात

७

६० वर्षावरील पुरुषांना व पंचावन्न वर्षावरील स्त्रियांना वृद्धाश्रमात प्रवेश दिला जातो. अलिकडच्या २५ वर्षांच्या काळात वृद्धाश्रमांची संख्या आणखी वाढलेली आहे व विचारवंतांच्या मतानुसार ही संख्या आणखी वाढवावी लागेल. पश्चिमेकडे मात्र संबंधीत सर्व संस्थांचा विचार बरोबर उलटा आहे. ज्येष्ठांचे कौटुंबिक संबंध व सामाजिक स्थान कायम रहावे म्हणून मदत व मार्गदर्शन-पहिली, गावातच निवासगृहे उपलब्ध करून देणे दुसरी आणि वृद्धाश्रम-तिसरी वृद्धांच्या समस्यांकडे पाहण्याच्या अशा पाय-या आहेत. वृद्धांचे प्रमाण सगळीकडे येत्या शतकात वाढत जाणार आहे. म्हणजे प्रश्न आणि उत्तरांचा शोध याकरता ही धडपड अखंड चालणार आहे.

१.४) वृद्धावस्थेची वैशिष्ट्ये :-

वृद्धावस्था ही शारीरिक व मानसिक बदलामुळे निर्माण होणारी अवस्था आहे. स्त्री-पुरुष कशाप्रकारे समायोजना साधतात त्यांचे आरोग्य देखील महत्वाचे आहे. या सर्व बाबींवर वृद्धावस्थेचा अनुभव सुखद की दुःखद असा निर्भर राहिल. अमेरिकेतील वृद्धांना भीषण वाटते की आपण वृद्धत्वाकडे झुकतो आहोत ही भावना त्यांना भयग्रस्त करून सोडते.

आपल्या भारतीयांच्या जीवनाला आध्यात्मिक बैठक असल्यामुळे वृद्धत्वाकडे व्यक्ती भयग्रस्त होत नाही. तर या जौविक प्रक्रिया अटळ आहेत ही भावना मनात दृढ होते. मध्य प्रौढावस्थेतून वृद्धत्वाकडे संक्रमित होणे फारसे कोणालाही रूचणार नाही. परंतु निसर्ग हा कुणासाठी थांबत नाही. जीवनाच्या इतर अवस्थेप्रमाणे याही अवस्थेचे स्वागत व्हावयास पाहिजे परंतु तसे होत नाही. वृद्धावस्थेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील -

१) वृद्धावस्था हा नकारात्मक कालखंड होय -

वृद्धावस्थेत व्यक्तीच्या जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलतो. त्यांच्यात नकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण होतो. याची कारणे या अवस्थेतच आहे. आरोग्य साथ देत नाही. म्हणून भरारी मारू शकत नाही. ही अवस्था वृद्धांची असते. मध्य प्रौढ अवस्थेत वास्तविकतेचा दृष्टिकोन स्विकारलेला असतो. जे आतापर्यंत मिळवलेले असते. त्याचा उपभोगही चांगल्या रीतीने घेता येत नाही. दातांनी साथ सोडलेली असते. त्यामुळे पचनक्रियेचे आजार उद्भवतात म्हणून व्यक्ती खाण्याचे टाळते. असे वारंवार झाल्यास इच्छाशक्ती कमी होते. शरीर मात्र थकल्यानंतरही बाहेर पडू शकत नाही.

फिलीप्स व हॅल्सनच्या मते, “वृद्धावस्था ही व्याधी नसून वृद्धावस्थेच्या अनुषंगाने अनेक व्याधी उद्भवत असतात”. या न्यायाने व्याधीग्रस्त व्यक्ती उरलेल्या जीवनाचा आनंद घेऊ शकत नाही.

वृद्धांची स्वतःची मनोवृत्ती स्वतःकडे पाहण्याची नकारात्मक असते. ' मला हे शक्य होणार नाही असे सातत्याने वाटत असते. त्याचाच परिणाम त्यांच्या संपूर्ण जीवन पध्दतीवर होतो. म्हणूनच या अवस्थेला नकारात्मक कालखंड म्हणून ओळखले जाते.

८

२) वृद्धावस्था हा –हासाचा काळ आहे –

वृद्धावस्था ही एक जीवन प्रक्रिया आहे. जीवनातल्या विविध अवस्थांमध्ये सातत्याने बदल झालेले दिसतात. जीवनाच्या सुरुवातीच्या काळातील बदल हे स्वागताह असतात. कारण ते जीवनाला समृद्धी देणारे असतात. परंतु जीवनाच्या शेवटच्या टप्प्यात मात्र होणारा बदल अनिच्छापूर्वक व परावलंबित्व देणारा असतो. असे जरी असले तरी वृद्धावस्था नैसर्गिक बदल देणारा कालखंड आहे. हे बदल शारीरिक, भावनिक मानसिक, लैंगिक व गतीशील बाजूंवर परिणाम करणारे असतात. त्यामुळे उत्साह कमी होतो. काही वृद्धांच्या बाबतीत मानसिक क्षमतांचा –हास होऊन विकृती निर्माण होते, मज्जातंतुंचा ताबा शिथिल होतो. त्यामुळे विसरभोळेपणा वाढतो. जवळजवळ ४२ टक्के वृद्ध विसराळू होतात. स्मरणशक्ती क्षीण झालेली असते नवीन गोष्टीपेक्षा जुन्या गोष्टी त्यांच्या अधिक स्मरणात असतात. त्यांच्या संवेदना गुंतलेल्या असतात. म्हणून त्याच त्या गोष्टींची आवर्तने करताना दिसतात. व्यक्तीची प्रेरणाशक्ती कमजोर होते.

थोडक्यात शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या बाबींमध्ये शिथिलता येते. गतीमानता तर नाहीच. परंतु क्षमताही नसते. त्यामुळे वृद्धावस्था हा –हासाचा काळ आहे.

३) जीवन जगण्याची इच्छा कमी करणारा काळ –

मनुष्याचे जीवन उच्च की निम्न व दर्जाचा त्याग आर्थिक बाबींवर व्यक्तीच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. यासाठी मुख्य प्रेरक असते जीवन जगण्याची इच्छा. जन्माला आलेला मनुष्य हा तर मृत्यूपर्यंत जगणाराच परंतु वृद्धांच्या बाबतीत मृत्यू म्हणजे जगणे हा विचार त्यांच्यात प्रामुख्याने दिसतो. आता जगून काय करणार असे वाक्य ते स्वतःच्या मनाला तसेच मधून-मधून इतरांनाही ऐकवित असतात. तेथे उत्तम जीवन जगण्याची इच्छा आणि प्रयत्न असतात. अशा अवस्थेत देखील त्या अनुषंगाने येणारी धडपड करावी लागते. परंतु या अवस्थेतील शरीरांतर्गत शिथिलता व मानसिक उदासिनता, कंटाळा आला असल्यामुळे जीवन जगण्याची इच्छा कमी होते व त्याचा दुष्परिणाम म्हणून वृद्धांच्या विषम समायोजनांशी सर्व कुटुंबिय जोडले जातात.

४) वृद्धांना दुय्यम दर्जा प्राप्त होणारा काळ –

उमेदीच्या काळात अनेक गतीशील कार्ये या व्यक्तींनी केलेले असते. परंतु निवृत्तीनंतर कुटुंब, समाज, व वृद्ध यांच्यातील आंतरक्रिया वाढत्या वयाबरोबरच कमी होत जाते. कारण ज्येष्ठ व्यक्तींना निवृत्तीनंतर कोणतेही अधिकारपद रहात नाही. ज्या व्यक्तित्तांच्या सामाजिक संस्थांशी संबंध आहे. अशावेळी काही अंशाने समाजाशी आंतरक्रिया घडवून येतात.

कुटुंबातील मुलांच्या शिक्षणाने किंवा कुटुंब व्यवस्थापनात त्यांचा सल्ला घेण्याचे स्वारस्य कोणाला उरत नाही. याचा अर्थ असा की, भारतीय संस्कृतीमध्ये त्यांचा आदर करत नाही. भारतीय संस्कृतीमध्ये त्यांचा आदर जरूर करतात.

९

परंतु गृहव्यवस्थापनात त्यांचे निर्णय नसतात. कुटुंब व वृद्ध यांच्यातील जी आंतरक्रिया असेल ती फारशी जबाबदारीची रहात नाही. तरीही एक पारंपारिक संस्कार समजून ज्येष्ठ नागरिकांना जेष्ठत्वाचा मान सन्मान दिला जातो. इतके मात्र निःसंशय सत्य आहे.

५) वाढत्या वयातील परिणामात वैयक्तिक भेद निर्माण करणारा काळ –

व्यक्ती भेदाचा परिणाम वृद्धावस्थेत जाणवतो. वय सारखे असले तरी काहींची प्रकृती चांगली असते. तर काहींना अनेक व्याधींनी ग्रासलेले असते. त्यांच्या रूचीमध्ये बदल होतो. काही वृद्धांना मोकळ्या हवेत फिरावयास जायला आवडते तर काहींना जनसंपर्क नकोसा वाटतो. लिंग भेदाचा देखील वृद्धावस्थेवर परिणाम होतो. म्हणजेच पुरुष वृद्धापेक्षा स्त्री वृद्ध ही अधिक कार्यक्षम असते. तिला घरकामाची सवय व सहनशीलता या दोन्ही गुणांमुळे अधिक क्रियाशील असते.

६) वृद्धत्व विशिष्ट निकषाने ठरणारा काळ –

वृद्ध म्हणजे केस पांढरे, हातात काठी, थरथरणारे हात, सहनशक्ती कमी झालेली जाडया भिंगाचा चष्मा, रस्त्याने चालताना विविध सावधगिरी बाळगणारी, तोंडात कृत्रिम दात, अनावश्यक चौकशी करणारे, भूतकाळ आठवून आठवून सांगत राहणारी अशा बहुतेक वैशिष्ट्यांचा समूह म्हणजे वृद्ध. असे वृद्ध ओळखण्याचे निकष आहे म्हणून बालकांना देखिल ज्येष्ठ नागरिकांची ओळख वरील वैशिष्ट्यांमुळे होत असते.

७) प्रतिकूल सामाजिक व्यवस्था स्विकार करणारा काळ –

निरनिराळ्या समाजात वृद्धांविषयी विविध अभिवृत्ती दिसणारे अनेक आढळून येतात. सामाजिक वृत्तीची धारणाही सांस्कृतिक भिन्नतेवर आधारीत आहे. अमेरिका व भारत यांच्यातील संस्कृतीचा विचार केल्यास भारतीय संस्कृतीत वृद्धांना आदराचे मानाचे स्थान असते. कारण आपल्याला बालपणापासून वृद्धांच्या आदरासंबंधी बाळकडू मिळालेले असते.

मार्गदर्शन, सल्ला, उपदेश व आशिर्वाद यासाठी अजूनही आपल्या संस्कृतीत साचेबद्ध पध्दतीने वृद्धांबद्दल आदर आहे. व्यक्तित्ताची सामाजिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक व चारित्र्य विषयक प्रतिमा अतिशय उच्च दर्जाची आहे. त्यांच्याबद्दल

वृद्धापकाळात देखील दृष्टिकोन आदरात्मक स्वरूपाचा असतो. अशा व्यक्ती समाजाला मार्गदर्शन ही करताना आढळून येतात.

८) वाढत्या वयानुसार भूमिकांमध्ये बदल स्विकारण्याचा काळ –

प्रत्येक अवस्थेत त्यांच्या अनुषंगाने व्यक्तीची भूमिका असते. उदा:- बाल्य अवस्थेत बालक, पौंगडावस्थेत कुमार, तरुण. अवस्थेत प्रौढ अशा भूमिकात जगावे लागते. याचाच अर्थ असा की एका अवस्थेनंतर दुसरी अवस्था झाली की भूमिकांमध्ये बदल स्विकारणे अपरिहार्य ठरते. तसेच वृद्धावस्थेत वृद्धांना नवीन भूमिकेशी समायोजन साधावे लागते.

१०

पाश्चिमात्य संस्कृतीत उदा: अमेरिकेत आधुनिकता, गतिमानता या नावाखाली कौशल्य, कार्यक्षमता, सामर्थ्य, गती व व्यक्तीमत्त्व, आकर्षकता या गुणांना विशेष महत्व आल्याचे दिसते. ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये अशी गुण वैशिष्ट्ये कमी दिसतात. त्यामुळे तरुणांशी त्यांच्या कामाशी स्पर्धा करण्यात ते अपात्र ठरतात. त्यामुळे पाश्चात्य संस्कृतीत वृद्धत्व म्हणजे अकार्यक्षमता समजून त्यांच्याकडे ते दुर्लक्ष करतात. त्यामुळे वृद्धांच्या भूमिकेत अपराधीपणाची जाणिव निर्माण होते.

९) भारतीय संस्कृतीत वृद्धांना टाकाऊ न समजण्याचा काळ –

ग्रामीण भागात कृषीप्रधान व्यवस्था आहे. शेतावर कामाला तोटा नाही. जितके व्यस्त राहतील तितके चांगले हे गृहित तत्व वृद्धाला सुरुवातीपासूनच माहित आहे. त्यामुळे जमेल तो तोटा उचलून आपली पारंपारिक कौशल्य क्षमता कार्यान्वित करतो. त्यामुळे स्वभाव जागृत राहण्यास काही अंशाने मदत होते.

१०) कमकुवत समायोजन हे वृद्धावस्थेचे वैशिष्ट्य आहे –

वृद्धांची शारीरिक व मानसिक क्षमता कमी झाल्यामुळे स्वास्थ्य देखील कमी होते. त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास नसणे, अस्वस्थता अशी लक्षणे वर्तनात दिसतात. त्यामुळे अशा परिस्थितीत विषम समायोजन साधले जाते. त्यातून वृद्धाची आमच्यावेळी असे नव्हते आम्ही ते कधी पाहीलेच नाही काय? काळ्याचे पांढरे उगीच झाले नाही असे इशारे देत जगणारे वृद्ध व्यक्ती आढळून येतात. अशी व्यक्ती कोणाला प्रिय असणार बरं? पती-पत्नी वियोग, व्यवसायामुळे दूर गेलेली मुले अशा परिस्थितीत फुरसतीचा वेळ कसा घालवावा? या विषयी ज्येष्ठ नागरिक नेहमीच अस्वस्थ असतात. त्यामुळे वृद्ध या घटनांमुळे अत्यंत दुःखी होतात.

१.५) वृद्धांच्या सामाजिक समस्या व कारणे :-

वृद्धावस्थेत व्यक्तीचे जीवन परावलंबी होऊन बसते. या अवस्थेत व्यक्तीला इतरांवर अवलंबून रहावे लागते. व्यक्तीची शरीर शक्ती कमी झालेली असते व कोणतेही काम करण्यास व्यक्तीची तयारी नसते. त्यामुळे या अवस्थेत व्यक्ती निवृत्त होते. त्यातून आर्थिक नुकसान होते. उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे वृद्ध व्यक्ती आपल्या जीवनावश्यक गरजा हव्या तितक्या

प्रमाणात पूर्ण करू शकत नाही. त्यामुळे त्यांची मुले देखील वृद्धांशी फटकून वागत असतात. प्रौढ वयात मिळालेला दर्जा. मानसन्मान कमी होतो. जवळजवळ समाजाशी संबंध कमी झालेला असतो. दोन पिढ्यातील अंतर वाढल्याने परस्परातील मतभेद देखील वाढत जातात. तसेच व्यक्ती या अवस्थेत मानसिक व शारीरिक दृष्ट्या खचलेली असतात. त्यामुळे कोणतीही समस्या निर्माण झाली असता अशा परिस्थितीत चिडचिडेपणा सडेतोडपणा, नकारात्मक अभिवृत्ती तयार होत असते. तसेच प्रौढ वयात मिळालेला आदर, मानसन्मान, नावलौकिकता इत्यादी पासून व्यक्ती ब-याच प्रमाणात समाजापासून दुरावलेली असतात. व्यवसायातील व्यक्तींना मिळालेला दर्जा आदर या गोष्टी पासून आणि समाजापासून जणू या व्यक्तीचा संपर्कच तुटलेला असतो. त्यातून वृद्ध व्यक्तींच्या समस्या वाढत जातात.

११

वृद्धांच्या सामाजिक समस्या :-

वृद्धावस्थेत वृद्धांना सामाजिक समस्यांना देखील तोंड द्यावे लागते. शारीरिक, मानसिक, आर्थिक समस्येतून सामाजिक समस्या या तीव्र होत जातात. वृद्धांना कुटुंबाशी जुळवून घेता आले नाही तर त्यांच्या सामाजिक समस्या तीव्र होत जातात. नवीन पिढी नवीन विचारसणीशी जुळवून घ्यायला कठीण जाते. कारण दोन पिढ्यातील अंतर म्हणजे दोन भिन्न भिन्न दृष्टिकोनातून अंतर असते. नवीन पिढीचे आचरण पद्धती, वेशभुषा, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व जुन्या पद्धतीची जीवनपद्धती यात बराच फरक झालेला असतो त्यातून वैचारिक संघर्ष निर्माण होतात. दोन सामाजिक मुल्यांच्या संघर्षातील सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात व त्याचा अधिक विपरीत परिणाम वृद्धांना सहन करावा लागतो. समाजतील वृद्धांची स्थिती फारशी समाधानकारक राहिलेली नाही.

थोडक्यात वृद्धांच्या विचारांना फारसे महत्व दिले जात नाही. तरी पण पाश्चात्य देशाच्या तुलनेत ग्रामीण व शहरी भागातील वृद्धांना मानाचे स्थान मिळते. त्यांच्या विचारांना मान व आदराचे मानले जाते. कारण त्यांचा अनुभव हा अधिक महत्वाचा मानला जातो.

वृद्धांच्या सामाजिक समस्यांची कारणे -

वृद्धांना वैयक्तिकरीत्या जाणवणारी महत्वाची समस्या म्हणजे सामाजिक समस्या होय. त्यांची कारणे खालीलप्रमाणे-

१) ग्रामीण समुदायातील बदल -

भारतात ५ लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात विखुरलेली आहे. आतापर्यंत ग्रामपंचायत न्यायपंचायत यामध्ये वृद्धांना विशेष महत्व होते. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत होणा-या विविध संस्काराबद्दल वृद्धांचे मार्गदर्शन घेतले जाई. परंतु आधुनिक काळात मात्र, शेती व्यापार व्यवसाय इत्यादी सर्वच क्षेत्रात आधुनिक ज्ञानाचे महत्व वाढले आहे. या परिवर्तनामुळे वृद्ध व तरुण मंडळी यांच्यात संघर्ष होऊ लागला आहे. बदलत्या परिस्थितीशी समायोजन करणे वृद्धांना

जमत नाही व त्यांच्या मताप्रमाणे वागण्यात नवीन पिढीची तयारी नाही. यातून एक विचित्र प्रकारची कोंडी समाजात निर्माण झाली आहे.

ग्रामीण परंपरा, ग्रामीण धर्म, व्रत वैकल्य, देव-देवता या संदर्भात वृद्धांची भूमिका फार महत्वाची होती. गृहउद्योग तसेच कृषिक्षेत्राच्या बाबतीत वृद्धांचा सल्ला महत्वाचा असे थोडक्यात ग्रामीण समुहात वृद्धांचे स्थान अद्वितीय होते.

२) औद्योगिकरण आणि नागरिकरण –

भारतामध्ये ब्रिटीशांच्या काळामध्ये औद्योगिकरणाला सुरुवात झाली. यामुळे पारंपारिक उत्पादन पद्धतीत अमुलाग्र बदल घडून आले. उत्पादनात नवीन तंत्र व यंत्राचा वापर सुरु झाल्याने मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होऊ लागले. साहजिकच

१२

देशातील लघु-उद्योग, कुटिरोद्योग व हस्तकला यांचा या स्पर्धेत टिकाव लागेनासा झाला. खेड्यातील लोक उपजिविकेसाठी शहराकडे जाऊ लागले. म्हणजेच औद्योगिकरण व नागरिकरण दोन्ही अचानक वाढल्याने अपुरे उत्पन्न, निवास, महागाई, गलिच्छ वस्त्या इत्यादी प्रश्न निर्माण होतात. आपल्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांना शहरात एकत्र ठेवणे शक्य होत नाही. ज्यांची परिस्थिती चांगली आहे. अशा लोकांमध्ये व्यक्तीगत मालमत्ता, व्यक्ती स्वातंत्र्य इत्यादी गोष्टींना महत्व देण्याची प्रवृत्ती वाढल्याने वृद्ध आई-वडिलांकडे दुर्लक्ष करू लागल्याचे आढळून येऊ लागले आहे.

३) लोकसंख्येतील अतिरिक्त वाढ –

भारताचा लोकसंख्येबाबत जगात दुसरा क्रमांक लागतो ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे. त्यामानाने उत्पादन होत नाही. जमीनीचे क्षेत्र मर्यादित आहे. मर्यादित साधन सामुग्री आणि अमर्यादित लोकसंख्या दिसून येते. यातून अनेक समस्यांचा जन्म झाला. उदा. गरीबी, बेकारी, गुन्हेगारी भिक्षावृत्ती, वेश्या व्यवसाय इत्यादीमुळे जागेची टंचाई आर्थिक मिळकत कमी झाली. त्यामुळे आपल्या गरजा भागविणे कठीण झाले आहे. त्यातच वृद्धांची काळजी घेणे त्यांना जमत नाही म्हणून आजच्या परिस्थितीत अतिरिक्त लोकसंख्येचा वृद्धांच्या समस्येत भर पडत आहे.

४) संयुक्त कुटुंबाचे विघटन –

संयुक्त कुटुंबात साधारणतः दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त पिढ्याचे लोक एकत्र राहतात. त्यामुळे एकमेकांचे आचार-विचार, आवडी निवडी यांचा विचार केला जात असे. जास्त करून ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब अधिक प्रमाणात असतात. परंतु वाढत्या औद्योगिकरणामुळे कुटुंबातील व्यक्तीचे स्थलांतर होऊन ह्या व्यक्ती शहरी भागात आपले वास्तव्य करू लागले. त्यातून संयुक्त कुटुंब पध्दती मोडकळीला येऊ लागली. मर्यादित उत्पन्न, घरांची टंचाई यातून वृद्धांना सांभाळण्याची जबाबदारी नाकारली गेली. त्यातून वृद्धांचा प्रश्न जटिल होत गेला आहे.

५) जाती व्यवस्थेचे झालेले विघटन –

जात ही व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होत असते. पारंपारिक भारतीय समाजात दैनंदिन जीवनात आणि सामाजिक व्यवहारात जातीचा अतिशय प्रभाव होत असतांना दिसतो. प्रत्येक जातीतील लोक आपआपल्या नियमानुसार वागण्याचा प्रयत्न करीत असतो. प्रत्येक जातीची जातपंचायत असते आणि जातीतील वृद्ध व्यक्ती जातपंचायतीचे काम पाहत असे. परंतु, शिक्षण, आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण या प्रक्रियांमुळे जातीची बंधने पाळणे अनावश्यक ठरू लागले आहे. साहजिकच जात पंचायतीचे महत्त्व म्हणजे अप्रत्यक्षपणे वृद्धांचे महत्त्व देखील आपोआप कमी होऊ लागले. जाती प्रथेच्या –हासामुळे वृद्धांचे पारंपारिक स्थान व त्यांच्याशी संलग्न असलेला दर्जा व भूमिकेत परिवर्तन झाले. त्यातूनच ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे.

१३

६) आकस्मित संकट –

वृद्धांच्या जीवनात समस्या निर्माण होण्यास केवळ सामाजिक कारणे जबाबदार असतात असे नाही तर कधी कधी दंगे, पूर, आजार, भूकंप अशा काही घटनांमुळे कुटुंबातील कमवता घटक रहात नाही. डोळ्यासमोरून म्हातारपणाची काठी हिरावून जाते. अशा वेळी वृद्धांवर आकस्मित संकट कोसळल्यामुळे ते मानसिक, आर्थिक दृष्टिने पूर्णपणे खचून जातात. उदर निर्वाहासाठी आपल्या शरीरात हिंमत आणावी लागते. त्यामुळे अशा व्यक्तीचे परावलंबीत्व वाढते. त्यातूनच सामाजिक समस्या निर्माण होत असतात.

७) व्यक्तीगत हितास प्राधान्य –

कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतःच्या इच्छा आवडी-निवडी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असते. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्ती व्यक्तिगत हितास अधिक प्राधान्य देतात. त्यामुळे मर्यादित उत्पन्न, वाढती महागाई, यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपल्या सर्वच गरजा पूर्ण करण्यास असमर्थ असतो. अशा वेळेस वृद्ध व्यक्तींचा विचार न करता या व्यक्ती स्वतःच्या मतांना, गरजांना अधिक प्राधान्य देतात. स्वतःचे हित साधण्यास सतर्क असतात. त्यातून वृद्धांच्या समस्या निर्माण होत असतात. त्यांच्या मतांना, हितांना प्राधान्य दिले जात नाही. जो तो आपले हित साधण्याच्या प्रयत्नात असतो. त्यातून ही वृद्धांची सामाजिक समस्या निर्माण होत असते.

८) स्त्रियांच्या शिक्षणाचे वाढते प्रमाण –

पूर्वी स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली जायची. संपूर्ण कौटुंबिक वातावरण बंदिस्त व्हायचे परंतु जसजसे औद्योगिकरण, नागरिकरण या प्रक्रियांना चालना मिळाल्यामुळे आणि पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्री-शिक्षणाला चालना मिळू लागली. आताच्या स्त्रिया अनेक क्षेत्रात नोकरी करताना आढळतात. त्यामुळे त्यांना दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागते. नोकरीवर वेळेवर जाण्यासाठी वृद्ध सासु सास-यांची काळजी घेणे अशक्य होऊ लागते. त्यातून वृद्ध व्यक्तींचे गैरसमज

वाढू लागतात. अशाप्रकारे स्त्रियांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदल्यामुळे वृद्धांच्या सामाजिक समस्यात वाढ होऊ लागली.

९) सामाजिक मुल्यांतील परिवर्तन –

पारंपारिक समाजात जात, वंश, धर्म, वय इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊनच व्यक्तीच्या दर्जा व भूमिका निश्चित केल्या होत्या परंतु पाश्चिमात्यीकरण, आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक मुल्यांमध्ये मोठया प्रमाणात बदल घडून आले. स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, यासारख्या मुल्यांना मान्यता मिळाली. शिक्षण,कर्तव्य, प्राविण्य, या आधारावर व्यक्तीचा दर्जा ठरू लागला साहजिकच वयानुसार मिळणारा मान सन्मान आपोआप कमी झाल्याने वृद्धांची उपेक्षा होऊ लागली आहे.

१४

१०) लोकशाही शासन प्रणाली –

स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर भारतीय संविधानानुसार आपण लोकशाही शासन प्रणालीचा स्विकार केला आहे. संविधानात लोकशाही संकेतांना मूर्त रूप देण्यात आले. त्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समानता, न्याय, या मुल्यांना मान्यता देण्यात आली. घटनेच्या 15 व्या कलमानुसार, धर्म, वंश, जाती, लिंग, जन्मस्थान इत्यादी आधारांनुसार नागरिकांत भेदाभेद केले जाणार नाही असे अभिवचन देण्यात आले. व्यक्ती स्वातंत्र्य, विचार स्वातंत्र्य मत स्वातंत्र्यास मान्यता मिळाली. अशा लोकशाही संकेतांमुळे दर्जा व भूमिका निर्धारित करणारे पारंपारिक आधार निरुपयोगी ठरले. वय आधाराचे महत्व संपुष्टात आले. पूर्वी वयात ज्येष्ठ क्रमानुसार व्यक्तीचे स्थान ठरत असे. याऐवजी कार्यक्षमता, गुणवत्ता, प्राविण्य व विशेषीकरणाचा पाठपुरावा करण्यात आला.

लोकशाही मताधिकाराला महत्व असते. त्यामुळे सज्जन भारतीय नागरिकाला मतदानाचा हक्क आपोआप मिळतो. त्यामुळे राजकारण, समाजकारण व अर्थकारण या क्षेत्रात तरुण वर्गाचा अधिक प्रमाणात समावेश झालेला दिसतो. त्यामुळे वृद्धांचे महत्व देखील कमी झालेले दिसून येत आहे.

अशाप्रकारे ग्रामीण सामुदायातील बदल, औद्योगिकरण आणि नागरिकरण, लोकसंख्येतील आतिरिक्त वाढ, संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, जातीव्यवस्थेचे झालेले विघटन, आकस्मित संकट व्यक्तिगत हितास प्राधान्य, स्त्रियांचे शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, सामाजिक मूल्यातील परिणाम, लोकशाही शासन प्रणाली इत्यादींमुळे वृद्धांच्या सामाजिक समस्यात वाढ होऊ लागली.

१.६) वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे :-

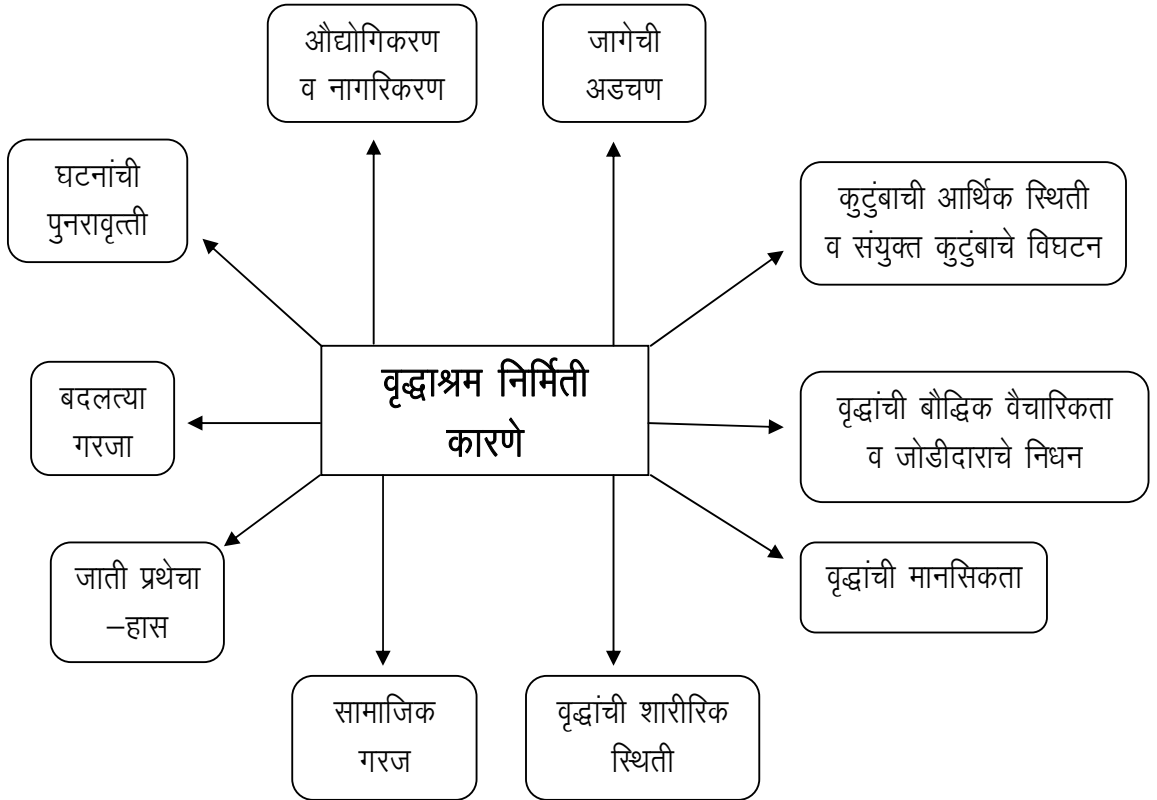
वृद्धाश्रमाच्या पर्यायाचा विचार करायला काही मंडळी तयार नसतात. वृद्धांच्या मनोवृत्तीत ते बसत नाही. पण उलट काही जणांना ते वातावरण मानवते. वृद्धाश्रम काही जणांना पसंत पडोत किंवा न पडोत इतर समस्यांशी तुलना न

करता वृद्धत्वाच्या प्रश्नावर जास्तीत जास्त सोयीचे ते उत्तर आहे हे नक्की. बदलत्या कौटुंबिक पध्दतीत तर ते अपरिहार्य ठरले आहे. त्या दृष्टिने वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे पुढीलप्रमाणे –

१५

तक्ता क. १.१

वृद्धाश्रम निर्मितीची कारणे

१) औद्योगिकरण व नागरिकरण –

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी शहरीकरणाची प्रक्रिया ही वृद्धांची समस्या निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरलेली आहे असे मानले आहे. औद्योगिकरणामुळे ग्रामीण भागातून अनेक कुटुंबानी शहरात स्थलांतर केले आहे. आजही करीत आहे. या शहरीकरणात समाज तळागाळातून ढवळून निघाला आहे . स्थितप्रज्ञ असलेल्या समाजामध्ये परिवर्तन फार जलद गतीने होऊ लागले आहे. व हे जलद गतीने होणारे परिवर्तन लोकांनी तेवढ्याच जलद गतीने स्विकारले त्यातल्या त्यात ग्रामीण समुदायातील वृद्धांना वेळ घालविण्यासाठी ठराविक साधने तरी असतात. परंतु शहरातील वृद्धांना रिकामा वेळ असणे हीच एक महत्वाची समस्या बनली.

कित्येक वृद्धांचा सांभाळ आज शहरात घर सांभाळणारी व्यक्ती या नात्याने केला जातो. कुटुंबातील स्त्री-पुरुष

१६

नोकरी व्यावसायानिमित्ताने घराबाहेर पडल्यानंतर त्यांच्या मुलांचा सांभाळ करणे. त्यांच्या गरजा पूर्ण करणे, घरावर लक्ष ठेवणे, आल्यागेल्यांची नोंद करणे इथपर्यंत वृद्धांचे कार्य मर्यादित राहिले. स्वार्थासाठी त्यांच्याजवळ साचलेल्या पैशांवर डोळा ठेवून नाइलाजाने त्यांचा सांभाळ कुटुंबात केला जातो. त्यांच्याशी वागताना एक प्रकारचे कोरडेपण आले. भावनात्मक ओलावा संपुष्टात आला याचा मानसिक त्रासही शहरी समाजामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात सहन करावा लागतो. अशा परिस्थितीत शहरीकरणामुळे कुटुंबात होणा-या वृद्धांच्या बदलत्या परिस्थितीमुळे साहजिकच वृद्धाश्रमांची निर्मिती झाली.

कुटुंबव्यवस्था कोणतीही असो आज परिणाम एकच तिचे, विघटन करणे. परिस्थितीजन्य औद्योगिकीकरण, तंत्रज्ञान विकास, वैज्ञानिक प्रगती ह्यामुळे पैशांकरता दाही दिशांना धावणे शहरीकरणामुळे स्थलांतर अपरिहार्य – गावातून शहरात, शहरातून गावात, शहरातून परदेशात अशी ही साखळी आहे शहरीकरणामुळे गरजांबरोबर महागाईदेखील वाढली. परिणामी घरातील पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही नोकरी करण्यासाठी घराबाहेर पडण्याची वेळ आली. त्यामुळे घरात वास्तव्य करून असणा-या वृद्धांची, त्यांच्या प्रकृतीची काळजी घेण्यास कोणी राहिले नाही. कित्येक कुटुंबामध्ये घरात वृद्ध, आजारी, परावलंबी व्यक्ती असणे हे कौटुंबिक, आर्थिक पीछेहाट होण्याचे लक्षण ठरले . ज्या मुलांना जन्मभर फुलासारखे सांभाळले त्यांच्याकडून विविध अपमान सहन करण्याची वेळ वृद्धांवर आली. कित्येक वृद्धांना नवीन सामाजिक परिस्थितीशी समायोजन करून घेणे शक्य झाले नाही. त्यांना भ्रमिष्ठावस्था आली. पर्यायाने यातूनच वृद्धाश्रमाची कल्पना आली.

२) जागेची अडचण –

एकत्र कुटुंब संस्कृती कितीही आदर्श आणि हवीहवीशी वाटत असली तरी धकाधकीच्या जीवनात अनेक कारणांनी ही पध्दत जशीच्या तशी अनुसरणे अनेकांना अशक्य असते. अपुरी जागा, विसंवाद, प्रायव्हसीचे आकर्षण, जबाबदारी नाकरण्याची वृत्ती ,पिढीतील अंतरामुळे उदभवणारे मतभेद आदि विविध कारणांमुळे वृद्ध मातापित्यांना अथवा सासू सास-यांना एखाद्या आश्रमात ठेवण्याचा पर्याय नवी पिढी मोठ्या प्रमाणात स्विकारताना दिसू लागली आहे.

औद्योगिकरणामुळे अनेक कुटुंबाचे शहरीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढू लागले आहे. परिणामी कुटुंबासाठी ठिकठिकाणी जागेची अडचण भासत आहे. तरीही कुटुंबातील व्यक्ती त्यातच मिळते जुळते घेऊन रहात असतात. मुलेबाळे, नातवंडे दिवसेंदिवस कुटुंबातील व्यक्तींचे प्रमाण वाढत आहे. त्यातून कुटुंबाचे विघटनही होत आहे अशा परिस्थितीत छोट्या घरात कुटुंबातील सर्वांना एकत्र रहावे लागते. त्यातून पर्यायाने कुटुंबातील व्यक्तींना वृद्धांची अडचण भासू लागते. तर काही कुटुंबातील वृद्ध स्वतःच अशावेळी वृद्धाश्रमाचा विचार करू लागतात. की आपण वृद्धाश्रमात रहाण्यास गेल्यामुळे कुटुंबातील इतरांना मोकळे-ढाकळेपणाने रहाता येईल. अशा या विचारसणीतूनच वृद्धाश्रमाची निर्मिती झाली. सर्व सामान्य कुटुंबातील वृद्ध व्यक्ती हे सर्वच त्या प्रकारे विचार करतीलच असे नाही. परंतु काही कुटुंबातील समजदार वृद्ध हे विचारकरून जागेची अडचण समजून काही अंशी वृद्धाश्रमाची निवड करतात.

१७

३) कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती व संयुक्त कुटुंबाचे विघटन -

सत्य हे की शाश्वत काही नाही उत्क्रांती, प्रगती ज्ञानाची आच हा मानवी स्थायीभाव 'चंगळवाद' होतच राहणार आहे! त्याचे किळसवाणे प्रदर्शन हे अनैतिक आहे पण अहम हा मानवी स्वभाव, मिरवण्याची हौस ही प्रकृतीही मानवी स्वभावाचाच एक भाग आहे. लोकसंख्येतील वाढ, तंत्रज्ञानातल्या सुधारणा ह्यामुळे चंगळवादाची जाणीव गेल्या शतकात तीव्र व्हायला लागली आहे.

पाश्चात्य देश प्रगत, आर्थिक स्वयंपूर्णता असलेला, औद्योगिकरण झालेले, त्यामुळे अर्थकारण शेतीवर अवलंबून नाही. शेती आधुनिक तंत्रज्ञानाने केली जाते. जमिनही छोटे तुकडे केलेली जास्त नाही. शेतकरी सदन खेडी म्हटल्यावर आपल्या डोळ्यासमोर जे चित्र दिसते तशी खेडी तिकडे नाहीत संपन्न शहराची छोटी आवृत्ती एवढेच ! तरीपण व्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे कुटुंब विभाजन व एकटेपण ही समस्या असतेच.

सद्यस्थितीत कुटुंबविभाजनाला फक्त व्यक्ती स्वातंत्र्याचा आग्रह जबाबदार नाही, तर प्रामुख्याने अर्थकारण जबाबदार आहे हे जाणून डोळसपणे त्यातून मार्ग काढणे हे आपल्या पुढे आव्हान आहे. संयुक्त कुटुंब व्यवस्थेत वृद्धांचा सन्मान केला जात असे. कुटुंबप्रमुख प्रामुख्याने वृद्ध मानला जात असे. सर्व कौटुंबिक व्यवहार घरातील व घराबाहेरील व्यवहार, विवाहकार्य ही कार्ये वृद्धांच्या संमतीशिवाय पार पाडली जात नसत. तसेच रिकामा वेळ घालविण्यासाठी व वृद्धांशी सतत संवाद सादण्यासाठी घरात अनेक व्यक्ती एकत्र रहात असल्यामुळे प्रश्न येत नव्हता. त्यामुळे वृद्धांना एकाकी वाटत नसे. आपण या कुटुंबाचे महत्वाचे घटक आहोत. आपल्याशिवाय कुटुंबाचे आडून रहाते, ही भावना त्यांच्या वृद्धावस्थेला सुखावणारी होती. कालमानानुसार संयुक्त कुटुंबाची व्यवस्था विभक्त कुटुंबात परिवर्तीत झाली. बदलत्या समाजरचनेत विभक्त कुटुंबच जास्त श्रेयस्कर ठरू लागले आणि या नवीन आधुनिक कुटुंबामध्ये वृद्धांना अडगळीची वागणूक मिळू लागली. यातूनच पुढे त्या वृद्धांसाठी वृद्धाश्रमाची निर्मिती झाली असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

संपत्ती किंवा घर नावावर करावे म्हणून मुलाकडून सूनकडून होणा-या छळास कंटाळून नाइलाजाने वृद्धाश्रमात राहण्याचा निर्णय घेतलेले वृद्ध मंडळी आहेत.

४) वृद्धांची बौद्धिक वैचारिकता व जोडीदाराचे निधन -

जुनी मूल्यव्यवस्था जाऊन त्याजागी नवीन मूल्यव्यवस्था आलेली असते. त्यामुळे वृद्धांच्या कोणत्याही सल्यांचा फारसा कोणालाही उपयोग नसतो. तसेच काळाचा विचार करताना वृद्धांच्या सर्व कल्पना मान्य करणेही तरुणांना शक्य नसते. घरात तरुण व वृद्ध व्यक्ती यांच्यात वारंवार संघर्ष घडतात, संघर्ष करण्यासारखी शारीरिक स्थिती नसताना देखिल जर वृद्धांनी संघर्ष केला तर त्यांचीच पुन्हा जास्त शारीरिक हानी होते. तसेच रिकामा वेळ भरपूर असल्याने व दुस-याकडे वेळेचा अभाव असल्याने त्यांना आपल्या भावना इतरांजवळ व्यवस्थित व्यक्त करणेही शक्य नसते. परिणामी एक तर वृद्ध

१८

स्वतःशीच बोलतात किंवा एकदम अबोल होतात. याचा परिणाम त्यांच्या मनावर होऊन ते स्वतःच वृद्धाश्रमाचा विचार करतात.

मुले, जावई, सुना आणि लेकीला आई-वडिलांनी आपल्याकडेच रहावेसे वाटते असते. पण आयुष्यभर संसाराच्या खस्ता काढलेल्यांनाच उतरत्या वयात कुठेतरी निवांत जागी समवयस्कांमध्ये जाऊन रहावेसे वाटते. जीवनाचा सारा प्रवास एकट्याने व्यतीत केलेल्यांना आयुष्याच्या पैलतीरी कुणाच्या तरी सोबतीची गरज वाटू लागते. आजारी पडल्यावर किंवा काही दुखल्या-खुपल्यावर कुणीतरी विचारपूस करणारे हवे असते. गलितगात्र होऊन अंथरुणास खिळलेल्या अनेकांना कायम नियमित शुश्रूतेची आवश्यकता असते. घरात ते शक्य नसते. आयुष्याच्या संध्याकाळी भेडसाविणा-या या विविध कारणांनी आणि गरजांतूनच वृद्धाश्रम संस्कृती रुजली.

वृद्ध दांपत्यांपैकी एखाद्या व्यक्तीचे जर आकस्मित निधन झाले तर मागे राहिलेली व्यक्ती एकाकी पडते. मग एकाकी व्यक्तीच्या समस्यांमध्ये अधिकच वाढ होते. जेव्हा स्त्री-पुरुष एकत्रितपणे कुटुंब चालवितात संसार करतात. तेव्हा ते परस्परांच्या स्वभावाशी ,भावभावनांशी ,गरजांशी पूर्णपणे एकरूप होतात. ते मनाने परस्परांशी जोडले गेलेले असतात. आयुष्यभर तसेच आयुष्याच्या प्रदीर्घ काळ एकमेकांच्या संगतीत काढल्यामुळे सुख व दुःखाच्या कल्पनाही समान झालेल्या असतात. म्हणूनच असे म्हटले जाते की व्यक्तीला पत्नीची-गरज तारुण्यापेक्षाही म्हातारापणी जास्त असते. जन्माचा जोडीदार निघून गेल्यानंतर व्यक्तीच्या जीवनातील जगण्याचा अर्थ संपतो मग अशा व्यक्ती स्वभावानेही बदलतात. त्या चिडचिडया बनतात. जर त्यांचे चिडचिडणे कुटुंबात सहन झाले नाही तर त्यांच्याशी अबोला धरला जातो. तरुण व एकाकी वृद्ध यांच्यामध्ये एक अदृश्य दरी निर्माण झालेली दिसून येते. त्यामुळे वृद्धांना विशेषतः जे एकाकी वृद्ध आहेत. त्यांना आपले मन कोणासमोर मोकळे करावे, असा प्रश्न पडतो. लोकलजेस्तव त्यांच्या आजारात कुटुंबातील व्यक्ती त्यांची सेवा करतात. पण त्या सेवेमध्ये आपुलकीची भावना नसते. परिणामी यातूनच वृद्धाश्रमाची निर्मिती होते. एकटे जीवन वृद्धाश्रमात वृद्ध चांगल्या प्रकारे आनंदाने जगतात असे सर्वेक्षणावरून लक्षात आले आहे.

५) वृद्धांची मानसिकता –

वयोमानानुसार वृद्ध मृत्यूच्या दबावाखाली असतात. कुटुंबात त्यांना प्रतिष्ठा राहिलेली नसते. तसेच कित्येकदा त्यांनी आयुष्यभर जपलेली मूल्यव्यवस्था त्यांच्या घरातच नष्ट होताना पाहावी लागते. कित्येक व्याधी शरीर पोखरत असतात. कित्येकदा तर एकदाच मृत्यू यावा असे वाटते. पण मरण येत नाही. कौटुंबिक निर्णयांच्या बाबतीत त्यांना वाळीत टाकले जाते. त्यामुळे या काळात वृद्ध जास्त चिडचिडे, हट्टी व बडबड करणारे बनतात. आपल्या भोवती घरातील लोकांनी फिरावे. आपली सतत चौकशी करावी. आपल्याशी नेहमी बोलत बसावे, अशी त्यांची साहजिकच इच्छा असते. पण कुटुंबातील लोकांना ते शक्य नसते. परिणामी वृद्धांना आपण घरात अडगळ आहोत असे वाटते. त्यामुळे त्यांचे मानसिक दुखणे आणखी वाढते साहजिकच काही प्रमाणात अशा स्थितीत वृद्धाश्रमाची गरज वाटू लागते. काही वृद्ध तर स्वतःच वृद्धाश्रमात रहाण्याचे मान्य करतात.

१९

६) वृद्धांच्या शारीरिक व्याधी –

व्यक्तित्वाचा वयाचा विकास झाल्यानंतर व्यक्तीची प्रतिकारशक्ती कमी होते व काही रोगांचा शरीरात शिरकाव होतो. काही आजार अपरिहार्यपणे वृद्धावस्थेत साथ करताना दिसून येतात. उदाहरणार्थ – हृदयाचे विकार, छातीचे विकार, हात-पायांना कंप सुटणे, विस्मरण होणे, रक्तदाब, मधुमेह इत्यादी अनेक विकार सामान्यपणे व्यक्तीला जाणवताना दिसतात त्यामुळे आरोग्य चांगले ठेवण्यावर बराचसा खर्च करावा लागतो. जर कुटुंबाची खर्च करण्याची क्षमता असेल तर प्रश्न निर्माण होत नाही. परंतु हा खर्च करण्याची क्षमता जर कुटुंबात नसेल तर अशा वृद्ध व्यक्तीला इतर कौटुंबिक लोक कंटाळून जातात. कित्येकदा वृद्धांच्या आजारपणावर होणारा खर्च हा वाया जाणारा खर्च आहे. असे मानले जाते. व ब-याच कुटुंबामधून वृद्ध व्यक्तीच्या मनावर ते ठसविले जाते. ब-याच रोगांमध्ये वृद्धांना कायमचे अंधरूणावर राहावे लागते त्यामुळे त्यांची सेवा कोणी करावी, हा गहन प्रश्न कुटुंबात निर्माण होतो. ब-याच वृद्धांच्या बाबतीत ही समस्या निर्माण होते की त्यांच्या जीवनाचा साथीदार आगोदरच मृत्यू पावलेला असतो. अशा वृद्धांना एकाकी अवस्थेत आपल्या जीवनाचा उरलेला भाग घालवावा लागतो. तसेच कोणचाही आधार राहिलेला नाही, अशी अवस्था येते. यातूनच त्या वृद्धांच्या बाबतीत काहीजण वृद्धाश्रमाचा मार्ग स्विकारतात.

७) सामाजिक गरज –

वृद्धांना वैयक्तिकरित्या जाणवणारी महत्वाची समस्या म्हणजे सामाजिक समस्या होय. त्यातल्या त्यात रिकाम्या वेळेची समस्या ब-याच प्रमाणात असलेली दिसून येते समाजामध्ये वृद्धांना फारशी किंमत नसते. तसेच आजच्या आधुनिक समाजव्यवस्थेचा विचार केल्यास वृद्धांना या गतिमानतेच्या जीवनात अजिबात स्थान नाही हे दिसून येईल. पारंपारिक समाजात वृद्धांचे अस्तित्व कायम होते. कारण त्यांना वेळोवेळी सल्ला विचारला जात असे कुटुंबातील सर्व कार्ये व सामाजिक कार्यात वृद्धांची भूमिका फार महत्वाची मानली जात असे. समाजामध्ये आपल्याला मान सन्मान आहे ही भावना

व्यक्तीचा अहंभाव सुखावणारी भावना आहे. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचा एक स्वत्वभाव किंवा अहंभाव असतो. अहंभावाची तृप्तता वारंवार होणे आवश्यक असते. ही तृप्तता जर झाली नाही तर व्यक्ती स्वतःच्याच मनातून उतरून जाते व जगण्यातील नीरसता वाढत जाते. आपणही प्रस्तुत समाजव्यवस्थेचा एक भाग आहोत. ही भावना व्यक्तीच्या दृष्टिने महत्वाची असते.

त्यातल्या त्यात ग्रामीण समाजात शेतकरी वृद्धांना काही प्रमाणात तरी समाजामध्ये महत्व आढळून येते. परंतु शहरातील पगारदार वृद्धांची, पेन्शनरांची समस्या भयानक आहे. एके काळी ज्या समाजात आपल्याला सगळे लोक विचारीत होते, मान देत होते, त्याच समाजाने आपल्याला वाळीत टाकावे ही भावना अंतर्मन दुःखी करणारी आहे. नेमकी तीच भावना वृद्धांच्या संदर्भात जास्त प्रमाणात निर्माण होताना दिसून येते.

२०

८) जातीप्रथेचा –हास –

आधुनिक समाजात वृद्धाश्रम निर्माण होण्याचे महत्वाचे कारण जातिप्रथेचा –हास हे सांगितले जाते. जातीव्यवस्था समाजात जेव्हा प्रबळ होती तेव्हा जातिप्रथेचे दोष लक्षात घेऊनही असे म्हणावे लागेल की जातिव्यवस्थेचे काही फायदे देखिल होते. जेणेकरून भारतीय समाजात प्रदीर्घकाळ जातिव्यवस्थेचे आस्तित्व कायम राहिले. जातिव्यवस्थेत प्रत्येकाला आर्थिक कार्य मिळण्याची हमी होती. जातिव्यवस्था एक अंतर्गत संघटना होते. जातपंचायतीचा व्यक्तींवर अधिक प्रभाव होता. तसेच वृद्धांना जात-पंचायत, समाज आणि कुटुंब या तिन्ही कार्यक्षेत्रांत महत्वाचे स्थान होते. त्याची परवानगी कोणत्याही, कार्यासाठी आवश्यक मानली जात असे. तसेच एखादया कुटुंबात वृद्धांची आबाळ होत असेल तर त्याची दखल बाकीच्या समाजाकडून घेतली जात असे. वृद्धांचा सांभाळ घरातील तरुणांनी कोणत्याही परिस्थितीत केलाच पाहिजे. असे सामाजिक व नैतिक बंधन व्यक्तींवर होते.

बदलत्या औद्योगिक समाजात आर्थिक घटकांना जास्त महत्व आले. समाजातील जातीव्यवस्था व तिचा प्रभाव कमी होऊन वर्गव्यवस्थेचा प्रभाव वाढला. जो आर्थिक कार्य करतो त्यालाच जास्त महत्व प्राप्त झाले. परिणामी आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असलेल्या वृद्धांचा वर्ग समाजातून जवळपास हद्दपार झाल्यासारखा झाला. व्यक्तीच्या गरजाही बदलल्या. त्यामुळे वृद्धांचा सल्ला घेण्याची आवश्यकताही राहिली नाही. परंतु ज्या वृद्धांनी वृद्धाश्रमात राहण्याचा निर्णय घेतला ते मात्र आजही अतिशय आनंदात चांगल्या प्रकारे जीवन जगत आहे. वृद्धाश्रम हे आपले स्वतःचे घरच ते समजतात.

९) बदलत्या गरजा –

पारंपारिक समाजाचा अभ्यास केला असता असा निष्कर्ष काढता येईल, की शेतीप्रधान समाजव्यवस्थेत फक्त व्यक्तींच्या पिढ्या बदलत गेल्या त्या मानाने गरजा बदलत गेलेल्या दिसून येत नाहीत. समाजामध्ये गतिशीलता नव्हती तर

एक प्रकारची स्थितीशीलता होती. पिढ्यानपिढया त्याच गरजांच्या चक्रामध्ये समाजाची गाडी अडकून पडलेली दिसून येते शहरीकरण, झाल्याबरोबरच गरजा पारंपारिक न राहता आधुनिक बनल्या. यंत्रव्यवस्थेने मानवाच्या नवीन गरजांना जन्म दिला. या नवीन गरजांबद्दल भाष्य करण्यास वृद्धांचा वर्ग तयार नव्हता. तसेच जुनी मूल्यव्यवस्था व तिचा प्रभाव वृद्धांवर कायम असल्यामुळे त्यांनी नवीन व्यवस्थेला स्वीकारले नाही. जुन्यांचा आग्रह धरणारी वृद्धांची पिढी व नवीन गोष्टींचा स्विकार करणारी तरुणांची पिढी यात संघर्ष होणे साहजिक होते. त्यामुळे घराघरांत वृद्ध तरुण यांच्यात संघर्षाचे वारे राहू लागले. परिणामी, ज्या कुटुंबात फुले वेचली त्याच कुटुंबात गोव-या वेचण्याची वेळ वृद्धांवर आली. यातूनच वृद्धाश्रमाची निर्मिती झाली.

१०) घटनांची पुनरावृत्ती –

तरुणांपेक्षा वृद्धांच्या संदर्भात घटनांची पुनरावृत्ती ही समस्या निर्माण झालेली आहे. त्यामुळे वृद्धांना जगणे अशक्य

२१

बनते. जन्मभर नोकरी केलेल्या वृद्धांच्या संदर्भात तर ही समस्या प्रकर्षाने जाणवते. रोज रोज त्या घटनांना सामोरे जायला व्यक्तीला आवडत नाही. दिवसभरात त्याच त्या गोष्टी करून व्यक्ती रूचीपालट म्हणून वेगळ्या गोष्टी करताना आढळतात. उदा:- प्रवास करणे, पर्यटन करणे, नवीन गोष्टी पाहणे, नवीन लोकांशी संपर्क वाढविणे, इत्यादी.

वृद्ध जर परावलंबी असतील तर त्यांच्यासाठी कालचा दिवस जसा गेला तसाच आजचा दिवस जाण्याची शक्यता असते. जीवनात सभोवतालच्या परिस्थितीत कोणताही बदल होत नाही. या वातावरणाला वृद्ध कंटाळतात. प्राप्त परिस्थितीशी समायोजन करण्यास अयशस्वी ठरतात. काही तर दुःखे स्वतःच ओढवून घेतात. आणि परिणामी वृद्धाश्रमाचा मार्ग स्विकारतात.

१.७) भारतातील वृद्धत्व-एक आढावा :-

वृद्धावस्था ही जीवनचक्रातील एक विशिष्ट अवस्था आहे. यावेळी वृद्धांची घरात व समाजात भूमिका बदललेली असते. त्यांची क्रियाशीलता शारीरिक व मानसिक क्षमता यात फरक पडलेला असतो. त्यांच्या जबाबदा-या, कर्तव्य अपेक्षा बदलेल्या असतात. त्यांच्या जबाबदा-या व्यतिरीक्त मोकळा असा बराच वेळ त्यांच्याकडे असतो. क्रियाशिलतेत शिथिलता आलेली असते. अशा वेळेस बदलत्या परिस्थितीशी समायोजन करून स्वतःचे आस्तित्व स्वतःला इतरांना हवेहवेसे व उपयोगाचे ठेवण्यात यश मिळविणारे वृद्ध सुखमय जीवन व्यतीत करतात.

भारतीय समाजव्यवस्थेत पूर्वीपासून वृद्धांना एक मानाचे स्थान किंवा आदर्श व्यक्ती अनुभवी व्यक्ती म्हणून समाजात समजले जात होते. परंतु याबरोबरच भारतात पूर्वी आरोग्याच्या सेवा सुविधा अपूर्ण असल्यामुळे साथीच्या रोगाचे मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते. लिखित ज्ञान नसल्यामुळे कुटुंबातील व्यवस्थापना संदर्भात वृद्धांकडून सल्ला घेवूनच कोणत्याही प्रकारचे

कार्य केले जात होते. वृद्धांना कुटुंबातून चांगल्या प्रकारचे लक्ष दिले जात होते. तसेच सर्व वृद्धांचे प्रश्न कुटुंबात सोडवले जात होते. त्यामुळे समस्या जास्त उदभवत नव्हत्या. पण आधुनिक काळात समाज व्यवस्थेचे चित्र बदलेले दिसून येते.

भारतीय समाजव्यवस्थेत वृद्धत्वाला प्रारंभ याविषयीचा विचार करावयाचा झाल्यास निवृत्ती विषयक दृष्टिकोन व शासकीय धोरणांचा विचार लक्षात घेता भारतात साधारण ५८ ते ६० वयात व्यक्ती सेवा निवृत्त होते तसेच वृद्धाश्रमात प्रवेशासाठी व्यक्तीचे वय किमान ६० वर्षे असणे गरजेचे असते म्हणजेच यावरून भारतातील भौगोलिक परिस्थितीनुसार ५५ ते ५८ वर्षी व्यक्तीची कार्यक्षमता क्षीण होते. त्यामुळे व्यक्तीला शासकीय सेवेतून निवृत्त केले जाते.

२२

तक्ता क. १.२

भारतातील वृद्ध वयोगटातील स्त्रिया व पुरुषांचे प्रमाण दर्शविणारा तक्ता.

भारत

वयोगट	१९९०			२०१०		
	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया
६०	१००	१००	१००	१००	१००	१००
६०-६४	३६.८५	३७.४९	३६.२३	३६.६०	३५.१४	३२.२१
६५-६९	२७.२१	२७.३२	२७.१०	२५.६३	२५.८९	२५.४०
७०-७४	१८.५०	१८.२६	१८.७४	१८.८०	१८.४७	१९.१०
७५-७९	१०.९७	१०.६७	११.२६	१२.१५	११.७०	१२.५६
८०	६.४७	६.२६	६.६७	९.१०	८.८०	१०.७३

स्त्रोत – वर्ल्ड पॉपुलेशन द. रिव्हिजन संयुक्त राष्ट्रसंघ न्यूयॉर्क २००१

उपरोक्त सारणीमध्ये भारताची वृद्ध वयोगटातील स्त्रिया व पुरुष यांचे लोकसंख्येचे प्रमाण १९९० व २०१० साल दर्शविले आहे. १९९० साली ६० ते ६४ वयोगटात वृद्धांचे प्रमाण ३६.८५ टक्के असून त्यापैकी ३७.४९ टक्के पुरुष व ३६.२३ टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे तसेच २०१० मध्ये ३६.६० टक्के वृद्धांचे प्रमाण असून ३५.१४ टक्के पुरुष व ३२.२१ स्त्रिया आहेत.

१९९० साली ६५ ते ६९ वयोगटात वृद्धांचे प्रमाण २७.२१ टक्के असून २७.३२ टक्के पुरुष व २७.१० टक्के प्रमाण स्त्रियांचे आहे. तसेच २०१० साली वृद्धांचे प्रमाण २५.६३ टक्के असून २५.८९ टक्के पुरुष व २५.४० टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे.

२३

१९९० साली ७० ते ७४ वयोगटात वृद्धांचे प्रमाण १८.५० टक्के असून १८.२६ टक्के पुरुष व १८.७४ टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे तसेच २०१० साली वृद्धांचे प्रमाण १८.८० टक्के असून १८.४७ टक्के पुरुष व १९.१० टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे. यामध्ये १९९० सालापेक्षा २०१० साली ७० ते ७४ वयोगटातील वृद्धांचे ०.३ टक्यांनी प्रमाण वाढल्याचे आढळून आले आहे.

१९९० साली ७५ ते ७९ वयोगटात वृद्धांचे प्रमाण १०.९७ टक्के असून १०.३७ टक्के पुरुष व ११.२६ टक्के स्त्रिया आहे. तसेच २०१० साली वृद्धांचे प्रमाण १२.१५ टक्के असून ११.७० टक्के पुरुष व १२.५६ टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे. यामध्ये १९९० सालापेक्षा २०१० साली ७५ ते ७९ वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण १.१८ टक्यांनी वाढल्याचे आढळून आले आहे.

१९९० साली ८० च्या पुढील वयोगटात वृद्धांचे प्रमाण ६.४७ टक्के असून ६.२६ टक्के पुरुष व ६.६७ स्त्रिया आहेत तसेच २०१० साली वृद्धांचे प्रमाण ९.१० टक्के असून ८.८० टक्के पुरुष व १०.७३ टक्के स्त्रियांचे प्रमाण आहे. यामध्ये १९९० सालापेक्षा २०१० साली ८० च्या पुढील वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण २.६३ टक्यांनी वाढल्याचे आढळून आले आहे. यावरून असे निर्देशित होत आहे की समाजात वृद्धांचे प्रमाण हे वाढत आहे.

१.८) भारतातील वृद्धांचा संख्यात्मक आढावा :-

वयोवृद्धता ही एक सार्वजनिक स्वरूपाची व अटळ अशी घटना आहे. वयोवृद्धतेमुळे जगात मानवजातीच्या आजपर्यंतच्या इतिहासात पूर्वी कधीच निर्माण न झालेली अभुतपूर्व अशी स्थिती निर्माण झालेली आहे. मानव जातीसाठी हा

नवीन अनुभव आहे. मानवाने साध्य केलेली वैज्ञानिक प्रगती, वैद्यकीय शास्त्रातील नवनवीन शोध उपचाराच्या नवीन पध्दती यामुळे उपलब्ध झालेल्या आरोग्यविषयक सेवा, सुविधा सार्थीच्या व अन्य रोगांवर मिळवलेले नियंत्रण, प्रगत तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर, शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार, उंचावलेले राहणीमान, जगातील विविध समाजाचा परस्पर संपर्क या व इतर अनेक घटकांच्या प्रभावामुळे घटत चाललेला जन्मदर व मृत्यूदर आणि वाढते आयुर्मान या लोकसंख्यात्मक घटकांतील बदलामुळे जगाची एकूण लोकसंख्या सतत वाढत चालली आहे. तसेच जगाच्या एकूण लोकसंख्येत वृद्धांचे वय वर्ष ६० हे प्रमाण देखील वाढत चाललेले आहे. इ.स. १९९५ मध्ये जगाची एकूण लोकसंख्या ५ अब्ज होती ती आज ६० अब्जापेक्षा जास्त असून २०५० मध्ये जगाची लोकसंख्या ही १०.८ अब्ज होईल. इ. स. १९९५ मध्ये जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या वृद्धांची संख्या ही ५४.२ कोटी होती ती आज ५८ कोटी पेक्षा जास्त असून इ. स. २०५० पर्यंत जगातील लोकसंख्येत ही १.९ अब्ज होईल असा अंदाज (United Nations-1998) आहे. त्यामुळे वयोवर्धता व वृद्धांचा प्रश्न ही एकविसाव्या शतकातील प्रमुख जागतिक समस्या असेल.

२४

कोणत्याही देशातील लोकांच्या आर्यमानानुसार वृद्धांची संख्या अवलंबून असते. अविकसित देशात व्यक्तीचे आर्यमान कमी असते. कारण अविकसित देशात दारिद्र्य, बेकारी, आरोग्याविषयक सोयी, सवलतीचा अभाव, बालमृत्यूचे वाढते प्रमाण इत्यादी कारणामुळे व्यक्तीचे आयुष्य कमी असते. त्यामुळे वृद्धांची संख्या देखील कमी असते. त्यातुन विकसित देशात सर्व सोयी सवलती असल्यामुळे लोकांचे आर्यमान हे जास्त असते. त्यामुळे विकसित देशात वृद्धांचे प्रमाण जास्त आढळून येते. भारत हा देश देखील विकसनशील असल्याकारणामुळे भारतातील सुविधांमुळे वृद्धांची संख्या जास्त आढळून येते.

भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगातील दुस-या क्रमांकाचा देश असून इ. स. २००१ च्या जणगणनेनुसार भारतामध्ये एकूण लोकसंख्या ही १ अब्ज ४ कोटी होती इ. स. २००१ मध्ये भारतात लोकसंख्येत ६० वर्षापेक्षा अधिक वय असणा-या वृद्धांची संख्या ही ७.२ कोटी होती. लोकसंख्या वाढीच्या अंदाजाप्रमाणे वृद्धांची संख्या इ.स. २०३१ मध्ये १९.९ कोटी होईल. तर इ. स. २०५१ साली ती ३०.१ कोटी असेल कारण भारतासह जगातील सर्वच राष्ट्रात लोकांचे सरासरी आर्यमान वाढत असून वृद्धांची संख्या वाढत आहे. भारतासह जगातील सर्वच राष्ट्रांनी वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी निश्चित धोरण आखून प्रयत्न सुरू केले आहे.

भारतातील वृद्धांची संख्या

तक्ता क १.३

भारतातील वृद्धांचा संख्यात्मक अंदाज

संयुक्त राष्ट्र अहवाल

वर्ष	वय ६०-६९	वय ७०+	एकूण लोकसंख्येतील टक्केवारी
१९९०	३८,७२८,०००	२१,७१,०००	७.३१
२०००	५०,२५५,०००	३१,११९,०००	८.४४
२०२५ अंदाजे	१,०५,४२४,०००	७१,९४८,०००	१४.४५

संदर्भ - वयोवर्धन प्रक्रिया - स्वरूप व व्याप्ती य. च. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २००९.

उपरोक्त सारणीमध्ये भारतातील वृद्धांचा संख्यात्मक अंदाज दर्शविलेला आहे. १९९० साली ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांची एकूण संख्या ३८,७२८,००० इतकी होती व ७० च्या पुढील वयोगटातील वृद्धांची संख्या

२५

२१,७१,००० होती. एकूण लोकसंख्येत ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण ७.३१ टक्के आहे.

२००० साली ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांची एकूण संख्या ५०,२५५,००० इतकी होती व ७० च्या पुढील वयोगटातील वृद्धांची संख्या ३१,११९.००० होती एकूण लोकसंख्येत ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण ८.४४ टक्के आहे.

२०२५ साली ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांची एकूण संख्या अंदाजे १,०५,४२५,००० इतकी होईल व ७० च्या पुढील वयोगटातील वृद्धांची संख्या ७१,९४८,००० इतकी होईल. एकूण लोकसंख्येत ६० ते ६९ वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण १४.४५ टक्के होईल असा अंदाज व्यक्त केला आहे.

१.९) भारतातील वृद्धाश्रमांची व्यवस्था व वृद्धाश्रमांची संख्या :-

सरकारी अनुदानातून, खाजगी संस्थाद्वारे, धार्मिक संस्थाद्वारे, श्रीमंत दानशूर, लोकांच्या आर्थिक मदतीने व काही डॉक्टरांच्या मदतीने वृद्धाश्रम चालविले जातात. ब-याचशा वृद्धाश्रमात ज्यांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे. ज्यांची मुले परदेशात आहेत. ज्यांना बघण्यासाठी नातलग नाहीत अशांना वृद्धाश्रमाचा आश्रय घ्यावा लागतो. परंतु ग्रामीण भागात किंवा असंघटित क्षेत्रात काम करणा-या समाजाच्या घटकांना मात्र ह्या वृद्धाश्रमाचा तितकासा उपयोग होत नाही. वृद्धाश्रमात असहाय वृद्धांना संरक्षण मिळते एकाच वृद्धाश्रमात समान अवस्थेचे वृद्ध असतात. तिथे मनोरंजन, वैद्यकीय, निवास, भोजन, या सर्व सोयी केल्या जातात.

वृद्धाश्रम स्वयंसेवी संस्थांनी सुरु केलेले असतात. त्यांना केंद्र व घटक राज्याकडून आर्थिक अनुदान दिले जाते. काही वृद्ध स्वतःचा पैसा खर्च करून राहतात. वृद्धाश्रमाला भांडवली खर्च करण्यासाठी कर्जपुरवठा करण्याचे धोरण बँकांनी स्विकारले आहे. मुंबई, दिल्ली, लखनौ, चेन्नई, पुणे, नागपूर, बंगलोर येथे ही सोय आहे. नागपूर येथे मातृसेवा संघाद्वारे 'पंचवटी वृद्धाश्रम' १९६१ मध्ये सुरु केला. श्री बाबा आमटे यांच्या आनंद वनातर्फे 'उत्तरायण' नावाचा वृद्धाश्रम वरोरा (जि. चंद्रपूर) अत्यंत सक्षमपणे चालविला जात आहे. एक प्रारूप Model म्हणून लक्ष वेधले जाते.

एकत्र कुटुंबपद्धतीचा -हास होत असताना, जागतिकीकरणाच्या अपरिहार्यतेमुळे व मुले-मुली विदेशात स्थायिक होण्याच्या अवस्थेमुळे विदेशातील वृद्धाश्रमाचे लोन भारतात आले आहे. कौटुंबिक कलह, एकाकीपणा, एकटेपणाची भावना, कुटुंबाकडून दुर्लक्ष, आर्थिक सुबत्ता तसेच आर्थिक अडचण, व्यक्ती स्वातंत्र्याची आवड तसेच कुटुंबात कुणाशीच जुळवून न घेण्याच्या वृत्तीमुळे ते वृद्धाश्रमात सुद्धा एकल कोंडयासारखेच वागत असतात. हे प्रत्यक्ष अनुभवले आहे.

२६

दोन प्रकारचे वृद्धाश्रम चालविले जातात.

पहिल्या प्रकारच्या वृद्धाश्रमात त्यांना स्वतःचा खर्च करावा लागतो. मासिक विशिष्ट रक्कम द्यावी लागते. हा खर्च काही वेळा नातलगांद्वारे केला जातो. अशा वृद्धाश्रमात त्यांनाच प्रवेश दिला जातो की ज्यांना सेवानिवृत्ती वेतन मिळते किंवा ज्यांचा खर्च नातलगांद्वारे केला जातो.

१) दुस-या प्रकारच्या वृद्धाश्रमात जे निराश्रीत गरीब आहेत ते खर्च करू शकत नाही. अशांच्या खर्चासाठी सेवाभावी संस्था, शासकीय, केंद्रीय समाज कल्याण बोर्डाची मदत मिळते.

दिल्ली राज्यातर्फे समाजकल्याण संचालनालयातर्फे नरेला येथे वृद्धाश्रम चालविला जातो. 'वृद्ध व्यक्ती व अशक्त व्यक्ती सदन' असे वृद्धाश्रमाचे नाव आहे. प्रत्येक वर्षाच्या तिस-या महिन्यात त्यांना घालण्यासाठी कपडे, धोतर, पॅट-शर्ट, मिळतात. सहा महिन्यांनंतर टॉवेल देण्यात येतात. स्वच्छ बिछाने, हिवाळ्यात स्वेटर, शॉल, बुट, मोजे, उन्हाळ्यात चप्पल याची व्यवस्था केली जाते. कपडे स्वतः धुतात. आज्ञा-यांची सेवा करण्यासाठी सेविका व नर्सची सोय असते. चोवीस तास डॉक्टरांची व्यवस्था असते. सर्व धर्मांचे वृद्ध यात रहात आहेत. (जॅ. गोविंद हडप , २००७ ,पृ. क्र. ५४.) **वृद्धाश्रमांची सविस्तर यादी परिशिष्ट क्र. २ मध्ये दर्शविलेली आहे.**

भारतीय वृद्धाश्रमाच्या कल्पनेला एका शतकापेक्षा अधिक कालखंडाचा इतिहास असून वृद्धाश्रमाच्या क्षेत्रातील ऐच्छिक सेवाभावी संस्थांचे कार्यही एका शतकापेक्षा अधिक जुने आहे. भारतातील बहुतेक वृद्धाश्रम हे सेवाभावी व ऐच्छिक

संघटनामार्फत चालविले जातात. भारतात आज ९९५ वृद्धाश्रम आहेत. त्यापैकी ७३९ वृद्धाश्रमांची सविस्तर माहिती उपलब्ध आहे. एकूण वृद्धाश्रमांपैकी ३७१ वृद्धाश्रम हे गरीब व आजारी वृद्धांसाठी जर ११७ वृद्धाश्रम हे फक्त स्त्रियांसाठी उपलब्ध आहेत. केरळ राज्यात सर्वात जास्त म्हणजे १८४ वृद्धाश्रम आहेत . (डॉ. दिलीप खैरनार , २००७ , पृ. क. ११५)

१.१०) महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम – स्वरूप व व्यवस्था :-

महाराष्ट्रात एका ट्रस्टच्या जवळजवळ शतक पूर्ण करणारा वृद्धाश्रम आहे. त्यांच्या कार्यकारी मंडळावर ट्रस्टच्या देणगीदारांची चौथी पिढी आहे. ते आर्थिक मदत करतातच. पण मूळ ध्येय धोरणाप्रमाणे वृद्धाश्रम चालतो की नाही याकडे लक्ष देतात. त्यांच्या सामाजिक दर्जामुळे मोठया देणग्या मिळवण्यात त्यांना अडचण येत नाही. वृद्धाश्रमाशिवाय आजुबाजूच्या वस्तीकरताही हा ट्रस्ट कल्याणकारी योजना राबवत असतो. एका ट्रस्टने वृद्धाश्रमाबरोबर नोकरदार स्त्रियांकरता जवळ एक वसतिगृह चालवले आहे. तर दुस-या एका ट्रस्टने जवळपासच्या लोकांकरता काही लघुउद्योग चालवले आहेत. वृद्धाश्रमातील मंडळीवर त्यांच्या देखभालीची जबाबदारी सोपवली आहे. त्यामुळे आर्थिक मदत संस्थेला मिळतेच, पण वृद्धाश्रमातल्या मंडळींचा बाहेरच्या लोकांशी संबंध राहतो व त्यांना एकटेपणा, अनाथपणा जाणवत नाही. हे फार महत्वाचे.

२७

परिशिष्ट २.१ मधिल संदर्भानुसार –

महाराष्ट्रात १८० वृद्धाश्रम व २२० सुश्रूषा केंद्रे आहेत. महाराष्ट्रात १९९५-१९९९ या काळात शासनाने प्रत्येक जिल्हयात एक वृद्धाश्रम स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला पण या योजनेला म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही.

आजच्या गतिमान जीवनात तंत्रज्ञानाने आलेली क्रांती आणि दिर्घायुष्य याबरोबर नवीन सामाजिक प्रश्न उभे राहिले. आयुष्याची सरती संध्याकाळ निवांत, सुरक्षित आणि शांततेत जावी ही प्रत्येक वृद्धाची इच्छा. काही कारणास्तव कुटुंबाबरोबर वास्तव शक्य नसेल तर वृद्धाश्रमाचा पर्याय पुढे येतो. एकेकाळी अनेक वाद निर्माण करणारी वृद्धाश्रमाची संकल्पनाही काळाबरोबर बदलून समाजमान्य होत आहे.

वृद्धाश्रम ही सध्या काळाची गरज बनली आहे. लहान मुलांना पाळणाघरात ठेवले जाते. याचा अर्थ ती आई-वडिलांना नकोशी झालीत असा होत नाही त्याचप्रमाणे वृद्ध पालकांची सुश्रूषा नोकरदार मुलांना करता येत नसल्याने त्यांना विश्वासातील जागेत म्हणजे वृद्धाश्रमात ठेवणे ही काळाची गरज बनली आहे.

सुरुवातीला पाळणाघर ही संकल्पना रुजावयास बराच संघर्ष करावा लागला. मात्र नोकरदार पालकांच्या करिअरचा प्रश्न आल्याने पाळणाघर या संकल्पनेचे स्वागत झाले. पूर्वी एकत्र कुटुंबपध्दती होती. घरात दोन-तीन मुलगे सून्या असत. त्यामुळे वृद्ध आई-वडिलांची काळजी घेण्याची जबाबदारी ते घेत. मात्र आता एकच मुल हे धोरण मूळ धरू लागले असून सूनही नोकरी करणारी असते. घरातील वृद्ध आई-वडिल किंवा सासू-सासरे यांची योग्य काळजी घेणे जमत

नाही. मनात नसूनही मग मुलांना आपल्या आई-वडिलांना वृद्धाश्रमात ठेवावे लागते. मात्र ते टाकलेले वृद्ध नसून सोय म्हणून येथे त्यांची व्यवस्था करावी लागते.

वृद्धाश्रमात तीन प्रकारचे विभाग आहेत

- १) ज्यात वृद्ध स्वेच्छेने येऊन राहतात.
- २) विनापत्य वृद्ध, अविवाहित किंवा मुले परदेशात असल्याने घरात एकटेपणाला सामोरे जावे लागणारे ज्येष्ठ नागरिक समवयस्कांबरोबर दिवस घालविण्याच्या इच्छेने येणारे.
- ३) हा विभाग आजारी ज्येष्ठ नागरिकांचा असून काहींच्या घरात अशा आजारी लोकांची सुश्रूषा करणारे कोणीही नसल्याने किंवा ते करण्याची इच्छा नसलेले वृद्ध, आजारी वृद्ध वृद्धाश्रमात आणून ठेवले जातात. महाराष्ट्रात शासनाच्या समाजकल्याण विभागाच्या वतीने इ. स. १९६३ पासून वृद्धाश्रम योजना राबविली जाते. ही योजना सेवाभावी संस्थांच्या मदतीने चालविली जाते. म्हणजेच या सेवाभावी संस्थांच्या वृद्धाश्रमांत राहणा-या ६० वर्षांपेक्षा अधिक वय असण-या पुरुष वृद्धांना व ५५ वर्षांपेक्षा अधिक वय असणा-या स्त्रिया व अपंग व्यक्तींसाठी अन्न, वस्त्र, निवारा आणि वैद्यकीय खर्चासाठी ३३५ रु दिले जातात. महाराष्ट्रात १९९८ पर्यंत या योजनेअंतर्गत ७३

२८

वृद्धाश्रम कार्यरत आहे 'मातोश्री' वृद्धाश्रम योजना ही महाराष्ट्र शासनातर्फे १९९५ मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत वृद्धाश्रम चालविणा-या सेवाभावी संघटनाना ५ एकर जमीन आणि पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी आर्थिक अनुदान देण्यात आले. राज्यातील ३० जिल्ह्यांत प्रत्येकी एक वृद्धाश्रम या योजने अंतर्गत स्थापन करण्यात आली.

१.११) पुणे जिल्ह्यातील वृद्धाश्रम-स्वरूप व व्यवस्था :-

निधर्म हे तत्व वृद्धाश्रमांना जसेच्या तसे लागू पडत नाही. काही वृद्धाश्रम हे जातिनिहाय आहेत. आणि ते तसे असणे आवश्यक आहे असे आढळले. त्यांच्या सवयी, खाणे, भाषा या दृष्टिने जातिनिहाय वृद्धाश्रम सोयीचे आहेत. काही हिंदू ट्रस्टंनी चालविलेले वृद्धाश्रम व्यवस्थित चालले आहेत. त्या पाठीमागे एक जमात, एक धर्म हे कारण आहे व त्यामुळे आर्थिक पाठिंबा मिळणे सोपे जाते असाही अनुभव आहे.

साधारणतः आपल्याकडे वृद्धाश्रम चार प्रकारचे असतात

- १) पैसे देऊन स्वतंत्र राहण्यासाठी लहान बंगले-ब्लॉक्स त्यांचा फायदा फक्त श्रीमंत घेऊ शकतात.

- २) लहान खोल्या एका खोलीत दोन व्यक्ती व आवश्यक तेवढ्याच सुविधा सरकारी अनुदानाची मदत हा प्रकार उच्च मध्यम वर्गात लोकप्रिय होत आहे.
- ३) सामुदायिक व्यवस्था असलेला दिवाणखाना व भोजनव्यवस्था ही व्यवस्था गरीब लोकांकरिता असते. ही व्यवस्था देवस्थान, मठ, धर्मशाळा चालवणा-यांना जमणारी आहे, कारण संपूर्ण पैसा देणगी-अनुदानांतून मिळवावा लागतो. इथे सरकारकडून फार अपेक्षा ठेवता येणार नाहीत. सरकारची आर्थिक ताकद मर्यादित आहे.
- ४) अपंग वृद्ध व वयाप्रमाणे होणारे अपंग, आजारपणामुळे गात्रे शिथिल झाल्यामुळे हयांच्या हालचालींवर मर्यादा पडतात. थोडक्यात त्यांना वैद्यकीय मदत शुश्रूषेची आवश्यकता असते. अशी गरज लक्षात घेतलेले वृद्धाश्रम फारच कमी प्रमाणात आहे/ख्रिश्चन मिशनरी व चर्च यांच्यातर्फे असे वृद्धाश्रम चालवले जातात. आपल्या स्वयंसेवी संस्था मात्र ही जबाबदारी घ्यायला तयार नसतात असे दिसते. वैद्यकीय शास्त्रातील प्रगतीमुळे अपंग असलेल्यांना व वृद्धांना दिर्घकाळ जिवंत ठेवता येतं आणि सर्व गैरसोयी पत्करून नातेवाईकही तसा प्रयत्न करत असतात.

घरातल्या वडिलधा-या ज्येष्ठ व्यक्ती म्हणजे वटवृक्षच. मायेचं पांघरूण, प्रेमाची शितल छाया देणारा, संस्कारांच्या पारंब्यांनी आधार देणारा,सुखदुःखात तटस्थपणे आधारस्तंभ बनणारा हा वटवृक्ष म्हातारपणाच्या ओझ्याने अस्थिर बनू पाहतो. एकेकाळी संपूर्ण घराचा आधारस्तंभ मानला जाणारा हा वटवृक्ष ब-याच जणांना अडगळ वाटतो. नकोसा होऊ लागतो. मग पुढची पायरी वृद्धाश्रमाची मात्र वृद्धाश्रम शिक्षाच असते असं नाही तर तिथलंही जीवन सुंदर असू शकतं.

शहरापासून काही अंतरावर नयनरम्य परिसरात वृद्धाश्रम. मोकळ्या हवेशीर परिसरात. सकाळी ६ वाजता बेल वाजते.

२९

त्याबरोबर सर्व मंडळी उठून प्रातःकवीधी करून प्रार्थना सभागृहात येऊन प्रार्थना म्हणतात. त्यानंतर चहा, नाश्ता, भोजन, दूध सर्व आवश्यक त्या चीज वस्तू दिल्या जातात.. मात्र केवळ वृद्ध म्हणून बसून न राहता ही मंडळी स्वेच्छेने स्वतःची कामे तर करतातच पण समाजोपयोगी कामांनाही हातभार लावतात. एका वृद्ध व्यक्तीवर महिन्याकाठी जवळपास बाराशे ते पंधराशे रूपये खर्च होतात.

संस्थेत प्रवेश देताना वृद्धांना पूर्व व्यवसाय व छंद विचारला जातो. मग त्यातले टेलर काम करणारे सहका-यांचे कपडे शिवून देतात. शेतकरी काही शेतात मदत करतात. वृद्धाश्रमाच्या जागेवर ही मंडळी रोज थोडावेळ देऊन ज्वारी, बाजरी हादगा, शेवगा व मोसमी भाजीपाला यांचे उत्पादनही घेतात. पशुपालन करण्याचा अनुभव गाठीशी असलेले वृद्ध गो-संगोपन करून दुग्धोत्पादन करतात. याच प्रयत्नांतून वृद्धांना सकस आहार मिळतो. त्यातील काही कलाकार मंडळी भजन, हरिपाठ सादर करतात. एकत्रितपणे दसरा, दिवाळी, पोळा, नागपंचमी, होळीही साजरी करतात. वर्षांतून दोन वेळा एकदिवसीय सहल काढून तिर्थक्षेत्री जातात. नियमित वाचनासाठी प्रशस्त ग्रंथालयाचीही सोय असते. दुपारी आराम व इनडोअर गेम्सचा आनंदही सर्व खेळीमेळीतून घेतात. एक निवासी वैद्यकीय अधिकारी (आर एम ओ) त्यांच्या आरोग्यसेवेसाठी हजर असतो. जास्त आजारी, पिढीत वृद्धांना इस्पितळात सेवा पुरविली जाते. प्रत्येकाचा वाढदिवस सर्वजण मोठया उत्साहात साजरा करतात.

एकमेकांची काळजी घेता यावी, एकटेपणा वाटू नये या उद्देशाने एका खोलीत चार व्यक्ती अशी व्यवस्था करण्यात आली आहे. या सेवेचा वाटा उचलावा म्हणून लायन्स व रोटरी क्लब यांनी या वृद्धाश्रमासाठी शुध्द जलशुध्दीकरण, तसेच गरम पाण्यासाठी सोलार वॉटर यंत्रणा मोफत बसवून दिली आहे. आश्रमाची व्यवस्था ठेवण्यात संस्थाध्यक्ष, प्रकल्प प्रमुख, सचिव, इत्यादींचा मोठा वाटा म्हणावा लागेल. सुसज्ज व्यवस्था असलेले हे वृद्धाश्रम उभे राहिले आहेत ते प्रेम आणि बंधुभाव या भक्कम पायावर एका सुखी कुटुंबाप्रमाणे हा सारा परिवार गुण्यागोविंदाने इथं नांदतोय. समाजातील काही मंडळी, विदयार्थी इथं येऊन आजी-आजोबांना दत्तकही घेतात. सुट्टीच्या दिवशी वेळ देऊन त्यांची सुश्रूषा करतात.

एकीकडे स्वतःच्याच नातेवाईकांकडून दुखावलेली मंडळी समाजातील एका स्तराकडून मायेची ऊब अनुभवतात. वयाच्या सांजवेळी त्यांना लाभलेला हा आश्रमरूपी गारवा म्हणजे त्यांच्या जीवनात चैतन्य फुलवणाराच म्हणावा लागेल.

१.१२) पुणे शहरातील वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्ती :-

व्यवस्थित व्यवस्थापन व कार्यक्षम संस्था यामुळे वृद्धाश्रम व्यवस्थित चालतो. कोणी व्यापारी तत्वावर तर कोणी सामाजिक सेवा तत्वावर चालवतात. सरकारी अनुदानावर किंवा खाजगी भांडवलावर वृद्धाश्रम चालवतात. अपंगाकरता संस्था चालवणा-याकडे जी सहानुभूती असते. तीच ती वृद्धाश्रमांकरताही असते. शारीरिक अपंगत्व आलेले असते किंवा येणार असते पण कुटुंबापासून दूर जाण्यामुळे आलेल्या मानसिक पंगुत्वावर दिलासा देण्यावर वृद्धाश्रमाच्या व्यवस्थेचा भर असतो. उत्कृष्ट आवश्यक सेवा म्हणजे आरोग्य, जिव्हाळा, प्रतिष्ठा जपणे, त्यांच्या भावनिक व शारीरिक गरजेनुसार पण त्यांना न

३०

जाणवता . वृद्धाश्रम चालवणा-या संस्थासमोर वृद्धाश्रमाबाबत स्पष्ट कल्पना, तत्व व दृष्टिकोन असतो. जे काय करायचे त्याचा आर्थिक बोजा व सामाजिक परिस्थिती आणि संबंधीत व्यक्ती हयांबद्दल योग्य भान संस्था ठेवते. वृद्धाश्रमातील आरोग्य व्यवस्था आणि मिळणा-या सुविधा यालाही माणुसकीचा स्पर्श असतो. प्रगती आणि माणुसकी हातात हात घालून जातात. म्हणून प्रगतीला अभिप्रेत असलेले स्वातंत्र्य व माणुसकी यांचा योग्य संयोग वृद्धाश्रमाच्या संयोजनात साधला गेला आहे. ब-याच संस्थांची अशी समजूत असते की, वृद्धाश्रमांतील मंडळीच्याकडे लक्ष दिले की झाले, परंतु असे नाही. वृद्धाश्रमात आल्यानंतर तेथील रहिवाशांचे कौटुंबिक व इतर सामाजिक संबंध तुटत असल्यामुळे ही मंडळी इथे नवीन मित्र, मैत्रीणी, सहकारी यांच्याबरोबर संबंध वाढवतात. तसेच त्यांच्या आवडीनिवडी नुसार संस्थाचालक देखिल नियोजनात लक्ष देतात. त्यांच्या काही कलागुणांना वृद्धाश्रमांत वाव मिळतो.

वृद्धाश्रमांतल्या मंडळींच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना वृद्धाश्रम हे अनाथालय न वाटता आपले घर-सामुहिक, कौटुंबिक घर वाटते. पाश्चात्य देशात Community Homes अशी कल्पना वृद्धाश्रमांना पर्याय म्हणून वापरली जाते. वृद्धाश्रमात एकत्र राहणा-या व्यक्तींमध्ये मित्रत्वाची भावना निर्माण होते. संयोजकही यादृष्टिने प्रयत्न करतात. अशा प्रयत्नात वृद्धाश्रमांच्या व्यवहारात सभासदांना सामिल करून घेतले जाते आणि त्यांच्या कुटुंबियांचाही सहभाग मिळवून ते घरगुती

वातावरण निर्माण करायला मदतीचे उरतात. वृद्धाश्रमातील व्यक्तीची कौटुंबिक व सामाजिक संबंधाची गरज आणि आपले व्यवस्थापन यांची योग्य सांधेजोड घातली जाते.

वृद्धाश्रमांतील मंडळींना जाणवणारी पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न केला जातो. तोही त्यांना त्यात सहभागी करून घेऊन. वृद्धांच्या केवळ आरोग्याकडे नव्हे तर त्यांच्या मानसिक व सामाजिक गरजांकडेही लक्ष दिले जाते. त्यांचे दैनंदिन जीवन निवृत्तीआधी जसे होते तसेच थोड्याशा बदलानंतरही राहावे हा उद्देश असतो. त्यांच्या शारीरिक आरोग्याकडे लक्ष दिले जाते, पण ते त्यांच्या जगण्याचे उद्दिष्ट नाही तर निवृत्तीनंतरच्या त्यांच्या जगण्याला काही अर्थ आहे. अजून ते काहीतरी करू शकतात, ते कोणाला भारभूत झालेले नाहीत हा विश्वास त्यांच्यात निर्माण केला जातो.

१.१२.१) वृद्धाश्रम संस्थेची वैशिष्ट्ये :-

१) राहण्याची सोय — प्रशस्त, खोल्या, प्रत्येक खोलीत दोन ते चारजण, खाट, गादी, उशी, सामानासाठी लहान रॅक, तांब्या, भांडे, डिश दिली जाते. आंघोळीसाठी गरम पाणी, साबण, पावडर इत्यादी दिले जाते. कपडे बाई धुते.

२) जेवणाची सोय — भोजन हॉल प्रशस्त असून टेबल-खुर्ची आहे सकाळ संध्याकाळ गरम गरम जेवण मिळते. संध्याकाळी सक्तीने ज्वारीची भाकरी. नाष्टा दररोज बदलून मिळतो. आठवड्याला पक्वानाचे जेवण मिळते.

३) वाचनालय — सकाळ, सामना, लोकसत्ता, लोकमत इत्यादी अशी वर्तमानपत्रे मासिके दररोज वाचनास मिळतात

३१

ग्रंथालये मोठे असून त्यात धार्मिक, आध्यात्मिक, ग्रंथ, कादंब-या अशी पुस्तके वाचावयास मिळतात.

४) करमणुक — करमणुकीसाठी टि.व्ही असून दररोज संध्याकाळी ७ ते १० चालू असतो.

५) इतर कार्यक्रम — आधून मधून दुपारी ४ ते ६ या वेळात व्याख्याने, प्रवचन, किर्तन, गाणी असे करमणुकीचे कार्यक्रम होतात दर गुरुवारी व एकादशीला प. पू. चे संगीत भजन होते

६) भेटसेवा — दानशूर मंडळी वाढदिवसा निमित्त, नातेवाईकांच्या स्मृती निमित्त, बिस्कीट, लाडू, पेढे, व इतर खाण्याचे पदार्थ वाटतात. ब्लॅकेट, छत्री, टॉवेल, हातरूमाल, पायमोजे अशा इतर वस्तू वाटतात.

७) आरोग्य सेवा — दररोज डॉक्टर सकाळी १० ते १२ व दुपारी ४ ते ६ या वेळेत येऊन आजोबा-आर्जीची तपासणी करतात. माफक दरात औषधे देतात. पथ्ये सांगतात.

८) **करमणुक सेवा** – दानशूर व्यक्ती आजी-आजोबांना सिनेमा , धार्मिक स्थळ व इतर कार्यक्रम पाहण्यासाठी नेतात आश्रमातील सर्वांना तिर्थक्षेत्री भेटी देण्यास नेतात.

९) **आवारातील बाग** – आश्रमात लहान बाग आहे. बागेत बसण्यास बाक आहेत. व्यायामासाठी फे-या मारण्यास पक्का रस्ता आहे.

१०) **वृध्दांची देखभाल** – व्यवस्थापक, निवासी व्यवस्थापक सर्व आश्रमात भेट देऊन निवासी वृध्दांची आस्थेने विचारपूस करतात. निवासी वृध्द आनंदी असून ते सर्व रिकाम्या वेळेत एकत्र बसून गप्पा मारतात, माहिती सांगतात, विचारपूस करतात.

१.१२.२) स्मृतिदिन योजना :-

आजच्या काळात इच्छा असूनही आपल्या अगदी जवळच्या नातेवाईकांचे श्राध्द-पक्ष घरी करू शकत नाही. ही अडचण लक्षात घेऊन संस्थेने स्मृतिदिन योजना राबविण्याचे ठरविले आहे. संस्था बाहेरून आणलेले अन्न पदार्थ स्विकारत नाही, प्रासंगिक भोजनासाठी ठराविक रक्कम स्विकारून लोकांच्या स्मृतिभोजनाची सोय करते. आपल्या संस्कृतीत अन्नदानाला महत्व दिले आहे.अन्नदानाच्या माध्यमातून आपल्या जवळच्या नातेवाईकांचे स्मरण करून गरजूंना अन्नदान आपण करू शकतो.

एकदाच एक ठराविक रक्कम कायमस्वरूपी स्विकारून त्याचे व्याजातून दरवर्षी विशिष्ट दिवशी (हा दिवस देणगीदाराने निश्चित करावयाचा आहे.) निवासी वृध्दांना दिवंगत व्यक्तित्या स्मरणार्थ स्मृतिदिन भोजन दिले जाईल. अशा

३२

स्मृति भोजनाच्या दिवसाची देणगीदारांना पुरेसा कालावधी ठेऊन पूर्व सूचना दिली जाईल. त्यादिवशी भोजनाच्या वेळी आपण उपस्थित राहिल्यांस आपल्या हस्ते देवाची पूजा करता येईल व नैवेदय ही दाखविता येईल. तसेच एका ब्राम्हणास बोलावून दक्षिणाही दिली जाईल. संस्थेला त्याबद्दल कृतज्ञता व आपणास समाधान मिळेल. त्या स्मृतिदिनाची नोंद कार्यालयाच्या दर्शनी भागात कायमची केलेली असेल व त्या त्या दिवशी प्रत्यक्ष भोजनगृहात नोंद ठेवण्यात येईल

१.१२.३) वृध्दाश्रमाचे महत्वाचे नियम :-

१) वृध्दांना वृध्दाश्रमात प्रवेशासाठी वयाची मर्यादा आहे.

२) प्रवेशापूर्वी वृध्दाश्रमाच्या डॉक्टरांचा फिटनेसचा दाखला घ्यावा लागेल.

३) वृध्दाश्रमात रहाण्यासाठी ठेवीची व दरमहाची अनामत रक्कम आहे.

४) वृद्धांनी तसेच त्यांच्या नातेवाईकांनी संस्थेच्या अटी व नियम लेखी मान्य कराव्यात.

५) आंथरुणाला खिळलेल्या वृद्धांना दरमहा जादा शुल्क आकारले जाईल.

६) सुरुवातीला हिंडूफिरू शकणा-या वृद्धांना कालांतराने जादा शुल्क त्यांना द्याव्या लागणा-या अतिरिक्त सवेसाठी आकारले जाते.

७) हॉस्पिटलमध्ये नेणे, ठेवणे व औषधांचा खर्च प्रत्येकाने आपापला करावयाचा आहे.

१.१४) सिंहावलोकन :-

प्रकरण १ मध्ये वृद्धावस्था याविषयी प्रास्ताविक केले आहे. "जीवनातील मावळता कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था" अशी वृद्धावस्थेची व्याख्या सांगून वृद्धावस्थेचे शारीरिक वर्णन सविस्तर केले आहे. तसेच वर्तमान काळात वृद्धांना ज्या सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, भावनिक, शारीरिक इत्यादी समस्या भेडसावत आहे याचे स्पष्टिकरण केले आहे. आपल्या भारतीय संस्कृतीनुसार वृद्धांना जो मान-सन्मान दिला जातो त्याचे विश्लेषण केले आहे. तसेच आजच्या औद्योगिक युगात सुसंस्कृत कुटुंबाचे दुष्परीणाम वृद्धांवर होत आहे. त्याचेही सविस्तर वर्णन केले आहे. विविध कारणांनी होणा-या त्रासामुळे अखेर वृद्ध वृद्धाश्रमाचा विचार करतात तर काही कुटुंब अनेक कारणे सांगून वृद्धांना वृद्धाश्रमात ठेवतात. याचेही-वर्णन केले आहे.

पारिभाषिक संज्ञेमध्ये वृद्ध या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. वृद्ध कोणास म्हणावे? वृद्धत्वाच्या विविध तज्ञांनी केलेल्या व्याख्या नमूद केल्या आहेत. वार्धक्याच्या मुलभूत स्वरूपाविषयीची वेगवेगळी मते मांडलेली आहेत. त्याचे सविस्तर स्पष्टिकरण केले आहे. अभ्यास विषयानुसार कार्यात्मक व्याख्येचे स्पष्टिकरण केले असून वार्धक्याचे शास्त्र याविषयी वर्णन

३३

केले आहे. त्यामध्ये वयोवर्धन प्रक्रियेचेही स्पष्टीकरण केले आहे.

वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्तीमध्ये वृद्धाश्रम म्हणजे काय? त्याचे स्वरूप सविस्तर स्पष्ट केले असून वृद्धाश्रमांची व्याप्ती या विषयी वर्णन केले आहे.

वृद्धावस्थेची वैशिष्ट्ये मध्ये वृद्धावस्था याविषयी सविस्तर माहिती देऊन त्यांची विविध दहा वैशिष्ट्ये व प्रत्येक वैशिष्ट्याची सविस्तर माहितीचे लेखन केले आहे. वृद्धांच्या विविध सामाजिक समस्यांचे विवेचन करून दहा प्रकारे विविध स्वरूपाची वृद्धांच्या विविध सामाजिक समस्यांची कारणे नमूद केली आहे. त्या प्रत्येक कारणाचे सविस्तर वर्णन केले आहे.

वृद्धाश्रम निर्मिती विषयी माहिती सांगून वृद्धाश्रम निर्मितीची दहा कारणे नमूद केली असून प्रत्येक कारणाचे सविस्तर वर्णन केले आहे.

भारतातील वृद्धत्व एका आढावा या मध्ये भारतातील वृद्धांविषयी सविस्तर वर्णन केले आहे. भारतातील वृद्धांच्या संख्यात्मक आढावा मध्ये भारतातील व महाराष्ट्रातील स्त्री व पुरुषांची लोकसंख्या वाढीचा तक्ता नमूद करून त्यांच्याविषयी सविस्तर विश्लेषण केले आहे.

भारतामध्ये वृद्धाश्रमांची व्यवस्था कशाप्रकारे आहे तसेच परिशिष्ट २ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे वृद्धाश्रमांची संख्या नमूद केली आहे. महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रमाचे स्वरूप याविषयी सविस्तर लेखन केले असून महाराष्ट्रातील वृद्धाश्रम व्यवस्था याविषयी सविस्तर माहितीचे लेखन केले आहे. पुणे जिल्हयातील वृद्धाश्रमाचे स्वरूप याविषयी सविस्तर लेखन करून पुणे जिल्हयातील वृद्धाश्रम व्यवस्थेविषयीचे स्वरूप सविस्तर नमूद केले आहे.

प्रकरणाच्या शेवटी पुणे शहरातील वृद्धाश्रमाचे स्वरूप स्पष्ट करून पुणे शहरातील वृद्धाश्रमाच्या व्याप्तीविषयी सविस्तर माहिती नमूद केली आहे. वृद्धाश्रमाचे स्वरूप व व्याप्तीमध्ये वृद्धाश्रम संस्थेची वैशिष्ट्ये सविस्तर नमूद केली आहेत. तसेच स्मृतिदिन योजनांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. वृद्धाश्रमाचे महत्वाचे नियम देखील सविस्तर नमूद केले आहेत. वृद्धाश्रम या विषयावर सविस्तर कोणत्याही प्रकारचे ग्रंथ अथवा लेखी साहित्य नसून सर्वेक्षण पाहणीनुसार वृद्धाश्रमाविषयी सविस्तर माहिती लेखनाचा प्रयत्न संशोधिकेने केला आहे.

. —————×○○○×————— .

३४

संदर्भ सूची

- १ आगलावे प्रदिप, २००७, "आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या," विद्या प्रकाशन, नागपूर. पृ.क १५.
- २ आगलावे प्रदिप, १९७८, "वृद्धांच्या समस्या," विद्या प्रकाशन, नागपूर. पृ.क ७८, ७९.
- ३ डॉ. खैरनार दिलीप, २००७ "वृद्धांच्या समस्या : चिंता व चिंतन," चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ.क. ११५.
- ४ खडसे भा. कि., १९७८, "भारतीय सामाजिक समस्या," श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर पृ.क. ३२.
- ५ गाटोळ अनुसया, २००७, "कुटुंबातील वृद्धांचे स्थान." पृ. क. ३२.
- ६ गर्गे स. मा., १९९१, "भारतीय समाज विज्ञान कोश," खंड-५, समाज विभाग मंडळ, पुणे पृ क ६८.

- ७ परिदिप्ता दास, India facing an ageing population [http://facing development.org](http://facingdevelopment.org).
- ८ माने माणिक, १९९७, "भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या," विद्या प्रकाशन, नागपूर पृ.क्र. २०३.
- ९ मुत्तगी पी. के. व इतर, २००९, "वृद्धत्व : देशोदेशी," ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ, मुंबई. पृ.क्र. ३ ते १४,६२.
- १० डॉ. मायी सुनिल, २००९, "भारतीय समाज-प्रश्न आणि समस्या," डायमंड प्रकाशन, पुणे.पृ.क्र. १७१.
- ११ मातोश्री वृद्धाश्रम, स्मरणिका, २०१०, प्रकाशक श्री. सावळेकर जयंत, पुणे. पृ.क्र. ११.
- १२ डॉ. हडप गोविंद व इतर, २००७, "वृद्धांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन," पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर पृ.क्र. १०,१६.

प्रकरण – २

संशोधन पध्दती

- २.१ अभ्यास विषयाची निवड
- २.२ अभ्यास विषयाची गरज
- २.३ संशोधनाची गरज

- २.४ संशोधनाची उपयुक्तता
- २.५ अभ्यास विषयाची व्याप्ती
- २.६ अभ्यास विषयाचे महत्व
- २.७ संशोधनाची उद्दिष्टे
- २.८ गृहीतके
- २.९ संशोधन पद्धती
- २.१० नमुना निवड
- २.११ माहितीचे स्रोत
- २.१२ संशोधनाच्या मर्यादा
- २.१३ प्रकरणांची रूपरेषा
- २.१४ तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन

प्रकरण – २

संशोधन पद्धती

प्रास्ताविक :-

महाराष्ट्रातील एक प्रगत जिल्हा म्हणून पुणे जिल्हा प्रसिद्ध आहे. पुणे शहर हे महाराष्ट्र राज्याची सांस्कृतिक राजधानी म्हणून ओळखले जाते. शिवाजी महाराजांच्या काळापासून पुण्याचे स्थान महाराष्ट्रात नेहमीच महत्त्वाचे राहिले आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असलेल्या या शहरात व जिल्ह्यात उद्योगांचा पायाही तेवढाच भक्कम आहे. पुणे हे राज्यातील सर्वाधिक औद्योगिक दृष्ट्या विकसित शहर आहे.

महाराष्ट्राच्या जलद विकासासाठी पुणे शहरास उद्योग-धंद्याच्या निर्मितीस चालना दिली गेली. औद्योगिक विस्तार व निवासाची निर्मिती यामुळे शहराचा स्थलांतराचा वेग वाढला. शहरातील लोकसंख्या व त्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी विविध उद्योगधंदे निर्माण झाले. व्यापार उद्दिष्टे वाढला.महागाई, आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर कुटुंब यामुळे अनेकांना अर्थार्जन करण्यासाठी घराबाहेर पडावे लागत आहे. यातूनच कुटुंबातील वृद्ध जे शरीर, मन व वयाने दुर्बल होत असून ज्यांना औद्योगिकरण, संगणकीकरण,शहरीकरण, आर्थिक, कौटुंबिक ताणतणाव या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. म्हणून पुणे शहरातील निवडक २५ वृद्धाश्रमांची निवड करण्यात आली असून पुणे या वैशिष्ट्यपूर्ण शहराची निवड अभ्यासासाठी करण्यात आली.

संशोधन समस्या, संशोधनाची उद्दिष्टे,अभ्यास नमुना, निवडीचे तंत्र व तथ्य संकलन यांची चर्चा या प्रकरणात करण्यात आली आहे.

२.१) अभ्यास विषयाची निवड :-

समाजाच्या विभिन्न पैलूंचे विशिष्ट दृष्टिकोनाने अध्ययन केल्यास त्यात संशोधन होऊ शकते आपण ज्या पैलुबाबत चिंतन करतो तो पैलू संशोधनाचा विषय ठरू शकतो. म्हणूनच या अध्ययनासाठी पुणे शहरातील २५ वृद्धाश्रमांची निवड करण्यात आली आहे. वृद्धांच्या समस्या केवळ अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्य या घटकापुरताच मर्यादित नसून त्या भावनिक आहे. यामुळे वृद्धांमध्ये एक प्रकारचा एकाकिपणा निर्माण होतो. तसेच आर्थिक दृष्ट्या संपन्न असलेले वृद्ध देखील दिवस ढकलणे अशा मनोवृत्तीने समाजात वावरत असलेले दिसून येतात.

२.२) अभ्यास विषयाची गरज :-

वृद्धावस्था या काळामध्ये वृद्ध व्यक्तिच्या स्वभावामध्ये फरक पडलेला असतो. वृद्धावस्थेत व्यक्तीचा स्वभाव चिडचिडा व विसरभोळा बनतो. या सर्व गोष्टींचा विचार करता वृद्धांच्या सामाजिक, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक समस्या निर्माण होण्याची परिस्थिती आढळून येते. वृद्धांच्या बाबतीत या सर्व समस्या का निर्माण होतात? या समस्यांना ते कशाप्रकारे तोंड देतात? तसेच वृद्धांना त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी घरातील व्यक्ती, समाजातील व्यक्ती सहकार्य करतात का? तसेच त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी काही उपाययोजना राबविता येतील का? याविषयी विचार करण्यासाठी संशोधिकेने आपल्या

मर्यादित वेळेचा आणि विषयाचे क्षेत्र मोठे असल्याकारणाचा विचार करून पुणे शहरातील निवडक २५ वृद्धाश्रमांची निवड करून अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२.३) संशोधनाची गरज :-

पूर्वी भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात होती. कुटुंबाच्या सत्ता अधिकारानुसार मातृसत्ताक पद्धती व नंतर पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती अस्तित्वात होती. या पद्धतीत वयोवृद्ध व्यक्तींना विशेष मान असायचा. वृद्ध व्यक्तीच्या मार्गदर्शनानुसार कुटुंबातील कोणतेही कार्य होत असे, पण ही पद्धत हळूहळू बदलत चालली आहे. आजच्या कुटुंबात मात्र वृद्धांची अडचण भासत आहे. वृद्ध लोक नातवंदांना खेळविणे, इतरांना मार्गदर्शन करणे. इ. कार्य करीत असत. ती कार्य इतर सामाजिक संस्था करू लागल्या आहे.

आपल्या समाजात वृद्धांच्या समस्या वाढत चालल्या आहेत. त्यांना वृद्धाश्रमाशिवाय पर्याय सापडत नाही. परंतु वृद्धाश्रमात येऊन सुद्धा त्यांच्यात सामाजिक समस्या निर्माण होतात. त्या सामाजिक समस्या कशा निर्माण झाल्या असाव्यात त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधन विषय म्हणून गरज भासू लागली आहे.

२.४) संशोधनाची उपयुक्तता :-

- १) संशोधनामुळे वृद्धांच्या सामाजिक समस्ये विषयीचे ज्ञान वाढेल.
- २) तुलनात्मक अभ्यास करता येईल व समस्येवर नवीन उपाय योजना शोधता येईल.
- ३) संशोधनामुळे समाजातील लोकांचा वृद्धांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत होईल.
- ४) संशोधनामुळे वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक समस्येचे प्रमाण कमी होण्यास मदत मिळेल.
- ५) इतर संशोधकास अभ्यास म्हणून संशोधन लघु-शोध प्रबंधाचा अभ्यास व अध्ययनास उपयोग होऊ शकतो.
- ६) संशोधनामुळे समाजकार्याचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांना, समाजातील संबंधितांना लघुशोध प्रबंधाचा उपयोग होईल.

३७

२.५) अभ्यास विषयाची व्याप्ती :-

आधुनिक काळात सामाजिक संशोधनाच्या व्याप्तीत वाढ होत असून त्यात सामाजिक सिध्दांत, तत्त्वे, समाज जीवनातील विविध प्रयत्न, प्रश्न, समस्या यांचा अंतर्भाव होतो.

अध्ययन विषय व क्षेत्राबाबत तफावत निर्माण होण्याचा संभव असतो. पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास या अध्ययन विषयाचे क्षेत्र हे सर्वसामान्य वृद्धांच्या समस्यांपुरतीच मर्यादित असून,

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास ही अध्ययनाची मर्यादा आहे. त्यासाठी पुणे शहरातील 25 वृद्धाश्रमांची निवड करण्यात आली आहे.

२.६) अभ्यास विषयाचे महत्व :-

१) वृद्धांच्या सद्यस्थितीचे आकलन – सद्यस्थितीत वृद्धांना असलेले महत्व, विविध परिवर्तनाचा त्यांच्यावर पडणारा प्रभाव, त्यांची कुटुंबातील व समाजातील स्थिती जाणून घेण्याच्या दृष्टिने असणारे महत्व.

२) वृद्ध व कुटुंब परस्पर संबंधाचा अभ्यास – वृद्ध हे समाजाचे महत्वपूर्ण घटक आहेत. कुटुंबात असणारे खेळीमेळीचे वातावरण, कुटुंबातील सदस्याचे परस्परांशी असणारे सौदात्मक व करारात्मक संबंध निर्दर्शनास आणून देण्याच्या दृष्टिने हा अभ्यास महत्वपूर्ण वाटतो.

३) वृद्धांच्या समस्या निदर्शनास आणणे – वृद्धापकाळात जाणवणा-या शारीरिक, मानसिक, आरोग्याविषयक, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक समस्या निदर्शनास आणून देण्याच्या दृष्टिने अभ्यासाचे महत्व आहे.

४) वृद्धांचे सामाजिक महत्व – वृद्ध हे समाजात आदरणीय व सन्मान प्राप्त घटक असून संगणकीय युगामध्ये त्यांना असणारे महत्व प्रत्येक क्षेत्रातील अनुभव, ज्ञान व त्यांचा करण्यात येणारा योग्य उपयोग निदर्शनास आणून देण्याच्या दृष्टिने त्यांचा अभ्यास महत्वपूर्ण ठरतो

५) वृद्धांची मानसिकता – वृद्धावस्थेतून येणारा एकाकीपणा व नैराश्य भावना, फावल्या वेळेतून येणारे एकाकीपण, परकेपणा यांची कारणमिमांस जाणून घेण्याच्या दृष्टिने हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

२.७) संशोधनाची उद्दिष्टे :-

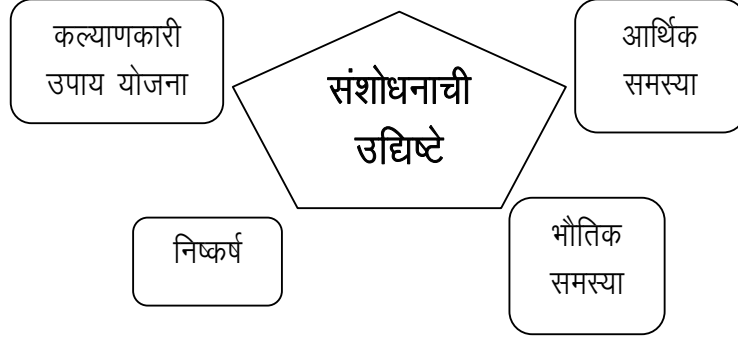
संशोधनाची प्रत्येक कृती ही उद्देशाची प्रतीरूप असते. विषयाच्या निवडीनंतर संशोधक सर्व प्रथम उद्दिष्टांची निश्चिती करतो.

३८

तक्ता क्र. २.१

संशोधनाची उद्दिष्टे दर्शविणारा तक्ता –

सामाजिक
समस्या

१) सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करणे –

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक जीवनातील समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यावर उपाय योजना सुचविणे. पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सर्वसामान्य समस्या त्यांचा व्यवसाय समाजातील स्थान, कुटुंबाप्रती असणारी आस्था विचारातील नवा अन्वयार्थ जाणून घेण्याच्या दृष्टिने अभ्यास करणे.

२) आर्थिक गरजांचा व नियोजनाचा अभ्यास करणे –

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या विविध आर्थिक गरजांचा अभ्यास करणे. वृद्धांच्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे. वृद्धांच्या आर्थिक गरजांची सोय करण्यासाठी विविध उपाय योजनांचा किंवा त्यावरील नियोजनाचा अभ्यास करणे.

३) भौतिक गरजा व सुविधांचा अभ्यास करणे –

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या भौतिक गरजांचा अभ्यास करणे. वृद्धाश्रमात वृद्धांसाठी कोणकोणत्या भौतिक सुविधा आहेत. त्याचा अभ्यास करणे तसेच वृद्धाश्रमात वृद्धांना कोणत्या भौतिक सुविधांचा अभाव आहे. त्याचाही अभ्यास करून त्याबाबत उपाययोजना सुचविणे.

४) वृद्धाश्रमातील सर्व समस्यांचा अभ्यास करून उपाय सुचविणे– वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या विविध समस्या जाणून घेऊन त्या समस्यांचा अभ्यास करणे तसेच विविध समस्यांवर उपाय योजना सुचविणे.

५) संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष स्पष्ट करणे –

पुणे शहरातील विविध वृद्धाश्रमांचा सर्वे करून वृद्धांची विविध पध्दतीने मुलाखतीद्वारे मिळविलेल्या माहितीचे विश्लेषण करणे. संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून त्यावरून निष्कर्ष काढणे व त्याचे स्पष्टीकरण करणे. उद्दिष्ट निश्चितीनुसार वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्यांबाबत अध्ययन करून त्यावर उपाय सुचविणे.

२.८) गृहीतके :-

संशोधनाचा श्री गणेशा संभाव्य उत्तर व काम चलावू निष्कर्ष म्हणून ज्यास म्हटले जाते. ती गृहीतके संशोधनाची दिशा व पध्दती निश्चित करतात. त्याच अनुषंगाने पुढील गृहीतकृत्ये संशोधनाच्या सुरुवातीला दिशादर्शक म्हणून गृहीत धरण्यात आली.

- १) पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धरहिवाशांचे जीवनमान खालावलेले असल्यामुळे हे उंचावण्याची गरज आहे.
- २) वृद्धाश्रमातील वृद्धांना अनेक सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक, मानसिक, शारीरिक समस्यां भेडसावत असतात.
- ३) वृद्धावस्थेतून येणारा एकाकीपणा व नैराश्य भावना यावर वृद्धांचे मानसिक संतुलन अवलंबून असते.
- ४) विविध योजना व संघटित प्रयत्नाद्वारे समस्यांची तीव्रता कमी करता येते.
- ५) वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या आरोग्यविषयक समस्या समाजातील शासकीय/अशासकीय संस्था यांचे मार्फत सोडविल्या जातात.

२.९) संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक व व्यष्टी अध्ययन पध्दतीचा वापर केला असून माहिती मिळवण्यासाठी प्राथमिक स्त्रोतांमधील प्रश्नावली, मुलाखत अनुसूची, प्रत्यक्ष भेटी यांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच द्वितीय स्त्रोतांद्वारे लेख, मासिके, पुस्तके, अहवाल, शासकीय रेकॉर्ड यांचा वापर करण्यात आला आहे.

२.१०) नमुना निवड :-

नमुना पध्दतीत समग्रचे प्रतिनिधी म्हणून विशिष्ट एकक निवडून संशोधन केले जाते. दैनंदिन जीवनात "शीतावरून भाताची परीक्षा " तसाच प्रकार सामाजिक संशोधनात नमुना निवड पध्दत हा अविभाज्य भाग झाला असून संशोधनाचा अभ्यास विषय तसेच संशोधनाचा हेतू लक्षात घेवून नमुना निवड पध्दत निश्चित केली जाते. या अध्ययनासाठी स्तरीत नमुन्यातील समप्रमाणीत स्तरीत यादृच्छिक नमुना निवड पध्दत अधिक उपयुक्त ठरली आहे.

४०

नमुना आकार हा संशोधन विषयानुकूल असावा तसेच त्यात समग्रचे स्वरूप, एककाचे स्वरूप, संशोधन पध्दती या उपलब्ध साधनांचा सर्वांगण विचार असावा. पुणे शहरातील क्षेत्र खुपच विस्तृत असून यामधील निवडक २५ वृद्धाश्रमांची निवड केली असून पुणे शहरातील वृद्धाश्रमांतील ५० वृद्ध पुरुष व ५० वृद्ध महिला , असे एकूण १०० वृद्धांची नमुना दाखल-निश्चित करण्यात आली आहे.

२.११) माहितीचे स्त्रोत :-

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्यांच्या अध्ययनकाळात तथ्य संकलन करतांना अभ्यास विषयाची माहिती मिळवतांना दोन पध्दतीचा उपयोग केला आहे .

१) प्राथमिक स्रोत २) दुय्यम स्रोत

१) प्राथमिक स्रोत –

प्राथमिक स्रोत याचा अर्थ पहिल्याच वेळेला केलेले निरीक्षण अथवा प्रयत्नातून अथवा अध्ययनातून एकत्र केलेले तथ्ये संशोधनाचा हा पहिला संपर्क होय. आपल्या संशोधन क्षेत्रात जाऊन अभ्यास विषयाशी संबंधीत अशा विविध व्यक्तींशी संपर्क साधून प्रश्न विचारून चर्चा करून किंवा प्रत्यक्ष निरीक्षण करून माहिती गोळा केली आहे.

प्राथमिक तथ्य एकत्र करण्याचे दोन स्रोत आहेत. प्रथम स्रोतात अशा व्यक्तींचा संबंध असतो की ज्यांना त्या अभ्यास विषयासंबंधी, जीवनासंबंधीची अनेक महत्त्वपूर्ण तथ्ये गोळा करता येतात. मात्र संशोधकाची दृष्टि पूर्वग्रह दुषित असू नये. निरीक्षणाद्वारे जीवनासंबंध अंतर्गत व गुप्त माहिती गोळा करता येते. प्राथमिक स्रोतामध्ये खालील प्रकारांचा समावेश केला आहे.

अ) प्रत्यक्ष निरीक्षण –

प्रत्यक्ष जाऊन स्वतः निरीक्षण करणे ही तथ्य संकल्पनेची पहिली आवश्यक अट आहे. यात संशोधिकेने आपल्या अध्ययन क्षेत्रात जाऊन आपल्या अध्ययन विषयाशी संबंधीत व्यक्तींची परंपरा, संस्कृती, सामाजिक जीवन व त्यांची कौटुंबिक परिस्थिती, समस्या यांचे निरीक्षण केले आणि त्यातून अभ्यास विषयास उपयुक्त माहिती मिळविली आहे.

ब) मुलाखत अनुसूची –

मुलाखतीमधून संशोधकाला अभ्यास विषयी संबंधित महत्त्वपूर्ण अशी माहिती मिळाली. यासाठी संशोधकाने अभ्यास विषयासंबंधी माहिती मिळविण्याच्या उद्देशाने प्रश्नावली बनविली आणि त्यामध्ये आपल्या अभ्यासासाठी उपयुक्त माहिती मिळवून देतील अशा प्रकारच्या प्रश्नाचा समावेश केला आहे. यातून संशोधिकेने अभ्यासाविषयी संबंधित व्यक्तीची मुलाखत

४१

घेऊन ही प्रश्नावली भरली. यात त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक समस्या, वृद्धाश्रमातील सेवांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, वृद्धाश्रमातील कार्यप्रणाली व शासकीय योजना विषया संबंधी महत्त्वपूर्ण अशी माहिती या मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातून संशोधिकेने मिळविली आहे.

क) चर्चा –

व्यक्ती सोबत चर्चा केल्याने अभ्यासाविषयी संबंधित माहिती मिळते. या उद्देशाने संशोधिकेने वृद्धाश्रमातील जीवनाबाबत चर्चा करून त्यांच्याकडून माहिती मिळविली. त्याचप्रमाणे या वृद्धाश्रमातील कर्मचारी वर्ग, व्यवस्थापक यांच्याशी चर्चा करून त्यांच्याकडून वृद्ध व्यक्ती आणि वृद्धाश्रमाची कार्यप्रणाली या विषयाची माहिती मिळविली आहे.

२) दुय्यम स्रोत –

दुय्यम स्रोतात प्रकाशित व अप्रकाशित सर्व लिखित सामग्रीचा समावेश होतो. या माध्यमाद्वारे संशोधिकेला आपल्या विषयाशी संबंधित अनेक महत्वपूर्ण तथ्ये, आकडे प्राप्त होतात. द्वितीयक विषयाशी संबंधित देखील अनेक महत्वपूर्ण तथ्ये आकडे प्राप्त होतात. द्वितीय स्रोतातून मिळवणारी माहिती अभ्यास विषयाच्या बाबतीत प्राथमिक व सूक्ष्म स्वरूपाची असते. ही माहिती विषयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी तयार करते. या दृष्टिने संशोधिकेने संशोधन अभ्यास आरंभ करण्यापूर्वी द्वितीयक स्रोतातून मिळणा-या माहितीचे सर्वेक्षण केले आहे. त्यामुळे एकच कार्य पुन्हा करण्याची गरज पडली नाही. संशोधनातील चुका, उणिवा, अडचणी टाळता आल्या.

द्वितीय स्रोत हे स्वतः संशोधिकेची नसून ती कोणत्यातरी व्यक्तीचा किंवा संस्थेच्या मालकीची असते. संशोधिकेने त्या सर्व माहितीला एकत्र करून आपल्या कार्यासाठी त्याचा उपयोग केला आहे. त्यात खालील बाबींचा समावेश होतो.

अ) ग्रंथालय –

ग्रंथालयात वेगवेगळ्या विषयावरील वेगवेगळी पुस्तके उपलब्ध असतात. त्या पुस्तकात अभ्यास विषयाशी संबंधित माहिती मिळत असते. ग्रंथालयात खूप जुन्या आवृत्तीची पुस्तके उपलब्ध असतात. त्यामुळे एखाद्या जुन्या समस्येशी संबंधित योग्य माहितीही या माध्यमातून उपलब्ध होते. त्याप्रमाणे संशोधिकेने ग्रंथालयाच्या माध्यमातून अभ्यास विषयी संबंधित माहिती मिळवली आहे.

ब) वर्तमानपत्रे –

वर्तमानपत्रातून सामाजिक समस्यांचा प्रत्येक गोष्टीवर प्रकाश टाकला जातो. याप्रमाणेच वृद्धाश्रमातील ज्वलंत समस्यांवर प्रकाश टाकणारे लेखही प्रसिद्ध केले जातात. या माध्यमातून संशोधिकेने वर्तमानपत्रातील अभ्यास विषयाशी संबंधित लेखांचा उपयोग अभ्यास विषयाच्या माहितीमध्ये भर टाकण्यासाठी केला आहे

क) रेकॉर्ड –

सरकारी व बिनसरकारी सामाजिक संस्था यांना आपल्या रोजच्या कामासाठी किंवा गरजेनुसार विविध प्रकारची माहिती व आकडे यांचा अहवाल तयार करावा लागतो. या अहवालावरून अनेक सामाजिक समस्यासंबंधी माहिती प्राप्त होत

असते. संशोधिकेने स्वतःच्या अभ्यास विषयाशी संबंधित कार्य करणा-या सरकारी व बिनसरकारी सामाजिक संस्था, संस्थेचे रेकॉर्ड व त्यांच्याकडे उपलब्ध माहितीचा उपयोग अभ्यासासाठी केला आहे.

२.१२) संशोधनाच्या मर्यादा :-

संशोधन कार्य गतीमान असतांना येणा-या अडचणी मर्यादांमुळे संशोधन कार्याची गती मंदावते.

- १) प्रस्तुत संशोधनाकरता पुणे शहरांतर्गत असणा-या सर्व वृद्धाश्रमातील स्त्री-पुरुष वृद्धांची संशोधनाकरता निवड केली.
- २) मुलाखतीकरता वृद्धाश्रमातील ५० वृद्ध पुरुष व ५० वृद्ध स्त्रिया असे एकूण १०० वृद्धांची नमुना निवड केली आहे.
- ३) लिखित सामग्री कमी प्रमाणात उपलब्ध असून शासकीय जनगणना अहवाल, गॅझेटर आणि लेखकाच्या ग्रंथाचा अभ्यास, मर्यादित लिखित सामग्रीवर अवलंबून रहावे लागते.
- ४) वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या मानसिकतेमुळे वय, उत्पन्न व खर्च यांची अचूक माहिती मिळण्यास अडचणी उद्भवल्या गेल्या.
- ५) अनेक उत्तरदाते भावनिक होऊन मुलाखत देतात. त्यावेळी योग्य कौशल्याने मूळ अध्ययन विषयाची जाणीव करून देण्यात आली.
- ६) उत्तरदात्यांच्या अनुसूची मुलाखत घेताना त्यांच्या विचारात होणारा बदल जाणवला.
- ७) प्रश्नांना अधिक वेळ लागत असल्यामुळे कामात होणारा विलंब याबाबत नाराजीचा सूर आढळून आला.
- ८) सदर संशोधन पूर्ण करण्यासाठी वेळेचं बंधन असल्याने विस्तृत स्वरूपात अभ्यास करणे अवघड आहे.
- ९) रिसर्च स्टार्डल मॅन्युअलमध्ये मूळ मजकुराचा फॉन्ट आकार १२ नॉर्मल असा दिला आहे. मराठीतील मजकुर हा फारच लहान दिसल्यामुळे १४ फॉन्ट आकार वापरला आहे. निवडलेल्या फॉन्टच्या शाब्दिक बदलामुळे काही शब्दांच्या मूलाक्षरांच्या खुणांत बदल झाला आहे .

२.१३) प्रकरणाची रूपरेषा :-

संशोधन कार्याची योजना आखणे व नियोजन करणे. ज्यामुळे संशोधन कार्यात सुसूत्रता येऊन संभाव्य

अडीअडचणीची जाणीव व त्या अडचणी दूर करण्यासाठी करण्यात येणारी पूर्व तयारी. थोडक्यात निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वी निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला आराखडा म्हणतात. उद्दिष्टांनुसार संशोधन आराखड्याच स्वरूप बदलत असते. पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाश्यांचा सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास या

अध्ययनात निदानात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग करून योग्य ती उपाय योजना सुचविण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात करण्यात आला आहे.

२.१४) तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वाचन :-

अर्थशोधात्मक निर्वाचन म्हणजे अर्थ निर्वाचन. तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वाचन ही संशोधनातील व्यापक, चिकित्सक, क्रमबद्ध व तांत्रिक स्वरूपाची संशोधनातील प्रक्रिया असून ज्यात दोन चल घटकातील कार्यकारणभाव संख्यात्मक पद्धतीद्वारे स्पष्ट केले जाते. त्यात तथ्यांचे परिक्षण करून तथ्यांचे वर्ग केले आहेत. त्यांचे सांकेतिकरण करून तथ्यांचे सारणीयन केले. ज्याद्वारे निष्कर्ष व शिफारशीच्या अंतिम टप्पापर्यंत पोहोचता आले. सदर अभ्यासाचा कालावधी मागील गेल्या १० वर्षातील इ.स. २००२-२०१२ असा आहे.

. —————x○○○x————— .

संदर्भ सूची

१. आगलावे प्रदिप, २०००, "संशोधन पद्धती-शास्त्रे व तंत्रे," विद्या प्रकाशन, नागपूर .
२. कर्वे इरावती, १९५७:१७, 'Kiship organization in India,' Bombay asia pub.
३. दामणकर व. क. व इतर, १९९८, "सामाजिक संशोधन पद्धती," साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४. बोधनकर सुधीर व इतर, १९९६, "सामाजिक संशोधन पद्धती," साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
५. बोधनकर सुधीर, २००७, "सामाजिक संशोधन पद्धती," साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
६. भांडारकर पु. ल., १९७६, "सामाजिक संशोधन पद्धती," वसंत पिंपळापुरे, औरंगाबाद.
७. डॉ. संत दु. का., १९९६, "संशोधन पद्धती-प्रक्रिया, अंतरंग," हनुमंत भोसले.
८. सोमन मा. श., २००८, "सामाजिक संशोधनाची तंत्रे," पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा

३.१ ग्रंथ

३.२ नियतकालिकातील लेख

३.३ प्रबंध/प्रबंधिका

३.४ ग्रंथेत्तर वाचन साहित्य

३.५ सिंहावलोकन

संदर्भ साहित्याचा आढावा

प्रस्तुत प्रकरणात संशोधन विषयाशी अनुरूप व मार्गदर्शक ठरणारे संशोधनावरील उपलब्ध व निवडक साहित्याचे अवलोकन केले आहे. संशोधिकेने संशोधन विषय केंद्रस्थानी ठेऊन प्रश्नावली, अनुसूची, मुलाखत या प्राथमिक स्रोतांबरोबरच माहितीच्या दुय्यम स्रोताचा वापर संशोधनासाठी केला आहे.

वर्तमानकाळातील कौटुंबिक व सामाजिक जीवनाला भेडसावणा-या ज्या प्रमुख समस्या आहेत व ज्यांनी दिवसेंदिवस उग्र रूप धारण करून नैतिकता, मानवता कौटुंबिक प्रेमभाव, जिद्दाला, कृतज्ञता, जबाबदारीचे तत्व या बाबींना सुरुंग लावला. अशा समस्यांमध्ये वृद्धांच्या समस्या ही एक गंभीर समस्या सर्वत्र जाणवायला लागली आहे. प्रत्येक व्यक्तिस आयुष्याच्या उत्तरार्धात वार्धक्य हे येतच असते. परंतु हे वार्धक्य मानवी जीवनात असंख्य प्रश्न घेऊन येत असते. अशा समस्यांवर गंभीरपणे अभ्यास करणा-या खालील सर्वच अभ्यासकांचे लेख संशोधनाच्या क्षेत्रात भर घालणारे आहेत.

‘वृद्धाश्रम’ या विषयावर एकही स्वतंत्र पुस्तक उपलब्ध नाही. वृद्धांच्या समस्यांशी ज्या ज्या शात्राचा संबंध येतो. उदा. वृद्धविज्ञानशास्त्र, लोकसंख्याशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र अशा विविध विषयांवर उपलब्ध असणारे ग्रंथ अभ्यासले. त्यातील प्रस्तुत संशोधन-विषयाशी संबंधित माहिती उपलब्ध करून देणारे जे ग्रंथ आढळले त्या ग्रंथांचा परिचय दिलेला आहे. या विषयांवरील संशोधन नियतकालिकांमध्ये वृद्ध व वृद्धाश्रमांशी निगडित अशा विषयांवर संशोधन उपलब्ध झाले. त्याचा थोडक्यात सारांश येथे दिला आहे.

१) समाजशास्त्र ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. भा. कि. खडसे यांनी (१९७८). “भारतीय सामाजिक समस्या” या लेखात स्पष्ट केले की ‘आज कौटुंबिक संबंधाचे बदलते पोत, स्वार्थी प्रवृत्ती आणि व्यक्तिवादाचा झालेला कळस या सर्वबाबी भारतीय समाजात पराकोटीला गेल्या आहेत. पूर्वीच्या कुटुंबाचे महत्व लोकांना लाभले असले तरी उर्वरितांसाठी कुटुंबाची चक्रे उलटे फिरविणे अशक्य आहे. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाने अड्हेर केला आहे. त्यांच्यासाठी वृद्धाश्रमाशिवाय उत्तम पर्याय नाही. ती एक अपरिहार्य जीवन पध्दती राहणार आहे.

२) डॉ. भा. कि. खडसे (१९७८) यांचे असे मत आहे की, ‘वृद्धांची सध्याची स्थिती व भूमिका निर्धारित करणारी मूल्ये बदलल्यामुळे परिवर्तित दर्जा व भूमिकेशी अनुकूलन करण्यासाठी शब्दांना आवश्यकता प्रतित होत आहे.’

३) डॉ. भा. कि. खडसे (१९५०) यांनी “भारतीय सामाजिक समस्या” या पुस्तकात लोकसंख्येची समस्या या प्रकरणात वृद्धांच्या हत्येविषयी लेखन केले आहे. तसेच वृद्धांची समस्या हा विषय स्वतंत्र प्रकरणात त्यांनी वृद्ध कोणास म्हणावे? आयु आधार , वृद्धांची संख्या, वृद्धांची समस्या, वृद्धांच्या समस्याची कारणे स्पष्टे केली आहेत. वृद्धांच्या समस्याची कारणे मध्ये

संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, जातीप्रथेचा-हास, ग्रामीण समुदायातील बदल, औद्योगिक अर्थव्यवस्था व शहरीकरण लोकशाही शासन प्रणाली, नवीन सामाजिक मूल्ये इत्यादिविषयी सविस्तर लेखन केले आहे. वृद्धत्व केव्हा येते? अ)पेशीय सिध्दांत ब)

अनुवंशिकता क) स्त्री-पुरुष पौरुषग्रंथी ड) रोग प्रतिबंधक क्षमता इ) भौगोलिक वातावरण, वृद्धावस्थेतील समस्या यामध्ये शारीरिक समस्या, मानसिक समस्या, आर्थिक समस्या, सामाजिक समस्यांचे विश्लेषण केले आहे. तसेच वृद्धावस्थेत कुटुंबातील व समाजातील व्यक्तिंशी कशाप्रकारे समजून घ्यायचे याबाबत स्पष्टीकरण दिले आहे. वृद्ध कल्याण कार्यक्रम, वृद्धकल्याण: पारंपारिक व्यवस्था, वर्तमान कालिनस्थिती, भारतातील वृद्धकल्याण, कार्यक्रम-वृद्धाश्रम, वृद्धांसाठी दिनकेंद्रे, गृहसेवाव्यवस्था, निवृत्तीवेतन व भविष्यकालीन निर्वाहनिधी, वृद्धपकालीन निवृत्त वेतन याविषयी सविस्तर लेखन केले आहे.

वृद्धकल्याण कार्यक्रमात 'वृद्धाश्रमात' ही अभिनव संस्था आहे. आजच्या लहान घरांमध्ये वृद्धांचा समावेश कठीण झाल्यामुळे व वृद्धांना सर्व प्रकारचे संरक्षण प्रदान करावयाच्या हेतून वृद्धाश्रमांची आवश्यकता जाणवू लागली आहे.

४) प्रदिप आगलावे (१९९७:११६) म्हणतात कि, "या काळात वृद्धांचे अवयव थकतात. शारीरिक दुर्बलता येऊन व्यक्तिस आराम करावा वाटतो. म्हणून मानवी जीवनातील न टाळता येणारा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था," असेही वर्णन त्यांनी केले आहे.

५) डॉ.दा. धो. काचोळे (१९९८) समाजशास्त्राचे प्राध्यापक, यांनी "भारताच्या विघटनात्मक समस्या" या आपल्या पुस्तकात पारंपारिकता संपता संपत नाही नि आधुनिकतेचाही पूर्णपणे स्विकार करता येत नाही अशी समाजव्यवस्था असल्याने नव्या-जुन्या समस्यांमुळे भारतीय समाज अत्यंत विकलांग होऊ लागला आहे. वैज्ञानिक क्षेत्रात प्रचंड प्रगती घडून आली असली तरी देशातील लोकसंख्या, नागरि-ग्रामीण, स्त्रिया, वृद्ध, लहान मुले, भाषा, प्रांत यांसारख्या अनेक बाबीसंबंधीचे प्रश्न कमी न होता सारखे वाढतच आहेत हे असे का? याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात केला आहे. सदर पुस्तकात 'वृद्धावस्था या बाबत लेखकांनी स्वतंत्र प्रकरणात लेखन केले आहे. 'वृद्धावस्था' या प्रकरणात प्रास्ताविक मध्ये भारतीय समाजात चार अवस्था यासाठीच कार्यान्वित होत्या. ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम नि संन्यासाश्रम या प्रत्येक आश्रमात व्यक्तीच्या कर्माचे स्वरूप निश्चित केलेले आहे. औद्योगिककरणाने पुढे या अवस्थांत बदल होत गेला आहे असे नमूद केले आहे. वृद्धावस्थेचा अर्थ यामध्ये स्पष्ट केला आहे.

वृद्धांच्या समस्यांचे स्वरूप स्पष्ट करताना शारीरिक दुर्बलता, मानसिक ताण-तणाव, व्यवस्थापन कारभार, कुटुंबिय फुरसत, रिकामपणा, वैयक्तिक याबाबतच्या वृद्धांच्या समस्यांचे स्पष्टीकरण केले आहे. तसेच वृद्धांच्या समस्यांची कारणे मध्ये संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, ग्रामीण समुदायातील परिवर्तन, औद्योगिक अर्थव्यवस्था आणि नागरिकरण, नवीन सामाजिक मूल्ये, राहत्या घरांची उणीव, आर्थिक परावलंबन, आरोग्य या विविध कारणांचे स्पष्टीकरण केले आहे. वृद्धांच्या समस्यांचा परिणामामध्ये व्यक्तिगत, कौटुंबिक, सामाजिक बाबत स्पष्टीकरण केले आहे. अशाप्रकारे वृद्धावस्था या पाटात लेखकाने वृद्धांच्याबाबत प्रास्ताविक करून वृद्धांचा अर्थ, त्यांच्या समस्या, कारणे व परिणामांचा सविस्तर उल्लेख केला आहे.

४६

६) अनुराधा, रोहणी (२०००:४) यांनी "जीवन आत्मनिर्भर कशामुळे होईल" या लेखात, "वृद्धांनी सुख मिळविण्यासाठी इच्छा व अहंकार सोडणे आवश्यक आहे असे स्पष्ट केले."

७) उषा दातार (२००३:७) यांनी म्हटले आहे कि "वृद्ध मंडळी कुटुंबात एकत्रित ठेवून भावनात्मक निर्मितीची भूमिका पार पाडतात."

८) पदमाकर नागपूरकर व पी. के. मुत्तगी हे "वृद्धत्व देशोदशी" (२००३) या आपल्या पुस्तकात नमुद करतात की, "साधारणतः प्रत्येक वृद्धाश्रमात काहिजण समाधानी, आनंदी व आपली सोयी केल्याबद्दल कृतज्ञ असतात. तर काही असमाधानी पण असमाधानी मंडळीचे खरे कारण वृद्धाश्रमातील गैरसोयीपेक्षा घर सुटणे हे असते."

वृद्धाश्रमांतील रहिवाशांची मूळ व्यथा मानसिक आहे मुळात वृद्धाश्रमात आल्यानंतर वेळ कसा घालवायचा ? घर तुटलेले, स्वेच्छेने व परिस्थितीच्या रेटयामुळे. त्यामुळे एक उद्दिष्टहिन पोकळी जाणवायला लागते. काही मंडळींना तर आपल्याला घरच्यांनी इथे कच-यासारखे टाकून दिलेले आहे असे वाटत असते. त्यामुळे ब-याच वृद्धाश्रमातले वातावरण निरुत्साही व कळाहिन जाणवते

९) डॉ. दिलीप खैरनार (२००४) यांनी "आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या" या पुस्तकात भारतीय समाजाचे विविध प्रकारचे प्रश्न आणि त्यांच्या समस्या याबाबत सविस्तर लेखन केले आहे. त्यामध्ये त्यांनी समाजाचे कौटुंबिक प्रश्न व समस्या यामध्ये वृद्धांबाबतही समस्या मांडल्या आहेत. विभक्त कुटुंब पद्धती मुळे म्हतारे आई-वडिल निराधार बनत चालले आहे . तसेच वाढत्या आर्युमानामुळे वृद्धांच्या संख्येत भर पडत आहे. असेही त्यांनी वृद्धांचे स्वरूप स्पष्ट करताना म्हटले आहे. तसेच वृद्ध या विषयी अर्थ स्पष्ट करून वृद्धांच्या समस्यां निर्मितीची कारणे सांगितली आहेत. त्यामध्ये संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, ग्रामीण समुदायाचे बदलते स्वरूप, जातिव्यवस्थेत परिवर्तन, व्यक्तिवादी वृत्तीची जोपासना, बदलती सामाजिक मूल्ये, वृद्धांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, औद्योगिक अर्थव्यवस्था इत्यादी कारणांविषयी विश्लेषण केले आहे. वृद्धावस्थेमुळे होणा-या समस्यांमध्ये शारीरिक समस्या, मानसिक समस्या, आर्थिक समस्या, कौटुंबिक समस्या, सामाजिक समस्या, याबद्दल सविस्तर लेखन केले आहे. तसेच वृद्धांच्या समस्या निराकरणासाठी वृद्धकल्याण कार्यक्रमाची गरज याबद्दल महत्व समजून सांगितले आहे.

१०) प्राचार्य डॉ. दा. धों काचोळी, (२००५) यांनी "भारतीय समाज-प्रश्न आणि समस्या" या पुस्तकात संरचना, कौटुंबिक, विकासात्मक, विघटनात्मक या प्रकरणांचे सविस्तर लेखन केले आहे. कौटुंबिक या प्रकरणात त्यांनी शेवटी वृद्धांबद्दल लेखन केले आहे. त्यामध्ये वृद्धावस्थेत जन्माला आलेल्या प्रत्येक व्यक्तिला बालपण, तरुणपण आणि म्हातारपण या तीन अवस्थांमधून जावेच लागते. वृद्धत्व हे मानसिकतेवर अवलंबून असले तरी निसर्गाचा नियम अटळ असतो. अशाप्रकारे वृद्धांबद्दल लेखन केले असून वृद्धावस्थेचा अर्थ त्यांनी आपल्या शब्दात मांडला आहे. त्यात त्यांनी वय हे वृद्धावस्थेचा प्रमुख आधार आहे. वयाच्या आधारावरूनच जी मानवी जीवनाची शेवटची अवस्था म्हणजे वृद्धावस्था असे

म्हटले जाते. अशाप्रकारे लेखकांनी वृद्धावस्थेच्या अर्थाचे सविस्तर स्पष्टीकरण केले आहे. तसेच वृद्धांच्या समस्यांचे स्वरूप याविषयी स्पष्टीकरण केले आहे. त्यामध्ये वृद्धांची शारीरिक दुर्बलता, मानसिक ताणतणाव, व्यवस्थापन कारभार, कुटुंबिय,

फुरसत, रिकामेपण, वैयक्तिक इत्यादी वृद्धांच्या समस्यांचे स्पष्टिकरण केले आहे. वृद्धांच्या समस्यांची कारणे सांगितली आहेत. त्यामध्ये संयुक्त कुटुंबाचे विघटन, जातिप्रथेचा -हास, ग्रामीण समुदायातील परिवर्तन, औद्योगिक अर्थव्यवस्था आणि नागरिकरण, नवीन सामाजिक मूल्ये, राहत्या घरांची उणीव, आर्थिक परावलंबन, आरोग्य इत्यादी वृद्धांच्या समस्यांच्या कारणांचे सविस्तर लेखन केले आहे. वृद्धांच्या समस्यांचे व्यक्तिगत सामाजिक व कौटुंबिक परिणामांचे सविस्तर वर्णन केले आहे.

११) मृदुला गर्गे (२००६:१५६) यांनी आपल्या लेखात "लौटना और लौटाणा अलग कमरे" या ग्रंथातून वृद्धांची काव्यमय व विदारक स्थितीचे वर्णन केले आहे. तसेच मूल्यांच्या बदललेल्या मानसिकतेचेही चित्रण रेखाटले आहे.

१२) हेल्परज इंटरनॅशनलने (२१ ऑगस्ट २००६) संशोधन अंती असे नमूद केले की, " वृद्धांसाठी अनेक योजना काढण्यात आल्या पण त्या सर्व अयशस्वी ठरल्या. वृद्धांच्या गरजा भागविण्यात आणि आपले निर्धारित ध्येय पूर्ण करण्यात या योजना अयशस्वी ठरल्या.

१३) डॉ. दिलीप खैरनार (२००७) यांनी " वृद्धांच्या समस्या : चिंता आणि चिंतन" या पुस्तकात आजच्या भावशून्य, स्वार्थमूलक समाजात वृद्धांच्या समस्यांचे वास्तव काय आहे व हे वास्तव/समस्यांमध्ये बदल घडवून आणण्यास्तव काय करावे लागेल या संबंधीचे विचारमंथन येथे केले आहे. वृद्धांच्या विविध समस्यांचा परामर्श निरनिराळ्या लेखकांनी विविध दृष्टिकोणातून घेतला आहे.

भारतातील वृद्धांचे प्रश्न हे कुटुंबसंस्थेशी निगडित असून परिवर्तनाच्या लाटेत कुटुंबसंस्थेत झालेला बदल लक्षात घेऊनच बहुतांशी विचारवंतांनी आपली मते मांडली आहेत. या अनुषंगाने वृद्धांच्या समस्या व भविष्यातील समस्यांचे स्वरूप, सदर समस्या सोडवणुकीच्या दृष्टिने हे विचार संपूर्ण समाजाला दिशादर्शक ठरावेत असे आहेत.

१४) डॉ. विवेक, मुंबई विद्यापीठ, दुरशिक्षण विभागातील (२००७) यांनी "वार्धक्य सकारात्मक दृष्टिने पाहून वृद्ध हे भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळातील दुवा असून अनुभव, शहाणपण समाजाला सतत दिशा, दर्शक ठरतो " अशी प्रतिक्रिया लेखनात व्यक्त केली आहे.

१५) प्रा. लीला शिंदे, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद (२००७) या वृद्धांच्या विविध समस्यांच्या चर्चा करताना म्हणतात "सामाजिक समायोजन म्हणजे केवळ भौतिक सुखसोयीची पूर्तता नव्हे. वृद्धांना हवा असतो मानसिक, भावनिक व कौटुंबिक आधार मिळाला तर त्यांची वृद्धत्वाची अवस्था सुसहाय्य होऊ शकेल. त्यासाठी समायोजन प्रक्रियेत परस्पर पूरकता असणे आवश्यक आहे."

१६) डॉ. जगन्नाथ कराडे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, (२००७) यांनी ग्रामीण वृद्धांच्या समस्यांची मांडणी करताना म्हटले आहे कि, "भारतात ग्रामीण वृद्धांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. ग्रामीण वृद्ध शेती तसेच मजुरीशी

संबंधीत असून त्या वृद्धांच्या ठिकाणी मोठया प्रमाणावर दारिद्र्य आहे. हे वृद्ध शारीरिक व्याधी अथवा आरोग्याकडे दुर्लक्ष करून आर्थिक प्रक्रियेत सहभागी होताना दिसतात. त्यामुळे शहरी भागातील वृद्धांपेक्षा ग्रामीण भागातील वृद्धांना इतर समस्यांबरोबर आर्थिक व आरोग्याविषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्यामुळेच वृद्धांच्या समस्यांचे निराकरण करत असतानाच केवळ शहरी भागातील वृद्धांकडेच लक्ष न देता ग्रामीण भागातील वृद्धांकडे अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागेल.”

१७) प्र. डॉ. मनिषा राणे, एस. एम. आर. के महिला महाविद्यालय , नाशिक (२००७) “वृद्धत्व म्हणजे विचाराची आणि अनुभवाची असलेली परिपक्वता असा दृष्टिकोन मांडतात. हे वृद्धत्व सातत्याने आनंदमय ठेवायचे असेल तर प्रौढ नागरिक मित्रमंडळीच्या माध्यमातून विविध उपक्रम राबवून वृद्धांच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी आत्मबळ मिळते. आपले सुख-दुख याविषयी ते एकमेकांशी मोकळेपणाने बोलू शकतात”.

१८) डॉ. निलिमा पांडे, समाजकार्य महाविद्यालय , औरंगाबाद (२००७) यांनी वृद्धांचा संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास करून मांडणी केली की, “कुटुंबातील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे कुटुंबापासून त्यांचे विलगीकरण झाले. वृद्धांच्या आर्थिक मिळकतीचा अभाव, आधुनिक कुटुंबाच्या वाढत्या गरजा व भौतिकवादी दृष्टिकोनामुळे वृद्धांचे कुटुंबापासून विलनीकरण झाले. त्यासाठी तरुण पिढीचा वृद्धांशी वाढता संवाद हा एक प्रभावी पर्याय सद्यस्थितीतील समस्यांवर राहू शकतो.”

१९) प्रा. डॉ. सुनिल मायी, (२००९) यांनी “भारतीय समाज-प्रश्न आणि समस्या” या पुस्तकात आपले विचार मांडले आहेत ते म्हणतात की, “कित्येक वृद्धांनी कुटुंबात राहू नये अशी परिस्थिती निर्माण केली जाते. त्यांचे कुटुंबांबरोबर वैचारिक मतभेद होतात. त्यामुळे भलेही टक्केवारीने कमी असतील, पण वृद्ध वृद्धाश्रमात राहतात.” अनेक वैचारिक मतानुसार इथून पुढच्या काळात भावी पिढी ही वृद्ध आपल्या घरात राहू नयेत असे वातावरण मुद्दाम निर्माण करेल. त्यामुळे बहुसंख्य वृद्धांना वृद्धाश्रमासारख्या संस्थांमध्ये आपल्या जीवनाचा उर्वरित काळ घालवावा लागेल

२०) सीमा भोसले, वास्तुशास्त्र सल्लागार यांनी , मातोश्री स्मरणिकेमध्ये (२०१०) म्हटले आहे की, वृद्धाश्रम म्हटलं की, भावना, विचार, प्रेम, आपुलकीचे नाते जुळून येते. सामाजिक, भौगोलिक, कौटुंबिक, जिवाळयाचा आणि परिस्थितीचा, अनुभवांचा आश्रम न म्हणता तो एक समृद्ध अनुभवाचे डिपॉजिट म्हणावसं वाटतं.

२१) परोदिप्ता दासांनी <http://www.deve>. असे काव्य केले आहे की ‘तारुण्य वयोमर्यादा व होणारे परिवर्तन यामुळे वृद्धांना खेडयात राहून आयुष्य काढावे लागते.

२२) मनुचे (<http://www.Research>) असे मत आहे की, “जीवनाच्या या कालखंडात व्यक्तित्वेने अभिषिक्त, विरक्त

२३) जेरमी टनस्टॅलने ,“ओल्ड अॅन्ड अलोन” या ग्रंथात अमेरिकेत ६५ वर्षावरील व्यक्तीचा समावेश वृद्धांमध्ये केला जातो. असे म्हटले आहे. स्वीडनमध्ये वृद्धापकाळाची सुरुवात ६७ व्या वर्षावरील वृद्धांना वृद्ध कल्याण योजनेमध्ये सामाविष्ट करतात.

२४) के. ए. सुदान यांनी ,“एजिंग इन इंडिया” ग्रंथात ज्यांनी वयाची ५५ वर्षे ओलांडली आहे. त्यांना वृद्ध मानले आहे.

२५) डॉ. के. डी. पाल चौधरीच्या मताप्रमाणे भारतात ६५ वर्षावरील लोकांचा सहभाग वृद्धांमध्ये केला पाहिजे असे म्हटले आहे.

२६) डॉ.पाल के युग, सिंगापूर, यांनी म्हटले आहे की, “सध्या वृद्धांची संख्या भरमसाठ वाढत असल्यामुळे ८५ हुन अधिक वयाच्या वृद्धांना ख-या अर्थाने वृद्ध म्हणावे .

२७) एन्सीच आणि हेल्प एजच्या गृहितकांत विभिन्नता आढळते. वृद्धावस्थेत व्यक्ति काम करू इच्छितात. स्वतःस शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या सक्षम मानतात.डॉ. भा. कि. खडसे, प्रदिप अगलावे, डॉ. दा.धो. काचोळे, अनुराधा, उषा दातार, पद्माकर नागपूरकर, डॉ. दिलीप खैरनार, मृदुला गर्गे, डॉ.विवेक, प्रा. लिला शिंदे, डॉ. जगन्नाथ कराडे, डॉ. मनिषा राणे. डॉ. निलिमा पांडे, डॉ. सुनिल मायी, सिमा भोसले, परोदित्ता दासान, जेरेमी टनस्टल, के.ए. सुदान, डॉ. के.डी. पाल, डॉ. पाल के. युग इत्यादींच्या विवेचनावरून वृद्धावस्था हा जीवनाचा न टाळता येणारा, शारीरिक व मानसिक दौर्बल्य आणणारा मुल्यपरिवर्तनामुळे भूमिका व दर्जाशी समायोजन साधण्यात लावणारा, इच्छा आकांक्षा विरहित जीवनाची प्रेरणा देणारा, स्वतःस जाणून घेण्यासाठी अटळ ठरणारा, बदलत्या मानसिक स्थितीचे अवबोधन करून देणारा काळ आहे.

वरील विवेचनावरून असे वाटते की, परिवर्तनशील कालखंडातही समाजाचा व कुटुंबांचा मुख्य आधारस्तंभ असणा-या वृद्धांना औद्योगिकरण, नागरिकरण, व्यक्तिवादी दृष्टिकोन आणि मूल्यात होणारे परिवर्तन यामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

सर्व संदर्भ साहित्यावरून असे वाटते की, वृद्धावस्था हा जीवनाचा अंतिम व न टाळता येणारा कालखंड असून ज्यात इच्छा, अहंकाराचा लाभ करून प्रेम व सामंजस्याने राहून उदारता दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आतापर्यंतच्या सर्व संदर्भ ग्रंथांचा मागोवा घेतल्यावर असे निदर्शनास येते की, संशोधिकेने पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या दृष्टिने वरील सर्व संदर्भ साहित्य समर्पक व मार्गदर्शक ठरतात.

. ————×○○○×——— .

संदर्भ सूची

१. आगलावे प्रदिप, १९९८, "आधुनिक भारतातील समस्या," विद्या प्रकाशन, नागपूर.
२. एन्सीज, "Olden people want to go back to work," - 2006
३. डॉ. काचोळे दा. धो., २००४, "भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या," प्रकाशक के. एस. अतकरे.
४. खडसे भा. कि., १९७८, "भारतीय सामाजिक समस्या," श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
५. डॉ. खैरनार दिलीप, २००४, "आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या," चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
६. डॉ. खैरनार दिलीप, २००७, "वृद्धांच्या समस्या-चिंता व चिंतन," चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
७. डॉ.मायी सुनिल, २००९, "भारतीय समाज-प्रश्न आणि समस्या," प्रकाशक दत्तात्रेय पाष्टे
८. मुत्तगी पी. के., २००३, "वृद्धत्व देशोदेशी," ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ प्रकाशन, मुंबई.
९. मनु पुराणमतवादी, <http://www.itk,aci/nss.Research>
१०. देसाई के. जी., "इजिंग इन इंडिया," टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस.
११. दास परोदिप्ता, <http://www.Development.org>
१२. हेल्पराज इंटरनॅशनल, Olden people must be remembered in every crisis - 2006.

प्रकरण – ४ –

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्येचा अभ्यास

४.१ प्रस्तावना

४.२ पुणे शहरातील वृद्धांचे स्वरूप

४.३ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे स्वरूप

४.४ सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमांचा सहभाग

४.५ आर्थिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमांचा सहभाग

४.६ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक समस्या

४.७ पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या आर्थिक समस्या

४.८ शासकीय योजना व उपक्रम

४.९ ज्येष्ठोपयोगी संस्था

४.१० सिंहावलोकन

प्रकरण – ४

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्येचा अभ्यास.

४.१) प्रस्तावना :-

अठरावे शतक हे मानवी विकासाच्या दृष्टिने अतिशय महत्वाचे मानले जाते. नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागून उत्पादन व्यवस्थाच पूर्णपणे बदलली याचाच परिणाम म्हणून पहिले तर मानवी विकासाला ख-या अर्थाने बदल प्राप्त झाला. त्याच बरोबर मानवी दृष्टिकोनामध्ये मोठे परिवर्तन झाले. या त्यांच्या विकासाच्या संकल्पनेत अनेक समस्याही निर्माण झाल्या. औद्योगिकरण, नागरिकरण आणि आधुनिकीकरणाच्या माध्यमातून नवीन तंत्रज्ञान स्विकारल्यामुळे त्याचा परिणाम मानवावर व इतर घटकांवर झाला. यामध्ये नवीन जीवनशैली उदयास येऊन तरुण अथवा युवा पिढीमध्ये व्यक्तीवाद, व्यवहारवाद, व्यावसायिक गतिशिलता, नवनवीन गोष्टींचे आकर्षण यामुळे परंपरेने चालत आलेली संयुक्त कुटुंबपद्धती जाचक वाटू लागली. तर ग्रामीण भागातूनही शहरी भागाकडे स्थलांतर अधिक वाढून नगरवाद या प्रक्रियेत जागेची अडचण भासल्याने कुटुंबातील वृद्धांकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. वृद्धांची समस्या ही बघता बघता इतकी तिघ्र होऊ लागली की, शहरात वृद्धाश्रम काढण्याची वेळ आली. शहरात आजच्या काळात वृद्धाश्रमांची संख्या देखिल वाढत आहे. यासाठी शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्येच्या अभ्यासासाठी सदर संशोधन हाती घेण्यात आले आहे.

४.२) पुणे शहरातील वृद्धांचे स्वरूप :-

विभक्त कुटुंब पध्दतीत पाळणाघरांप्रमाणेच आता वृद्धाश्रम संस्कृतीही अपरिहार्य ठरली असून अनेक ज्येष्ठ नागरिक स्वेच्छेने अथवा अनिच्छेने वृद्धाश्रमाची ही आधुनिक पध्दतीचे अनुसरण करू लागले आहेत.

वाढत्या वैद्यकीय उपचारामुळे सरासरी वयोमान दुप्पटीहून वाढले आहे. लोकसंख्येतही ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रमाण ७ टक्याहून जवळ जवळ ४० टक्केपर्यंत वाढलेले आहे. दरवर्षी या संख्येत व प्रमाणात वरचेवर भर पडत आहे. एकाच घरात सेवानिवृत्त आईवडिल, तर स्वेच्छा निवृत्ती घेतलेला मुलगा अशी कुटुंब व्यवस्था निर्माण झाली. त्यात भर म्हणून करियरच्या मागे पळणारा नातू व त्याची बायको असा चमत्कारिक त्रिकोण, चौकोन निर्माण झाला. तीन चार पिढ्यांचा संग्रह, एकाच घरात झाल्यावर मग कुठल्याही कारणावरून संघर्षाची टिणगी पडली की, वृद्ध या आगीत होरपळून निघतात. वृद्धत्व ही अवस्था एकदा जळण्यासारखी नसून, सतत धुपणा-या आगीसारखी असते.

अधुनिकरणामुळे प्रत्येक पिढीची संस्कृती बदलते. आचार विचार बदलतात. साधनसामुग्री बदलते. मानसिकता बदलते. नैतिक मूल्यांच्या कल्पना बदलतात व हे बदल मानण्याचे व पचविण्याचे सामर्थ्य जुन्या पिढीत नसते. त्यामुळेच संघर्षाचे

प्रश्न निर्माण होतात. या सर्व संघर्षात जास्त त्रास होत असेल तर तो वृद्ध पिढीला होतो. पूर्वी प्रत्येक पिढीला वैचारिक अंतर (जनरेशन गॅप) निर्माण होत होता असे म्हटले जात आहे. तथापि हे अंतर आता पाच-दहा वर्षांला गतिमान युगात वैचारिक दुरावा देत आहे. या गतिमानतेत सर्व अडगळीत पडलेला व नकोसे असलेला घटक म्हणजे घरातील वृद्ध आहे.

आपली घरातील किंमत कमी झाली, आपले विचार कोणीही विचारात घेत नाही. निर्णय घेताना आपला विचार ऐकला जात नाही. याची खंत वृद्धांच्या मनाला वेदना देत असते. कुठल्याच प्रकारचे मानसिक वेदनाशामक जवळ नसते. प्रत्येकजण आपल्याच प्रश्नात, समस्येत गुंतलेला असतो, नात्या गोत्याचे संबंध डोक्यावरच्या केसासारखे विरळ झालेले असतात. पैपाहुण्यांनी, समवयस्कांनी स्वर्गाचा मार्ग स्विकारलेला असतो. जीवन जगू देत नाही. आणि मृत्यू जवळीक साधत नाही. अशा संध्या छायेच्या प्रकाशात जीवन व्यतित करणारे वृद्ध पाहिल्यानंतर सर्वांनाच वाईट वाटणे साहजिकच आहे. एके काळी काळ गाजवणारी माणसे गतीलगात्र झालेली असतात. लेखणीच्या, छडीच्या व डोळ्यांच्या धाकावर इतरांना व स्वकीयांना थरथर कापावयास लावणारी, ज्ञानाच्या सत्तेत व आर्थिक बळावर सर्वांवर नियंत्रण ठेवणारी माणसे हतबल झालेली दिसतात. सर्वत्र नैराश्याचा, विषादाचा व अपमानजनक परिस्थितीचा अंधकार भरून राहिलेला असतो. अशा अवस्थेत अनेकजण वृद्ध शापीत जीवन जगत असतात. समाजातील ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रमाण वाढत असताना समाजव्यवस्था, प्रशासन, कुटुंबव्यवस्था काहीच करीत नाही. त्यामुळे वृद्धांच्या जीवनात औदासिन्येची जास्त भर पडते. मनाला गारवा देणारी एखादी तरी झुळूक यावी. अशी प्रत्येकांची अपेक्षा असते. पण हे घडत नाही. वृद्धत्व हा विराण माळराणावर असो अथवा झोपडपट्टीत किंवा वातानुकूलीत घरात असो, तो एकाकी निवडूंगाचे जीवन जगत असतो.

विशेषतः आपली कुटुंबव्यवस्था इतकी परंपरावादी आहे की, प्रत्येक व्यक्तीचे मूल्यमापन त्यांच्या कौटुंबिक यशस्वीतेवरून केले जाते. लहानपणी जीवाच्या पलीकडे जाऊन जपलेली नितीमूल्ये ज्यांचे आयुष्य घडविण्यासाठी आतोनात कष्ट घेतलेले मुलेबाळे, अनेक मार्गांनी मदतीचा हात दिलेले मित्रवर्ग व सहकारी अनेक कठीण प्रसंगात तन मन धनाने मदत केलेले नातेवाईक, ज्यावेळेस दूर जातात, विचारत नाहीत, टाळतात, त्यावेळेस आयुष्याची अवस्था आकाशात दोरी तुटलेल्या पतंगासारखी झालेली असते. आपल्या जीवनाचा काहीही उपयोग नाही, आपण कुटुंबातील किंवा समाजातील अडगळीचे सामान झालेले आहोत अशी जाणीव निर्माण होणे हीच अवस्था अत्यंत अवहेलनात्मक असते.

लहानपणापासून तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपलेली मुले यांचे एक रम्य स्वप्न घेऊन समस्त मानवप्राणी जगत असतो. लग्न जमविताना मी आई-वडिलांच्या शब्दाबाहेर नाही असे म्हणणारा आज्ञाधारक सुपुत्र, लग्न झाल्यानंतर वर्ष सहा महिन्यात आई-वडिलांस घराच्या बाहेर काढतो किंवा स्वतः वेगळा राहतो. हा सगळ्यात मोठा आयुष्यातला मानसिक धक्का असतो व तो धक्का पचविण्याचे सामर्थ्य अनेकांना नसते. स्वतःचेच काडीकाडीचा संचय करून बांधलेले घरटे विस्कटतांना मन काय म्हणत असेल, याची कल्पना करवत नाही. प्रत्येकजण आयुष्यात एक विशिष्ट वयोमर्यादेनंतर मुलेबाळे मोठे झाले की, नातवंडांच्या स्वप्नात रंगत असतो. स्वप्नाळू मानवी प्राण्याचे हे वास्तव होय. पण काळ असा आला आहे की नातवंडांशी जमत नाही. या तक्रारी प्रत्येक घरात आहे. नवीन पिढ्यांच्या अंतरामुळे नातवंडाचा जीवनमार्गच बदलला आहे. मला एका

आजोबांनी व्यथा म्हणून सांगितले की पाच वर्षांच्या नातवंडाला मला घरातच अपॉईटमेंट घेऊन भेटावे लागते. वेगळी बेडरूम, शाळा, टयुशन, खेळ, नृत्याचा व गायनाचा क्लास, मित्र मैत्रिणीचे वाढदिवस, समारंभ यामध्ये नातू एवढा गुंतलेला असतो की, नातवाची व आजोबाची गाठ क्वचितच पडते आणि दुरावा निर्माण होतो. जीवनाची निर्धकता वाढीला लागते.

वरील सर्व विवेचनावरून वृद्धांच्या अनेक प्रकारच्या समस्या दिसून येतात. शहरातील वृद्धांचे स्वरूप हयाच प्रकारे दिसून आले आहे.

४.३) पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे स्वरूप :-

भारतीय समाजातील वृद्धांचे वर्गीकरण हे पुढील प्रमाणे आहे.

- १) सरकारी निवृत्त कर्मचारी
- २) असंघटित काम करणारे वृद्ध (दैनिक)
- ३) कृषीक्षेत्रात काम करणारे वृद्ध
- ४) वृद्ध स्त्रिया-साक्षर स्त्री वृद्ध व निरक्षर वृद्ध
- ५) आई-वडिलांची वाटणी
- ६) अनाथ, निराधार, निराश्रित वृद्ध
- ७) विदेशात नोकरी करायला गेल्यावर शहरी क्षेत्रातील वृद्ध

अशाप्रकारे आपण वृद्धांचे वर्गीकरण करू शकतो. यातील वृद्धांचे काही वर्ग फक्त शहरातच आहेत. तर काही वर्ग फक्त ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येतात.

- १) वृद्ध (Old) – ६६ ते ७५ वय
- २) ज्येष्ठ वृद्ध (Verry Old) – ७६ ते ८५ वय
- ३) अति ज्येष्ठ वृद्ध- ८६ ते ९९ वय
- ४) अकार्यक्षम वृद्ध- ९९ पेक्षा अधिक वय

निराधार वृद्धांची सोय व्हावी या उद्देशाने समाजात शासनाने व स्वयंसेवी संस्थांनी वृद्धाश्रम सुरू केले. साधारणतः प्रत्येक वृद्धाश्रमात काहीजण समाधानी, आनंदी व आपली सोय केल्याबद्दल कृतज्ञ असतात. तर काही असमाधानी, पण असमाधानी मंडळींचे खरे कारण वृद्धाश्रमातील गैरसोयीपेक्षा घर सुटणे हे असते.

मी पाहिलेल्या वृद्धाश्रमात जी जोडपी स्वतंत्र खोल्यात राहात होती ती त्या मानाने खूप होती. भाजी आणणे, व्यवस्थापन, स्वयंपाक, बँकेत जाणे वगैरे वृद्धाश्रमाच्या दैनंदिन व्यवहारांत आपणहून लक्ष घालणारी जोडपी आनंदी होती. वृद्धाश्रमाच्या वातावरणाशी ज्यांना जुळवून घेता आले नाही आणि जे घर विसरू शकत नव्हते ते असमाधानी होते असे आढळले. आपल्या वयोवृद्ध आई-वडिलांना वर्षा-वर्षात न भेटणारे मुलगे आहेत. ऐपत असूनही वृद्धाश्रमाचा खर्चाचा वाटा न उचलणारे महाभागही आहेत. सणावाराला घरातील लग्नकार्यालाही वृद्धाश्रमातील ज्येष्ठांची या मंडळींना आठवण होत नाही.

वृद्धाश्रमातील एका आर्जीने सांगितले कि, मी एक निवृत्त शिक्षिका: मला एकच मुलगी, मुलीचे लग्न झाले सुरुवातीला काही वर्षे मी मुलीजवळ राहिले. आता नातवंडेही ब-यापैकी मोठी झालीत. जावईही आईच्या दर्जाने वागवितो. पण माझ्याच मनाला त्यांच्या संसारात स्वतःची लुडबूड आवडेना झाली. मी वृद्धाश्रमात जाण्याचा निर्णय घेतला. मुलीला गरज असेल, नातवंडांनी बोलविले किंवा घरात सणवार आल्यास मी दोन – चार दिवस मुलीकडे जाऊन येते. वृद्धाश्रम म्हणजे मला माझे माहेर वाटते. जिथे माझ्या विचारांचे, वयाचे अनेक बहिण-भाऊ मला भेटले. मी वृद्धाश्रम एक 'चेंज' म्हणून स्विकारलाय आणि माझे उर्वरित आयुष्य मस्त एन्जॉय करतेय, असे त्या आर्जीने आपले मनोगत व्यक्त करताना सांगितले.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांशी संवाद साधला तेव्हा वृद्ध म्हणाले की, 'अहो इथे आम्हांला मुलांनी टाकलेले नाही, आम्ही स्वेच्छेने आलो आहोत. काळ आता बदललाय आमच्या मुलांवर मानसिक आणि आर्थिक दृष्ट्या खूप ताण असतात. त्यासाठी त्यांना अक्षरशा: दिवसरात्र राबावं लागतं. नातवंड, शाळा, ट्यूशनस यांच्यात अडकलेली त्यामुळे आजोबा-आर्जींना मुलांकडे बघता येतं ना नातवंडाकडे. अशावेळी आम्ही खूपदा फक्त "घर सांभाळणे" एवढयापुरतेच आस्तित्व टिकवून राहते. घरी राहणं ही जबाबदारी असल्यामुळे आणि आम्ही घरी आहोत ही मुलांवर जबाबदारी असल्यामुळे आम्हालाही आणि त्यांनाही कधी स्वातंत्र्य मिळतच नाही. उतारवयात कुणीतरी आपल्याशी बोलावं असं वाटत असतं, पण जाणार कुणीकडे? आणि घरात कुणीच नाही तर बोलणार कुणाशी? या प्रश्नाला योग्य उत्तर आहे? आमचा हा आनंदाश्रम. माझ्याच मित्राने सुचवलं होतं. तीन चार दिवस ट्रायल म्हणून राहण्यासाठी आणि ट्रायलला आल्यावर सुरुवातीला मुलांच्या मनाविरुद्ध नातवंडाची नाराजी पत्करून इथे राहण्याचा निर्णय घेतला.

मुलाने , सूनने जेव्हा इथल्या , सभासदांशी संवाद साधला तेव्हा त्यांनाच असं लक्षात आलं की , आम्हाला इथे ठेवणं हे वरदान आहे. सगळी माणसं बरोबरीची , भरपूर बोलायला हवं असणारी , एकमेकांच्या अडचणी समजून घेणारी ,सतत विचारपूस करणारी , जबाबदारीचं काम काही नाही , कुणाची वाट बघायची नाही , कुणाची काळजी करायची नाही, ठराविक वेळेला न चुकता नाश्ता आणि जेवण , बरोबर हवं त्या वेळेला चहा ,पाठीमागचं काहीही आवरायचं नाही , पंधरा दिवसातून मेडिकल चेकअप , वाचनालय , टी. व्ही. वर आम्हाला काय हवं ते पाहण्याचं स्वातंत्र्य , ज्या ज्या व्यक्तींचा अभ्यास आहे त्या त्या व्यक्ती आध्यात्मावर बोलतात. काही विषयांवर मनमोकळी चर्चा होते. आजपर्यंत जे जे करायचं राहून गेलं असं वाटतंय ते ते आम्ही इथे करण्याचा प्रयत्न करतो आहोत. काही कागदापासून वस्तू बनवतात. कुणी काही लिखण करतं , कुणी काही हल्लीच्या वेगवेगळ्या पिढीला न आवडणारी जुनी गाणी मनसोक्त ऐकतात. आमच्या प्रत्येकाकडे जुने टेपरेकॉर्डर्स आहेत , गीत रामायणाच्या ऑडिओ कॅसेट्स आहेत, आम्ही संगीत नाटकांच्या सीडीज आणून पाहतो.

आठवडयातून एक दिवस आम्ही एखादा विशिष्ट विषय ठरवून चर्चा सत्र घेतो . हे सगळं मुला-नातवंडासोबत मिळूच शकणार नाही मग अपेक्षांना आणि गरजांना वेशीला टांगून केवळ जगाला दाखविण्यासाठी एकत्र राहण्यात काय अर्थ आहे? असं आम्ही आमच्या मुलांना – सूनांना सांगून अक्षरशः हट्ट करून इथे आलो आहोत, आणि आम्ही इथे प्रचंड खूप आहोत.

आम्हाला खूप पाहून मुलं, सूना, नातवंडही खूप आहेत. गणपतीला, दिवाळीला आम्हाला घरी घेऊन जातात. तेवढेच काही दिवस सर्वांसोबत मजेत जातात, पण आम्हाला घरी करमत नाही. वृद्धाश्रमाकडे परत यायची आम्हाला ओढ लागलेली असते, आणि यामुळे मुलांना अपराधी वाटायच किंवा जगाने आमच्या मुलांकडे कृतघ्न म्हणून पहायचा प्रश्नच येत नाही. इथे असणा-या सगळ्यांची मुलं चांगली आहेत, आणि ती चांगली आहेत म्हणूनच आईवडिलांच्या भावनिक गरजा समजून घेणारी आहेत म्हणूनच आम्ही इथे आनंदात आहोत. इथे जे जे आहे तीच आमची म्हातारपणीची गरज आहे. तेव्हा आम्ही सर्वजण आमच्या मुलां-सूनांचे ऋणी आहोत. आम्हांला त्यांनी इथे ठेवल्याबद्दल!

मला एक वेगळा विचार आणि अनुभव मिळाला, जाणवलं की वृद्धाश्रमात असणारे सगळेच ज्येष्ठ हे घरातून बाहेर हाकललेले किंवा वृद्धाश्रमात जबरदस्तीने आलेले नसतात. वृद्धाश्रमात राहणं हा चॉईसही असू शकतो. संशोधिकेला संशोधनात पुणे शहरातील वृद्धाश्रमांतील वृद्ध रहिवाशांचे विविध अनुभव प्रत्यक्ष ऐकण्यास मिळाले.

४.४) सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमाचा सहभाग :-

वृद्धाश्रमांचा विकास प्रक्रियेत पूर्ण सहभाग असला पाहिजे. कारण त्याचा फायदा सुद्धा वृद्धांना मिळत असतो. समाजाच्या आर्थिक-सामाजिक दृष्टिकोणातून लोकसंख्येत वृद्धांची संख्या वाढत आहे. सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात बदल घडून येत आहेत. स्थलांतर, हरिकरण हे खेडयातून शहरांकडे होत आहे. भटक्या कुटुंबांची संख्या वाढत आहे. तांत्रिक बदल हव्या त्या प्रमाणात उपलब्ध नसल्यामुळे सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात तांत्रिक बदल होत असल्यामुळे वृद्धांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे अनिवार्य झाले आहे. कारण त्यांना परंपरागत स्रोतापासून मिळणा-या मदतीपासून त्यांची गरिबीकडे वाटचाल सुरु आहे, म्हणून त्यांचे विकास प्रक्रियेत योगदान महत्वाचे आहे.

वृद्धाश्रमात वृद्धांच्या वाढत्या गरजांचा विचार केला जातो. त्यांच्या स्थिरतेसाठी सामाजिक सुरक्षिततेचा विचार केला जातो. सर्व प्रकारच्या वृद्धांचा समाजाच्या विकास प्रक्रियेत महत्वाचा वाटा असल्यामुळे त्यांना त्या प्रकारची संधी वृद्धाश्रमात दिली जाते. त्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. दैनिक कार्य व ऐच्छिक कार्य ते समाजासाठी करतात. त्यांच्या हया कार्यामुळे श्रमिकांच्या दृष्टिकोनातून भविष्यासाठी महत्वाचे कार्य असते. विना मोबदला सर्व कार्य सर्व वयातील वृद्ध करू शकतात. उदा. वृद्ध महिला या दृष्टिने मदत करू शकतात. विविध वयोगटातील वृद्ध व्यक्तींमध्ये संबंध प्रस्थापित करून त्यांचा सहभाग वाढवितात.

वृद्धाश्रमात वृद्ध व्यक्तिंना कुटुंब, समाजाकडून आर्थिक दृष्टिने मदत करण्यास वृद्धाश्रम प्रोत्साहन देते. कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव न करता मानवीय अधिकारांच्या आधारावर पूर्ण रोजगार देण्याचा प्रयत्न करते. वृद्धाश्रम हे वृद्धांसाठी सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि जीवनभर शिकता यावे यासाठी कार्यक्रम राबविते.

समाजातील विभिन्न वयोगटातील लोकांकडून वृद्धांना माहिती व एकदुस-यासाठी परस्पर मदत मिळवून देऊन त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्याचा प्रयत्न करते. सर्व वयोगटातील वृद्धांमध्ये सेवा कार्याचा भाव जागृत करते. जे वृद्ध सेवाकार्यात नाहीत त्यांना जाणीव जागृती करून देऊन त्यांचा सेवाकार्यात सहभाग वाढविते. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक याबाबतीत वृद्धाश्रम वृद्धांना मोबदला विरहीत सेवाकार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त करते.

वृद्धाश्रमात वयस्क (वृद्ध) व्यक्तिंना योग्य वागणूक दिली जाते व त्यांचा मान ठेवला जातो. वृद्ध जरी अकार्यक्षम असतील किंवा ते आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वतंत्र नसले तरी त्यांचा मान ठेवला जातो. वृद्ध व्यक्तिंच्या गरजा विचारात घेतल्या जातात. त्यांना मानानी व आदरयुक्त जगण्याचा अधिकार जीवनाच्या सर्व स्तरात आहे. याबाबत प्रोत्साहन दिले जाते.

वृद्धाश्रमांच्या वृद्धांसाठी काही सामाजिक योजना –

- १) वृद्धाश्रमातील व्यवस्था सुधारण्याकरता एक कायम स्वरूपी अभ्यास समिती नेमून त्यांच्या सूचनेनुसार सुधारणा केल्या.
- २) सभोवतालचे गाव व समाज हयांतील व्यक्तींशी संपर्क ठेवून वृद्धाश्रमातील कार्यात आवश्यकतेनुसार त्यांना सहभागी करून घेतले.
- ३) वृद्ध दत्तक योजनांवर सल्लामसलत व मार्गदर्शन केले.
- ४) वेळोवेळी गावाच्या व वृद्धाश्रमातील रहिवाशांच्या सहकार्याने काही सांस्कृतिक व करमणुकीचे कार्यक्रम केले.
- ५) पत्रमैत्री योजना राबवली
- ६) जवळपासच्या काही देवस्थान ट्रस्टशी संपर्क ठेवून त्यांची वेळोवेळी मदत घेतली व त्यांच्या पदाधिका-यांना प्रत्यक्ष कार्यसमितीवर सभासद म्हणून घेतले.
- ७) सामाजिक प्रसिद्ध व्यक्तींच्या व कलाकार, चित्रपट, अभिनेते, अभिनेत्री यांच्या वेळोवेळी वृद्धाश्रमात भेटी ठरविल्या.
- ८) सभोवतालच्या शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सहली वृद्धाश्रमात आणल्या.

९) रहिवाश्यांबरोबर गप्पा, गोष्टी, खेळ वगैरे कार्यक्रमांमुळे वृध्दांना परत तरुण झाल्याचा अनुभव दिला.

१०) विद्यार्थ्यांना वेळोवेळी वृध्दाश्रमांच्या कार्यात सहभागी करून घेतले. त्यामुळे वृध्दाश्रम संस्थेतील कार्यकर्त्यांचा व

कर्मचा-यांचा उत्साह वाढला. मातोश्री वृध्दाश्रम, पुणे तसेच लोकमान्य सेवासंघाचा जांभुळपाडा येथील 'आनंदाश्रम'

हा वृध्दाश्रम हया दृष्टिने पाहण्यासारखा आहे.

वरील विवेचनावरून सामाजिक प्रक्रियेत वृध्दाश्रमाचा सहभाग असतो हे निदर्शनास आले आहे.

४.५) आर्थिक प्रक्रियेत वृध्दाश्रमाचा सहभाग :-

वृध्दाश्रम हे सरकारी अनुदानातून, खाजगी संस्थाद्वारे, धार्मिक संस्थाद्वारे, श्रीमंत दानशूर लोकांच्या आर्थिक मदतीने व काही डॉक्टरांच्या मदतीने वृध्दाश्रम चालविले जातात. ब-याचशा वृध्दाश्रमात ज्यांची आर्थिक स्थिती चांगली आहे, ज्यांची मुले परदेशात आहेत, ज्यांना बघण्यासाठी नातलग नाहीत, अशांना वृध्दाश्रमाचा आश्रय घ्यावा लागतो. वृध्दाश्रमात असाहय वृध्दांना संरक्षण मिळते. एकाच समान वृध्दाश्रमात समान अवस्थेचे वृध्द असतात. तिथे मनोरंजन, वैद्यकीय, निवास, भोजन या सर्व सोयी केल्या जातात.

वृध्दाश्रम स्वयंसेवी संस्थांनी सुरु केलेले असतात. त्यांना केंद्र व घटक राज्याकडून आर्थिक अनुदान दिले जाते. काही वृध्द स्वतःचा पैसा खर्च करून राहतात. वृध्दाश्रमाला भांडवली खर्च करण्यासाठी कर्जपुरवठा, धोरण बँकांनी स्विकारले आहे. मुंबई, दिल्ली, लखनौ, चेन्नई, पुणे, नागपूर, बंगलोर येथे ही सोय आहे. नागपूर येथे मातृसेवा संघाद्वारे 'पंचवटी' वृध्दाश्रम १९६१ मध्ये सुरु केला. श्री बाबा आमटे यांच्या आनंदवनातर्फे 'उत्तरायण' नावाचा वृध्दाश्रम वरोरा (जि.चंद्रपूर) येथे अत्यंत सक्षमपणे चालविला जात आहे .

दोन प्रकारचे वृध्दाश्रम चालविले जातात.

१) पहिल्या प्रकारच्या वृध्दाश्रमात त्यांना स्वतःचा खर्च करावा लागतो. दरमहा विशिष्ट रक्कम द्यावी लागते. हा खर्च नातलगांद्वारे केला जातो. अशा वृध्दाश्रमात त्यांनाच प्रवेश दिला जातो की ज्यांना सेवानिवृत्ती वेतन मिळते किंवा ज्यांचा खर्च नातलगांद्वारे केला जातो.

२) दुस-या प्रकारच्या वृध्दाश्रमात जे निरश्रित, गरीब आहेत ते खर्च करू शकत नाही. अशांच्या खर्चासाठी सेवाभावी संस्था, शासकीय, केंद्रीय समाजकल्याण बोर्डाची मदत मिळते.

वृध्दाश्रमात गरजू वृध्दांना निवास, भोजन, नाशत्याची माफक दरात व्यवस्था केली जाते. आजारी वृध्दांसाठी वेगळे व्यवस्थापन असते. त्याचबरोबर निवृत्त आणि उत्तम स्थितीतील वृध्द कुटुंबियांसाठी निवासाची वेगळी व्यवस्था केली जाते.

वृद्धांची सेवा, शुश्रूषा करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या परिचारीकांसाठी वृद्ध परिचर्या प्रशिक्षण केंद्रही आहे. वृद्धाश्रम हा सेवाभावी वृत्तीने आणि अल्प शुल्कात चालविला जात आहे.

४.६) पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक समस्या :-

ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम अशी आश्रमात आयुष्याची विभागणी केली आहे. ब्रम्हचर्याश्रमात एकाग्रचित्ताने ज्ञानसाधना करणे. बलसाधना करून शरीर संवर्धन करणे, इत्यादी शिकण्याच्या क्रिया त्याला आत्मसात कराव्या लागत. नंतरच्या गृहस्थाश्रमात त्याचे कौटुंबिक कार्य व जबाबदा-या योग्य त-हेने पार पाडाव्या लागत. संन्यासाश्रमात व्यक्तीला हळूहळू कुटुंबातून स्वेच्छा निवृत्ती घ्यावी लागत असे. ही आश्रमव्यवस्था समाजव्यवस्थेच्या दृष्टिने अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. कारण या आश्रम व्यवस्थेमध्ये नेतृत्व बदलाची प्रक्रिया ही नैसर्गिक पध्दतीने अतिशय प्रभावीपणे परंतू अतिशय शांत पध्दतीने होत असे. कुठेही विषादाची भावना दिसून येत नाही. व्यक्तीला संन्यस्त वृत्तीची जोपासना करावी लागे. यामध्ये वृद्धांना मिळणारा मानसन्मानाचा, स्वार्थाचा, मोहाचा त्याग करावा लागून वैरागी वृत्तीची जापासना करणे आवश्यक ठरत असे. वैराग्य वृत्ती व्यक्तीत निर्माण झाल्याशिवाय त्याला कुटुंबाबद्दल व समाजाबद्दल वाढणारी आसक्ती व मोह कमी होऊ शकत नाही. याची जाणीव वृद्धांना झाली पाहिजे. वैरागी व संन्यासी वृत्ती त्यांनी आत्मसात करून तरुण पिढीकडे नेतृत्व सोपविले पाहिजे हे येथे अभिप्रेत आहे. जीवनाबद्दलची आसक्ती कमी करणे, संसारात हळूहळू लक्ष कमी करून पुढच्या वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करणे हे येथे अभिप्रेत असते.

वानप्रस्थाश्रम म्हणजे आपले समाजप्रति असलेले ऋण फेडण्यासाठीचा कालखंड म्हणून याकडे पाहिले पाहिजे. याच कालखंडात उर्वरित आयुष्य हे समाजासाठी व्यतीत करण्याकडे वृद्धांचा कल दिसून येतो. अनेक समाजपयोगी कार्यात स्वतःला गुंतवून घेणे, भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये वृद्धांचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे व आदराचे आहे. हळूहळू आधुनिक मूल्यांमुळे व विज्ञानाच्या विकासामुळे वृद्धांच्या सामाजिक स्थानांना धक्का बसल्याचे दिसून येते. पूर्वीप्रमाणे वृद्धांना मिळणा-या वागणुकीमध्ये आज बदल झाल्याचे दिसून येते.

नागरी, शहरी व ग्रामीण कुटुंबातील वृद्धांचे स्थान बदलले आहे. काही ठिकाणी गरज म्हणून वृद्धांना वृद्धाश्रमात जावे लागते. तर काही वेळेस नाईलाजाने त्यांना वृद्धाश्रमाचा आधार घ्यावा लागतो. वृद्धांना अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते व परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागते. अपुरे आर्थिक उत्पन्न, लहान आकाराचे निवासस्थान इत्यादी विभिन्न घटक, वृद्धांच्या सामाजिक समस्येस जबाबदार आहेत असे लक्षात येते. कुटुंबातील व्यक्तित्शी सुसंवाद नसल्यामुळे दोन पिढ्यातील अंतर (संघर्ष) निर्माण होऊन समस्या तयार होतात. नवीन पिढीचे आचार-विचार, आचरण पध्दती, वेशभूषा, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन (उपभोगाचा विरुद्ध त्यागाचा) यात जुन्या-नव्या पिढीमध्ये महद् अंतर दिसून येते.

वृद्धाश्रमातील वृद्ध जरी वृद्धाश्रमात रहात असले तरी कुटुंबासोबतची वृद्धांची अवस्था त्रिशंकुसारखी होते व त्यात वैचारिक संघर्षही होतो. कौटुंबिक कलहात वृद्धांना माघार घ्यावी लागते. मनातल्या मनात कुढण्याशिवाय त्यांना दुसरा पर्याय

रहात नाही. या सामाजिक मूल्यांच्या संघर्षातून सामाजिक समस्या निर्माण होतात. त्याचे विपरित परिणाम मात्र वृद्धांवर होतात. सामाजिक मानसन्मान, विचारापूस, मार्गदर्शन याबाबत वृद्धांची उपेक्षा होऊ लागते. कनिष्ठ वर्गामध्ये आजी-आजोबांचे स्थान पूर्वीइतके महत्वपूर्ण समजले जात नाही.

निराधार वृद्धांची सोय व्हावी या उद्देशाने समाजात शासनाने व स्वयंसेवी संस्थांनी वृद्धांश्रम सुरु केले. दिवसेंदिवस वृद्धांच्या संख्येत भर पडू लागली आहे. कधी कधी तर वृद्धांश्रमात प्रवेश घेण्यासाठी प्रतिक्रिया यादी असते. त्यात प्रवेश केव्हा मिळेल याची शाश्वती नसते. जीवन जगत असताना वृद्धांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी (कुटुंबात) होत असते. मानसिक कुचंबणेपासून मुक्ती मिळावी, दडपण व दहशत नाहीशी व्हावी, समवयस्कांसोबत राहण्याची सोय व्हावी म्हणून वृद्धांश्रमात प्रवेश घेतला जातो. परंतु सामान्यतः वृद्धांश्रमात असणा-या सोई-सुविधा ह्या अल्प स्वरूपाच्या असतात. वृद्धांश्रमांना जर सरकारी अनुदान अपुरे मिळत असेल तर परिस्थिती भयंकर असते. जीवन जगणे सुसाहय व्हावे म्हणून वृद्धांश्रमात आलेल्या वृद्धांची स्थिती "आगीतून निघून फुफाटयात पडलो" अशी झाली म्हणून पश्चाताप करण्याची पाळी येते. वृद्धांश्रमाचे दैनंदिनीत सामाजिक सेवेच्या प्रवृत्तीच्या अभावामुळे वृद्धांकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन मानवीय रहात नाही. वृद्धांश्रमात मिळणारे निष्कृष्ट भोजन, आरोग्य सेवा विषयीची उदासिनता, मनोरंजनाचे व करमणूकीच्या साधनांचा अभाव, स्वच्छतेचा अभाव, तुच्छतापूर्वक वागणूक, वाचनाच्या साहित्याचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे काही अंशी वृद्धांश्रमात राहणा-या वृद्धांना देखिल मानसिक त्रास सहन करावा लागतो. याविषयी तक्रार करण्याची कुठलीच प्रशासकीय यंत्रणा नसल्यामुळे तर वृद्धांची स्थिती हलाखीची व दयनीय होऊ लागली आहे. अशाप्रकारे वृद्धांना वृद्धांश्रमात राहूनही विविध सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

४.७) पुणे शहरातील वृद्धांश्रमातील वृद्धांच्या आर्थिक समस्या :-

सामान्यतः गरिबीत जीवन व्यतित करणारे आज निराधार झालेले दिसून येतात. ते स्वतःच्या दैनंदिन गरजांची पूर्तता देखील पूर्ण करू शकत नाहीत. जीवन हे संघर्षमय असते, आता वृद्धांकडून पाहिजे तेवढे काम होत नाही, परिणामी वृद्धांना कोणीच कामावर घेत नाहीत. काम नसल्यामुळे अर्थार्जनाची प्रक्रिया खंडित होते. त्यामुळे वृद्धांच्या जीवनात विविध आर्थिक समस्या निर्माण होतात.

वृद्धत्वामुळे व्यक्तीच्या शारीरिक तसेच मानसिक शक्तीचा -हास होतो. औद्योगिक समाजात एका विशिष्ट वयात निवृत्ती ही सक्तीची असणे आवश्यक ठरते. निवृत्तीमुळे व्यक्तीच्या उत्पादनातील सहभाग समाप्त होतो. निर्णयप्रक्रियेतून त्यांना महत्वाचे स्थान रहात नाही. कार्ल मार्क्सच्या मताप्रमाणे आर्थिक समस्या इतर सर्व समस्यांचे मूळ कारण आहे. व्यक्तिला आयुष्य जगत असताना विविध गरजांची पूर्तता करावी लागते. काही गरजांची पूर्तता तो समाजातून करत असतो. व्यक्त्याच्या गरजांची पूर्तता तो समाजातून करत असतो. व्यक्त्याच्या गरजांची पूर्तता करण्यास आर्थिक संस्थांचा सहभाग अतिशय महत्वाचा असतो. परिस्थिती अभावी वृद्धांजवळ खर्चासाठी पैसा नसतो. वृद्धांजवळ पैसा नसेल तर त्यांना अनेक समस्या भेडसावत असतात. वृद्धांची परिस्थिती अतिशय दयनीय होते. लहान-सहान गोष्टींसाठी त्यांना मुलाकडे, सूनेकडे

हात पसरायला लागतात. यातून त्यांना प्रचंड मानसिक त्रास होत असतो. आर्थिक दुबळेपणामुळे कुटुंबात त्यांची किंमत कमी होते. जीवन अतिशय लाचार बनलेले असते. मनातील त्रागा इतरांजवळ बोलण्याची सोय नसते. शासकीय सेवेत कार्य न करणा-या अकुशल कामगारांना निवृत्ती वेतनाची कोणत्याही प्रकारची सोय नसते. परिणामी अशा व्यक्ती त्यांच्या वृद्धत्वाच्या काळात आर्थिक दृष्ट्या पूर्णतः परावलंबी असतात. वृद्धावस्थेत व्यक्तित्वाच्या वैद्यकीय गरजा वाढलेल्या असतात. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ असण्याची गरज असते. आर्थिक मिळकतीशिवाय व्यक्तीची प्रतिष्ठा कायम रहात नाही. कारण उत्पादनक्षमता आणि कर्तृत्व यावरच अधिकार व कर्तव्ये, मान सन्मान व सामाजिक स्थान अवलंबून असतात. आर्थिक क्षेत्रातून बाहेर पडल्यानंतर त्यांना कमीपणाची जाणीव होते. आर्थिक पारतंत्र्यामुळे मानसिक त्रास वाढतो, अडचणी निर्माण होतात. अशा परिस्थितीत वृद्धांना भीक मागण्याशिवाय दुसरा दुदैवी पर्याय नसतो. स्वावलंबानामुळे आर्थिक अतिरिक्त पैसा हे देखील वृद्धांच्या जीवनात समस्या निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरतात.

वृद्धांची मुले शिक्षणासाठी विदेशात असतात. उच्च विद्याविभूषित होऊन जीवनातील काही कालखंड अर्थाजनासाठी ते तेथेच वास्तव्यास असतात, परंतु इकडे त्यांचे आई-वडिलांना पाहण्यास कोणी नसल्यामुळे स्वदेशात वृद्धाश्रमात एकटे जीवन जगत असतात. आपण ज्याला सुख म्हणतो अशी सर्व सुखे त्यांच्यापाशी सदैव तयार असतात. वृद्धाश्रमात स्वतंत्र आर्थिक मदत देऊन सर्व सुविधा त्या वृद्धांसाठी असतात. आई-वडिलांना त्रास होऊ नये म्हणून २४ तास नोकर देखिल नेमण्यात येतो. सर्व सुखे पायाशी लोळत असतात तरी देखील ते वृद्ध सुखी नसतात.

मुलं म्हातारपणी आईवडिलांना वृद्धाश्रमात नेऊन टाकतात? पण ही समजूत चुकीची आहे. आता स्वेच्छेने वृद्ध स्त्रीपुरुष वृद्धाश्रमात येतात. ते सुद्धा स्वतःचे पेन्शन घेऊनच. विधुर पुरुष, लग्न न झालेले, ज्यांची मुलं परदेशात आहेत अशी जोडपी व स्त्रियांमध्ये विधवा, लग्न न झालेल्या व ज्यांना मुलंबाळं नाहीत अशा स्त्रिया वानप्रस्थाश्रमात येऊन राहतात. एका आजीला मी म्हटलं "का हो आजी तुमच्या मुलाने तर बंगला बांधला आहे ना? मग एका खोलीत राहायचं "पण त्या म्हणाल्या" मी ही अशी पायानं अधू, माझ्याने आता काम होत नाहीत. पण माझ्या नव-याने माझ्या अन्नवस्त्राची सोय केली आहे. मग मी त्यांच्या संसारात कशाला राहू?" लग्न न झालेले, रिटायर्ड पुरुष म्हणतात, "पेन्शन आहे. घरात पैसा दिला तरी मिंधेपणाने राहण्यापेक्षा आश्रमच बरा." पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या अशा विविध स्वरूपाच्या आर्थिक समस्या अनुभवयास मिळाल्या.

४.८) शासकीय योजना व उपक्रम :-

शासनाने विविध पध्दतीने वृद्धांसाठी सोयी सवलतीच्या योजना व उपक्रम आमलात आणल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे

- १) शासनाने वृद्धांना दिलेल्या सोयी-सवलती
- २) निराधार वृद्धांसाठी सोयी-सवलती
- ३) निवृत्ती वेतन आणि भविष्यकालीन निर्वाहनिधी

४) आरोग्यविषय सोयी – सवलती

५) स्वयंसेवी संस्थाद्वारे वृद्धाश्रम.

१) शासनाने वृद्धांना दिलेल्या सोयी सवलती –

शासनाने वृद्धांच्या वृद्ध म्हाणजे ज्यांचे वय ६५ वर्षांपेक्षा जास्त आहे, त्यांना ज्येष्ठ नागरिक म्हणून संबोधिले जाते. ज्यांचे वय ६० पेक्षा जास्त आहे, त्यांना रेल्वेद्वारे प्रवासी भाड्यात ३३ टक्के सूट दिली जाते. पण महाराष्ट्र राज्य परिवहन मंडळाने ज्यांचे वय ६५ वर्षांपेक्षा जास्त आहे. त्यांना ५० टक्के प्रवासी भाड्यात सवलत दिली आहे व स्त्रियांसाठी ही वयोमर्यादा ६० वर्षे ठेवली आहे. ही सवलत निवृत्ती वेतन धारकांनाही आहे. त्याचप्रमाणे असंघटीत क्षेत्रात काम करणा-या दैनिक मजुरीवर काम करणा-या वृद्धांना व शेतकरी, आदिवासी या सर्वांसाठी ही सवलत आहे. रेल्वेमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांसाठी खालचा बर्थ विशेषत्वाने दिला जावा अशी शिफारस रेल्वे मंत्रालयाने केली आहे. रेल्वे आरक्षण केंद्रावर ज्येष्ठ नागरिकांना जास्त वेळ रांगेत उभे राहवे लागू नये म्हणून वेगळी रांग असते. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या वीजभरणा कार्यालयामध्ये देखील ज्येष्ठांसाठी वीज बील भरण्यासाठी वेगळी रांग असते.

निवृत्तीवेतनधारक ज्येष्ठांना आयकरात सवलत दिली आहे. सरकारी नोकरीतून निवृत्त झालेल्या वृद्धांना सी. जी. एच.एस दवाखान्यातून मोफत औषधोपचार केला जातो. ज्या सरकारी दवाखान्यात ऑपरेशनची सोय नाही. त्यांच्यासाठी सरकारने निर्देशित केलेल्या दवाखान्यातून ऑपरेशन केले असेल तर प्रतिपूर्ती (Re-embressement) केली जाते.

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४१ नुसार राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांनी वयोवृद्ध, आजारी व विकलांग नागरिकांना मदत देण्याची तरतूद आहे. १९५६ मध्ये Hindu Adoption and Maintenance Act नुसार हिंदू दत्तक व निर्वाह कायदा पारित केला. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या वृद्ध आजारी आई-वडिलांची काळजी घ्यावी अशी तरतूद आहे. १९७३ च्या कोड ऑफ किमिनल प्रोसीजरच्या १८५ कलमानुसार ज्यांचे उत्पन्न पुरेसे आहे व जे मिळविले आहेत त्यांना आपल्या आई-वडिलांचे पोषण करण्याची जबाबदारी आहे.

२) निराधार वृद्धांसाठी सोयी-सवलती –

जे निराधार आहेत, ज्यांना कुठल्याच प्रकारचे निवृत्ती वेतन नाही, यामध्ये गैरसरकारी क्षेत्रात काम करणारे असंघटीत क्षेत्रात, दैनिक मजुरीवर काम करणारे व आदिवासी, शेतमजूर यांच्यासाठी वृद्धकालीन निर्वाह वेतन महत्वाचे आहे. या संबंधात विभिन्न राज्यांनी अशा वृद्धांसाठी निवृत्त वेतन कायदे पारित केलेत. त्यात प्रामुख्याने महाराष्ट्र (१९७८-७९) मध्ये पण या योजनेला १९८० पासून संजय गांधी निराधार योजना असे नाव देण्यात आले आहे. ६५ वर्षावरील पुरुषाला व ६० वर्षावरील महिलेला ३००/- रुपये दिले जातात. २००१ पासून केंद्र सरकारने वृद्धकालीन कल्याण योजना

सुरु केली त्यानुसार त्यांना रू ७५/- मिळतात.

३) निवृत्तीवेतन व भविष्यकालीन निर्वाह निधी –

सरकारी संघटित क्षेत्रात काम करणा-या कर्मचा-यांना निवृत्ती वेतन मिळते. हे निवृत्ती वेतन भारत सरकारच्या कायदानुसार मिळते. भविष्य निर्वाह निधी व ग्रॅज्युईटी मिळते . १९३३ च्या आंतरराष्ट्रीय श्रमसंमेलनाच्या शिफारशीनुसार भारतात वृद्धांना कंपन्यांनी सुरक्षा कानपूर व मुंबई श्रमिक चौकशी समित्यांच्या शिफारशीनुसार भारतीय मजूर संमेलनातील मागण्यांच्या आधारावर १९५१ मध्ये कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी कायदा पारित केला. नागरिकसेवा, औद्योगिक कामगार, व्यापारी संघटनांचे कर्मचारी, देशातील प्रतिरक्षा सेवा, नागरी सेवा, रेल्वे, पोस्ट, तार, शिक्षण व अनेक शासकीय कर्मचा-यांकरीता सेवानिवृत्ती वेतन लागू केले. मुलकी सेवा व सार्वजनिक क्षेत्रातील औद्योगिक कामगारांना पेन्शन व भविष्य निर्वाह निधीची सोय प्रदान करण्यात भविष्य निर्वाह निधीचा लाभांश व ग्रॅज्युईटी दिली जाते. १९७१ नंतर भविष्य निर्वाह निधी योजनेअंतर्गत खाजगी कंपन्यातील निवृत्त कर्मचा-यांसाठी फॅमिली पेन्शन विधवा व जिवंत व्यक्तीसाठी देण्याची तरतूद आहे.

केंद्र शासनाच्या औद्योगिक कर्मचा-यांना सेवानिवृत्ती वेतन उपलब्ध होते. १९६४ पासून कुटुंब सेवानिवृत्ती योजना सुरु केली. १९७२ मध्ये अनुग्रह रक्कम कायदा The Payment of Gratuity Act लागू केला. निवृत्ती वेतन, भविष्यकालीन निर्वाह निधी, जीवन विमा, पोस्ट विभागाचा सामुहिक विमा, महामंडळाच्या पेन्शन योजना यांचा फायदा नोकरी करणा-या व्यक्तींना मिळतो.

४) आरोग्यविषयक सोयी सवलती –

विभिन्न सरकारी विभागात काम करणारे, मोठ्या कंपन्यांमध्ये काम करणारे, मल्टीनॅशनल कंपन्यांमध्ये काम करणारे यांच्यासाठी वैद्यकीय सोयी उपलब्ध असतात. औद्योगिक कारखाने, रेल्वे व सरकारी क्षेत्रात काम करणा-यांसाठी स्वतंत्र दवाखाने आहेत. परंतु असंघटित क्षेत्रात व कृषी क्षेत्रात काम करणा-या वृद्धांना आरोग्य विषयक सेवा अत्यल्प आहेत. सेवाभावी संस्था, लायन्स क्लब, रोटरी क्लब यांच्याद्वारे विविध रोगनिदान शिबिरे वृद्धांसाठी आयोजित केली जातात. त्याचा वृद्धांना लाभ मिळतो. नेत्ररोग, चिकित्सा शिबीर, कर्करोग, हृदयरोग मधुमेह अशा विविध रोगांची शिबीरे वृद्धांसाठी आयोजित केली जातात.

५) स्वयंसेवी संस्थाद्वारे वृद्धाश्रम –

सरकारी अनुदानातून, खाजगी संस्थाद्वारे, धार्मिक संस्थाद्वारे, श्रीमंत दानशूर लोकांच्या आर्थिक मदतीने व काही डॉक्टरांच्या मदतीने वृद्धाश्रम चालविले जातात. वृद्धाश्रम स्वयंसेवी संस्थांनी सुरु केलेले असतात. त्यांना केंद्र व घटक

राज्याकडून आर्थिक अनुदान दिले जाते. काही वृद्ध स्वतःचा पैसा खर्च करून राहतात. वृद्धाश्रमाला भांडवली खर्च करण्यासाठी कर्जपुरवठा करण्याचे धोरण बँकानी स्विकारले आहे.

शासन निर्णय – शासन निर्णय क्रमांक – एड डब्ल्यू – १०६२/४४९४५/एन दि. २० फेब्रुवारी १९६३

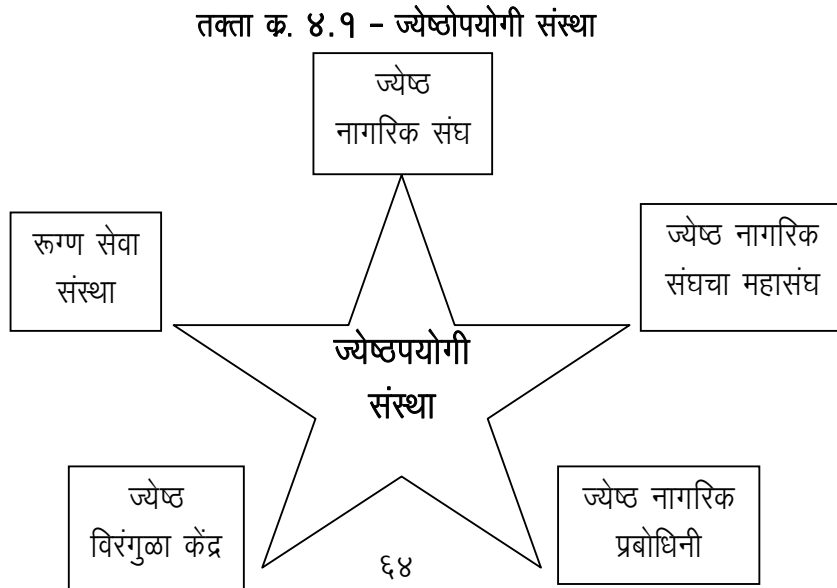
उद्दिष्टे – वृद्धपकाळ चांगल्या प्रकारे व सुखसमाधानाने घालविता यावा याकरिता सोय व्हावी.

स्वरूप –

- * शासनमान्यताप्राप्त स्वयंसेवी संस्थामार्फत अनुदान तत्वावर वृद्धाश्रम चालविण्याची योजना सन १९६३ पासून कार्यान्वित आहे.
- * वृद्धाश्रमात निराधार व निराश्रीत ६० वर्षावरील पुरुष व ५५ वर्षावरील स्त्रियांना प्रवेश देण्यात येतो.
- * वृद्धाश्रमाची प्रवेश क्षमता कमीत कमी २५ आहे प्रत्येक वृद्धामागे इमारत बांधकाम अनुदान रु. ७५०/- एकदाच दिले जाते.
- * प्रत्येक वृद्धामागे परिरक्षक अनुदान रु. ६३०/- दरमहा देण्यात येते.
- * संस्था ही संस्था नोंदणी अधिनियम १९६० व सार्वजनिक विश्वस्त अधिनियम १८५० अंतर्गत नोंदणीकृत असावी.
- * अन्न, वस्त्र, निवारा, औषधोपचार, करमणूक मनोरंजनाची सोय मोफत करण्यात येते.

४.९) ज्येष्ठोपयोगी संस्था :-

भारत देशात तसेच महाराष्ट्रात अनेक ज्येष्ठोपयोगी संस्था कार्यरत आहेत. त्यापैकी खालील ज्येष्ठोपयोगी संस्थांची माहिती दिली आहे.

१) ज्येष्ठ नागरिक संघ –

अनादी काळापासून वृद्ध स्त्री-पुरुष आपला वेळ मंदिरात जाऊन कथा, किर्तने, प्रवचने इत्यादी ऐकण्यात घालवीत असत. अजुनही मोठ्या शहरात व ग्रामीण भागात ही प्रथा दिसून येते. त्या निमित्ताने वृद्धांच्या समवयस्कांमध्ये सस्नेह वाढतो, परंतु असे प्रयत्न अनौपचारिक स्वरूपाचे असतात.

गेल्या शतकाच्या शेवटच्या २५ वर्षात निवृत्तीच्या व विशेषतः शिक्षित निवृत्तांच्या संख्येत जसजशी वृद्धांना अनौपचारिकरित्या एकत्र येण्याची गरज भासू लागली, अशा प्रकारची गरज भासून काढायला रोटरी इंटरनॅशनल या संस्थेने पुढाकार घेतला व या प्रयत्नातून आजच्या ज्येष्ठ नागरिक चळवळीचे बीज पेरले गेले.

१९७५ मध्ये एकूण जगातच वृद्धांची संख्या वाढत आहे. याची दखल संयुक्त राष्ट्रसंघाने प्रथम घेतली व त्यासंबंधी काही तरी कृतीयोजना तयार करावी अशी सूचना केली. त्याला अनुसरून ऑगस्ट १९८२ मध्ये व्हिएन्नामध्ये यासंबंधीची जागतिक परिषद झाली व एक कृती योजना तयार करण्यात आली. संयुक्त राष्ट्राने ती योजना स्विकारून सर्व राष्ट्रांकडे अनेक सूचना पाठविण्यात आल्या. त्यातील एका सूचनेप्रमाणे वृद्धांनी सृष्टी स्वतःप्रयत्न करून ज्येष्ठ नागरिक संस्था सुरू कराव्यात व ज्येष्ठ नागरिक चळवळ हाती घ्यावी अशीही सूचना केली होती.

महाराष्ट्र राज्यात मात्र संयुक्त राष्ट्राने केलेल्या सूचनांची दखल १९८२ पूर्वीच घेतली गेली आणि ठाणे जिल्ह्यात डोंबिवली येथे रोटरी इंटरनॅशनल या संस्थेच्या पुढाकाराने महाराष्ट्रातील पहिला ज्येष्ठ नागरिक संघ १९७८ मध्येच स्थापन केला. त्यानंतर महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन झाले. १९८० पर्यंत अशा संघांची संख्या २० वर गेली, या २० ज्येष्ठ नागरिकसंघांचा १२ डिसेंबर १९८० रोजी "महाराष्ट्र ज्येष्ठ महासंघ" या नावाचा महासंघ स्थापन झाला. अशा रितीने ज्येष्ठ नागरिक चळवळ महाराष्ट्रात बाळसे धरू लागली व गेल्या २० वर्षात महासंघाला १५० वर ज्येष्ठ नागरिक संघ संलग्न झाले.

उद्दिष्टे व ध्येय—

फक्त सामाजिक जाणिवेने सुरू केलेले ज्येष्ठ नागरिक संघ राजकारणापासून अलिप्त असतात. बहुतेक संघाचे कार्यक्षेत्र काही ठराविक भौगोलिक भागापुरतेच मर्यादित असते. राज्य स्तरावर स्थापन झालेल्या संघटनांची संलग्न होण्याची त्या त्या ज्येष्ठ नागरिक संघांना मुभा असते. काही स्थानिक स्वरूपाचे बदल सोडल्यास बहुतेक ज्येष्ठ नागरिक संघांची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे असतात.

- १) संस्थेच्या सभासदांना एकत्र आणणे, त्यांच्याशी विचारविनीमय करणे, त्यांचे जीवन सुखासमाधानाने व्यतीत करण्यास मदत करणे, तब्येतीसंबंधी विचारपूस करणे, शक्य झाल्यास वैद्यकीय सल्ला व मदत देणे इत्यादी.

- २) सांस्कृतिक व करमणुकीचे कार्यक्रम आयोजित करणे व मार्गदर्शनपर व्याख्याने आयोजित करणे.
- ३) सभासदांच्या नित्याच्या व्यवहारातील समस्या समजावून घेणे व त्या सोडविण्यास मदत करणे.
- ४) समाजातील एकाकी राहणा-या वृद्धांच्या समस्या समजावून घेणे व त्या सोडविण्यास मदत करणे. विशेषतः जे वृद्ध घराबाहेर पडू शकले नाही. त्यांना विविध प्रकारची बील भरणे, बँकांचे व्यवहार करण्यात मदत करणे. औषधे व अन्य सामान आणून देण्यास मदत करणे.
- ५) संस्थेतील सभासदांना यशाशक्ती समाज सेवेसाठी उद्युक्त करणे व समाजसेवी प्रकल्प आखून ते यशस्वी करणे.
- ६) वरील उद्दिष्टे व ध्येये यांना पूरक व अनुकूल अशा तदनुषंगिक योजना कार्यक्रम स्विकारून त्या अंमलात आणणे.
- ७) वरील उद्दिष्टे व ध्येयपूर्तीसाठी शासनाकडे मध्यवर्ती संघटनेकडे अगर अन्य संस्थांकडे आर्थिक मदत मागणे तसेच अशा संस्थांकडून मागणी झाल्यास त्यांचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी मदत करणे.

संस्थांचे पंजीकरण (नोंदणी) –

सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट १८९० नुसार आणि मुंबई पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट, १९५० नुसार ब-याच ज्येष्ठ नागरिक संस्था पंजीकरण करून घेतात. त्यासाठी संस्थेची स्वतःची घटना असणे आवश्यक असते. घटनेतील तरतुदीनुसार संस्थेचे नाव, कार्यालयाचा पत्ता, कार्यक्षेत्र उद्देश व ध्येय, नियम, सभासदांची यादी, सभासदांचे हक्क, संस्थेच्या वार्षिक सभा, संस्थेचे पदाधिकारी, कार्यकारी मंडळ, संस्थेचा निधी आणि त्याचा विनियोग इत्यादींची रितसर तरतूद करणे आवश्यक असते. तसेच संस्थेचे वार्षिक हिशोब तपासणीसाकडून तपासून घेणे आवश्यक असते.

संस्थांचे उपक्रम –

ज्येष्ठ नागरिक संघाच्या ज्या आठवडी, पाक्षिक अथवा मासिक सभा होतात त्या सभासदांना वेगळ्याच प्रकारचा विरंगुळा देऊन जातात. विविध क्षेत्रातील अनुभवी ज्येष्ठ मंडळी आपआपली किमान दोन तास तरी आनंदात घालवितात. नवीन स्नेह संपादन करतात. वाढदिवसाच्या एकमेकांना शुभेच्छा देतात. मुख्य म्हणजे आपल्या संस्थेमार्फत विविध कार्यक्रम आयोजित करतात. त्या मोठ्या उत्साहात सहभागी होतात. वाढत्या वयात आरोग्य रक्षणासाठी अशा कार्यक्रमात आरोग्य विषयावर व्याख्याने आधुनमधून आरोग्य चाचण्या, योग, श्वसन, क्रिया, मुद्रा, विज्ञान इत्यादी विषयांवर प्रबोधनकार व्याख्याने व प्रात्याक्षिके, संगीत, कथाकथन इत्यादींसारखे करमणुकीचे कार्यक्रम, सहली, स्नेहभोजने, कोजागिरी, संक्रांत, रसपान, इत्यादींसारखे कार्यक्रम आखले जातात, आणि त्यात सर्व सभासदांना समान पातळीवर सहभागी होता येते. काही संस्था सभासदांना पुस्तक पेढ्या चालवितात तर काही संस्था १९९९ सारख्या "जागतिक वृद्ध" वर्षासारख्या विशेष वर्षाचे महत्व ओळखून अगर दरवर्षी साजरा होत असलेल्या १ ऑक्टोबर या "जागतिक वृद्ध दिन" याचे महत्व ओळखून विशेषांक

प्रसिद्ध करीत असतात. हया शिवाय काही संस्था अपंगांसाठी टेलिफोन बूथ चालु करून देणे, अंधशाळेस विविध प्रकारे मदत करणे, वृक्षारोपन, झोपडपट्टी दत्तक घेवून तेथे विविध प्रकारची कार्य हाती घेणे, रूग्णपयोगी साधन वितरण केंद्रे हाती घेणे. दोन पिढ्यात सुसंवाद साधण्यासाठी वक्तृत्व स्पर्धा व निबंध स्पर्धा आयोजित करणे, नेत्रदान व देहदान चळवळ पसरावी म्हणून ज्येष्ठ नागरिकां कडून फॉर्म भरून घेणे, राष्ट्रीय आपदग्रस्तांसाठी निधी जमा करून संबंधितांना पाठविणे, वृद्धांसाठी वृद्ध सेवा केंद्रे चालविणे, मोडी लिपी जिवंत रहावी यासाठी विशेष वर्ग चालविणे, इत्यादींसारख्या उपक्रमातून सर्वेक्षक इत्यादी कार्यात मदत करतात. अशा रितीने ज्येष्ठ नागरिक संस्थांच्या कार्याकडे कटाक्ष टाकल्यास असे दिसते की, सांघिक पध्दतीने हया संस्था फार मोठे सामाजिक कार्य करीत आहे.

आपल्या सभासदांसाठी नियमितपणे चांगला संपर्क साधता यावा, त्यांना वृद्धांविषयी, आरोग्याविषयी माहिती आणि सभासदांच्या हितासंबंधी अन्य माहिती नियमितपणे पुरविता यावी आणि आगामी महिन्याचे कार्यक्रम सभासदांना कळावेत यासाठी काही ज्येष्ठ नागरिक संस्था दरमहा वृत्तपत्रांत मागील महिन्यात झालेल्या सभांचे कार्यवृत्तातून आपोआप तयार होतात, आणि दुसरे म्हणजे जे सभासद त्या कार्यक्रमांना हजर राहु शकले नव्हते त्यांना संस्थेत झालेल्या कार्यक्रमाची माहिती कळते. काही संस्था अशा वार्तापत्रात दरमहा किमान एका सभासदाचा परिचय छापतात. त्यामुळे अशा सभासदांची अन्य सभासदांना ओळख होऊ शकते व एकमेकांत स्नेह वाढविण्यास मदत होते.

ज्येष्ठ नागरिक चळवळीने महाराष्ट्र राज्यात तरी चांगले मुळ धरल्याचे दिसून येते. भारतात ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या इ.स. २०२५ पर्यंत एकूण लोकसंख्येच्या १७ टक्के एवढी वाढणार आहे. हा अंदाज लक्षात घेता स्वयंसेवी वृत्तीने हया संस्था शहरी तसेच ग्रामीण भागातही चांगले कार्य करून शासनावरील बोजा काही प्रमाणात हलका करू शकतील. तरुण पिढीचा शहरी भागाकडे अगर परदेशाकडे असलेला ओढा लक्षात घेता, वृद्धांसाठी परावलंबीत्व कमी करणा-या स्वास्थ योजनांचा विचारही हळुहळु वाढत जाईल व त्यातून निवृत्ती नंतरचा प्रदिर्घ काळ जास्तीत जास्त सुखावह कसा करता येईल याचाही विचार पुढे येईल.

२) ज्येष्ठ नागरिक संघाचा महासंघ (फेस्कॉन) -

१९७८ मध्ये महाराष्ट्रात पहिला "ज्येष्ठ नागरिक संघ" स्थापन झाल्यानंतर १९८० पर्यंत महाराष्ट्र राज्यात २० ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन झाले व या संघांना संघटितपणे कसे कार्य करता येईल त्याचा विचार सुरू झाला. डोबिवली येथे ज्यांच्या प्रयत्नाने पहिला ज्येष्ठ नागरिक संघ सुरू झाला त्या रोटोरियन डॉ. आर.एम भट यांच्याच प्रयत्नाने १२ डिसेंबर १९८० रोजी "ज्येष्ठ नागरिक संघाचा महासंघ महाराष्ट्र" (फेडरेशन ऑफ सिनियर सिटिझन्स ऑर्गनाइझेशन ऑफ महाराष्ट्र फेस्कॉन) या नावाने महासंघ स्थापन करण्यात आला. ऑक्टोबर १९८१ मध्ये सोसायटीज रजिस्ट्रेशन अॅक्ट १८६० अन्वये आणि बॉम्बे पब्लिक ट्रस्ट अॅक्ट १९५० अन्वये महासंघाचे रीतसर पंजीकरण करण्यात आले २० व्या

शतकाच्या अखेरीस १५० पेक्षा अधिक ज्येष्ठ नागरिक संघाचे संलग्न असलेल्या संघाचे जाळे महाराष्ट्रात सर्वदूर पसरले आहेत.

महासंघाची उद्दिष्टे –

- १) ज्या ज्या संस्था, संघ अगर मंडळे ज्येष्ठांच्या हितासाठी कार्य करण्यात रस घेत आहेत त्यांना एकत्र आणून त्यांचे प्रतिनिधीत्व करणे आणि त्यांच्या कार्यात एकसूत्रीपणा समानता आणून त्यांच्या कार्यात उत्तेजन देणे आणि त्यांना महासंघात संलग्न करून देणे.
- २) महाराष्ट्रात ज्या ठिकाणी शक्य आहे अशा ठिकाणी ज्येष्ठ नागरिक संघ स्थापन करणे व यशाशक्ती आर्थिक मदतीसह सर्व मार्गांनी सर्व प्रकारची मदत त्यांना देणे व त्यांचे कार्य सुरळीत चालू ठेवणे.
- ३) सर्व ज्येष्ठ नागरिक संघटनांच्या कार्याचे एकसूत्रीकरण करणे.
- ४) समाजातील दुर्बल संघटकांच्या भल्यासाठी महासंघाच्या सभासदांच्या अनुभवाच्या हुशारीचा, कार्यकौशल्याचा व मोकळ्या वेळेचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न करणे.
- ५) ज्येष्ठ नागरिकांचे प्रश्न आखिल भारतीय पातळीवरील ज्येष्ठ नागरिक संघटनांपुढे व राज्य आणि केंद्र शासनापुढे, निमसरकारी, खाजगी वा सार्वजनिक संस्थापुढे मांडणे.

३) ज्येष्ठ नागरिक प्रबोधिनी-

मध्यवर्ती ज्येष्ठ नागरिक संघटनेची शैक्षणिक बाजू सांभाळणारा महत्वाचा घटक म्हणून ज्येष्ठ नागरिक प्रबोधिनीची (ॲकॅडमी ऑफ सिनियर सिटिझन्स) ५ जुलै १९९२ रोजी स्थापन झाली तिची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे-

- १) ५५ वर्षांपुढील ज्येष्ठ नागरिकांना उपयुक्त ठरतील व जे आपल्या ज्ञानात भर टाकतील असे शैक्षणिक उपक्रम हाती घेणे, त्यात व्याख्याने, अभ्यासक्रम, चर्चासत्रे परिषदा, प्रदर्शने इत्यादींचा समावेश आहे.
- २) वृद्धावस्था विज्ञान जेरॉन्टॉलॉजी आणि वृद्धावस्था वैद्यकशास्त्र (जेरिअॅट्रिक्स) या शास्त्राशी संबंधीत अभ्यास व संशोधन हाती घेणे.
- ३) वृद्धावस्था विज्ञान व वृद्धावस्था वैद्यकशास्त्र या विषयावरील ज्येष्ठ नागरिक आणि ज्येष्ठ नागरिक संस्था, यांना उपयुक्त असे साहित्य तयार करून ते प्रसिद्ध करणे व उपलब्ध साहित्य संपादन करणे.
- ४) ज्येष्ठ नागरिकांना उपयुक्त ठरतील असे उपक्रम घेण्यासाठी ज्येष्ठ नागरिक संघाना मदत करणे.

४) ज्येष्ठांचे विरंगुळा केंद्र (डे केअर सेंटर)

भारतीय परंपरेनुसार एकत्र कुटुंब पद्धती आपल्या कडे अनेक शतके चालली आहे. या परंपरेनुसार दोन तीन किंवा अनेक पिढयासुध्दा एकत्र राहत असलेल्या आपण पाहतो. पूर्वीच्या पद्धतीनुसार मोठया वाडयात राहणा-या कुटुंबाची संख्या बरीच असे परंतु व्यवसायानुसार आणि तरुण पती पत्नी दोघे ही मिळविते झाल्यावर राहणीमानात फरक पडू लागला त्यांना स्वतंत्र राहण्याची गरज भासू लागली. काही कुटुंबे फ्लॅटमध्ये राहू लागली. गेल्या २० ते २५ वर्षात आपण पाहतो अर्थात वाडयासारखी फ्लॅट मध्ये मुबलक जागा असणे शक्य नाही. अशा वेळी ३ ते ४ खोल्यांचा फ्लॅट मध्ये २-३ पिढयातील लोक जेव्हा एकत्र राहू लागले व घरातील नातवंड जेव्हा मोठी होऊ लागली तेव्हा साहजिकच कुटुंबातील वृध्द मंडळींची ब-याच बाबतीत कुंचबणा होऊ लागली. लहानशा फ्लॅटमध्ये राहणारी तरुण जोडपी, अभ्यासासाठी स्वतंत्र व्यवस्थेची अपेक्षा करणारी तिसरी पिढी, कुटुंबात येणारी पाहुणे मंडळी, हया सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या जर वृध्द मंडळीच्या वाटेला स्वतंत्र जागा असणे दुरापास्त होऊ लागले. अशा परिस्थितीत घरातील वृध्द माणसांना दिवसाचा बराचसा काळ समवयस्कांमध्ये घालविता आल्यास त्यांचे आयुष्य काही प्रमाणात सुखावह होईल. अशी कल्पना पुढे आली व त्यातूनच विरंगुळा केंद्र उदयास आले.

ज्या ठिकाणी विरंगुळयासाठी ज्येष्ठ नागरिकांना जवळ जवळ दररोज एकत्र येता येईल अशा केंद्रास विरंगुळा केंद्र अथवा डे-केअर सेंटर फॉर दि. एल्डरसी असे म्हणता येईल. अशा केंद्रात वृध्दाश्रमासारखी वृध्दांच्या निवासाची सोय करण्याची कल्पना आहे.

समवयस्कांच्या समविचाराच्या सानिध्यात दिवसाकाठी काही तास आपल्या आवडीच्या उपक्रमात चांगल्या रितीने विरंगुळा केंद्रात घालविता यावा ही संकल्पना आहे. अशा केंद्रात स्थूलमानाने ज्येष्ठ नागरिकांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक भावना व आरोग्य विषयक गरजा कशा पूर्ण करता येतील ही कल्पना आहे.

विरंगुळा केंद्रात खालील उपक्रम घेण्याची सोय असते.

- १) ग्रंथालय, वाचनालय (वर्तमानपत्रे, मासिके व ज्येष्ठांना रूचेल असे साहित्य) चालविणे.
- २) बैठे खेळ (पत्ते, बुद्धिबळ, कॅरम इत्यादी) करमणुक आयोजित करणे.
- ३) आपले छंद जोपासणे, संगीत ऐकणे. (चित्रकला व कलाकुसरीचे विणकाम इत्यादी)
- ४) वैद्यकीय तपासणी आणि सल्ला सेवा (आठवडयातून ठराविक दिवशी तज्ञ डॉक्टरांमार्फत) देण्याची सोय करणे.
- ५) वैद्यकीय विषयावर तज्ञांची चर्चासत्रे (यात आहार हा महत्वाचा विषय येतो) आयोजित करणे.
- ६) योग्य श्वसनक्रिया, निसर्गोपचार, इत्यादींची शिबीरे घेणे.
- ७) ज्येष्ठांच्या अनेक समस्यांसाठी तज्ञांमार्फत सल्ला देण्याची सोय करणे.

- ८) रूग्णोपयोगी साधने मिळविण्याची सोय करणे.
- ९) कोणत्याही विषयावर समविचारी ज्येष्ठांशी मनमोकळेपणाने गप्पा मारणे
- १०) या व्यतिरिक्त स्थानिक परिस्थितीनुसार अन्य कार्यक्रम घेण्याची सोय करणे. विरंगुळा केंद्र ही कल्पना आपल्याकडे तशी नवीन आहे. महाराष्ट्रात पुणे, मुंबई शहरात दोन तीन केंद्रे सुरु झाली आहेत. पुढील काही वर्षात अशा केंद्रांची गरज निश्चित वाढणार आहे.

५) रूग्ण सेवा संस्था –

अ) सेवा नर्सिस ब्युरो –

ज्येष्ठोपयोगी संस्थामध्ये नर्सिस ब्युरोला विशेष महत्वाचे स्थान आहे. वयापरत्वे काही आजार असे असतात की, वृद्धपणी माणसाला ब-याचवेळा अंथरुणाला खिळून रहावे लागते. एकेकाळी मोठ्या एकत्र कुटुंबात वृद्धांची सेवा करण्यासाठी घरातच मनुष्यबळ उपलब्ध होत असे. पण गेल्या २०-२५ वर्षात आपल्याकडे विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तीत्वात येऊ लागली आहे. ब-याच महिला अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडू लागल्या आहेत. परिणामतः ब-याच वृद्धांना एकाकी अगर जोडप्याने जीवन जगावे लागत आहे. अशा परिस्थितीत घरातले वृद्ध पुरुष अगर स्त्री आजारी पडून हाडे मोडल्यामुळे अंथरुणाला खिळू लागली तर त्यांची देखभाल करण्याची मोठी समस्या उभी राहते . अशा परिस्थितीत काही खाजगी संस्था आणि काही हॉस्पिटल यांनी वृद्धांसाठी रूग्णसेवा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यामुळे विशेषतः एकाकी रहावे लागणा-या वृद्ध रूग्णांची खूपच सोय झाली आहे.

पुणे शहरात 'सेवा नर्सिस ब्युरो' ही संस्था सिस्टर सौ. वृंदा दाल्ये यांनी ७४३/७४४ सदाशिव पेठ, गोवर्धनकृपा हौसिंग सोसायटी , पुणे ४११०३०, दुरध्वनी २४४७०१२७ येथे सुरु केली आहे. ब्युरोने जवळजवळ ३०० आयांना आजारी रूग्णांच्या शुश्रूते संबंधी प्रशिक्षित केले आहे. हया प्रशिक्षणात अंथरुणाला खिळून असलेल्या रूग्णाला आंघोळ घालणे, किंवा स्पंज करणे, त्यांचे कपडे धुणे, बेड, सोलर दिल्यास दिवसातून दोन वेळा तरी झेंसिंग करणे, रोज दोन वेळा केस विंचरणे व आठवडयातून एकदा केस धुणे, रूग्णाला औषधे देणे, जेवायला घालणे, अशा त-हेच्या सेवा पुरविणे इत्यादी शिकवलेले आहे. सर्व प्रकारच्या सेवा देणे, डॉक्टरांनी सांगितल्याप्रमाणे रूग्णाकडून व्यायाम करून घेणे व त्यांना फिरवून आणणे अशा ही सेवा देतात. अशा प्रकारच्या सेवा देण्यासाठी दिवसासाठी व रात्रपाळीसाठी स्वतंत्र आया किंवा ब्रदर्स मिळण्याची माफक योग्य दरात सोय केली आहे.

आ) एकाकी रूग्ण सेवा केंद्रे –

पुष्कळवेळा मुले परदेशी असल्यामुळे किंवा जीवनसाथी लवकर निवर्तल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या बाबतीत एकाकी जीवन व्यतीत करणे, कमप्राप्त होते. अशा एकाकी वृद्ध व्यक्ती आजारी पडल्यास त्यांना वैद्यकीय मदत उलब्ध होऊ शकते

परंतु मायेने आपुलकीने देखभाल उपलब्ध होऊ शकत नाही .याशिवाय चिरकाल आजारपणामुळे जे पिडीत रुग्ण असतात त्यांना प्रदिर्घ काळासाठी रुग्णालयात ठेवणे जरूरीचे असते. परंतु अनेक वेळा आर्थिक अथवा अन्य कारणामुळे ते शक्य होत नाही. तसेच सध्याच्या बदलेल्या कुटुंब पद्धतीमुळे, तसेच नोकरी व्यवसायाच्या दैनंदिन धकाधकीच्या जीवनात इच्छा असूनही देखील वेळेअभावी अशा रुग्णांना म्हणावी तशी सेवा देखभाल उपलब्ध होऊ शकत नाही.

अशा सर्व एकाकी रुग्णांसाठी वडगाव बुद्रक येथे पुण्यातील नचिकेत हॉस्पिटलने एकाकी रुग्ण सेवा विभाग सुरु केला आहे. येथे एकाकी रुग्णांना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. मुख्य म्हणजे वैद्यकीय सेवा रुग्णांना गरज असेल तितक्या कालावधीसाठी अगदी जन्मभर देखिल उपलब्ध केली जाते. या सर्व सोयी सुविधांसाठी अगदी माफक असे शुल्क आकारले जाते.

अशा प्रकारे ज्येष्ठ नागरिक संघ आणि इतर सेवाभावी संस्था वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अनेक उपाय योजना राबवून वृद्धांच्या कल्याणासाठी व समस्यांची तिव्रता कमी करण्याचा प्रयत्न करताना आढळून येतात.

४.१०) सिंहावलोकन :-

प्रस्तुत प्रकरणात पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या समस्येचा अभ्यास केला आहे . त्यामध्ये पुणे शहातील वृद्धांचे स्वरूप याबाबत विश्लेषण केले आहे . त्यामध्ये वृद्धांच्या अनेक समस्यांचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे . त्याबरोबरच पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या स्वरूपाचे वर्णन केले आहे . सामाजिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमाचा सहभाग कशाप्रकारे आहे याविषयी माहिती नमूद केली आहे . आर्थिक प्रक्रियेत वृद्धाश्रमांचा सहभाग कशा प्रकारे आहे त्याविषयी वर्णन केले आहे . पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सामाजिक समस्यां विषयी माहिती नमूद केली आहे. तसेच पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या आर्थिक समस्या कोणकोणत्या आहेत याविषयी उल्लेख केला आहे .

शासकीय योजना व उपक्रम कोणकोणते आहेत त्याविषयी सविस्तर वर्णन केले आहे . ज्येष्ठोपयोगी संस्थांची माहिती दिली आहे . त्या संस्थांच्या कार्याचे वर्णन केले आहे .ज्येष्ठ नागरिक संघ आणि इतर सेवाभावी संस्था वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी अनेक उपाय योजना राबवितात . याबाबत सदर प्रकरणात माहिती नमूद केली आहे .

. —————×○○○×————— .

संदर्भ सूची

१. अँस्कॉप , २०१३ ,प्रज्योत मासिक , "मध्यवर्ती ज्येष्ठ नागरिक संघटना ."पुणे .
२. दामणकर व. कृ. व इतर, २००९, " वृद्धपकाळात समायोजन आणि ज्येष्ठोपयोगी संस्थांची भूमिका ," य. च. मुक्त विद्यापीठ , नाशिक .
३. नियतकालिक , २०१२ , लोकसत्ता ,वृद्धाश्रम माहिती पृ. क्र. १२.
४. नेवे शुभदा , २०१० , लार्डफ सिटी , "मातोश्री वृद्धाश्रम ."
५. मुत्तगी पी. के. व इतर, २००३, "वृद्धत्व देशोदेशी," ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ प्रकाशन, मुंबई.
६. मायबोली दिवाळी अंक , २००८ , वृद्धाश्रम . पृ.क्र २३.
७. मातोश्री वृद्धाश्रम, २०१०, स्मरणिका, प्रकाशक सावळेकर जयंत, पुणे. पृ.क्र.११,१२.
८. डॉ. हडप गोविंद व इतर, २००७, "वृद्धांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन ," पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

प्रकरण – ५

संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व सादरीकरण

५.१ प्रस्तावना

५.२ वृद्धांची वैयक्तिक माहिती

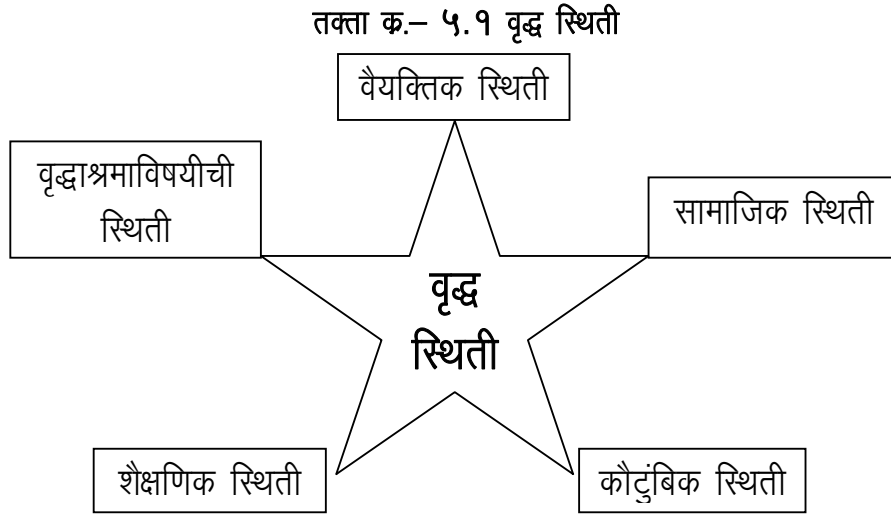
५.३ सिंहालोकन

प्रकरण – ५

संकलित केलेल्या महितीचे विश्लेषण व सादरीकरण

५.१) प्रस्तावना :-

वृद्धपकाळात मुलांनी आपली देखभाल करावी अशी प्रत्येक वृद्ध माता पित्यांची अपेक्षा असते. पारंपरिक मुल्यांनुसार वृद्ध आई-वडिलांची सेवा करणे हे पुत्राचे कर्तव्य होय. परंतु अलिकडच्या काळात कुटुंबांची सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीचा व त्यांच्या समस्यांचा सहसंबंध ध्यानात घेऊन स्थिती अभ्यासण्यात आली आहे.

५.२) वृद्धांची वैयक्तिक माहिती :-

कुटुंबातील वृद्ध स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण, वय, लिंग, शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय वैवाहिक स्थिती, कुटुंबाचा प्रकार या विविध घटकांचा अंतर्भाव असून त्याचे सविस्तर विवेचन खालील प्रमाणे –

५.२.१) आर्युसंरचना :- कुटुंब हे आप्त संबंधाचे जाळे असून ज्यात विविध नात्यांची गुंफन असते. व्यक्तीचे वय अभिवृत्तीचा एक निश्चित सहसंबंध हा कुटुंबातून माहिती करून दिला जातो. वय परत्वे वृद्धांना भेडसावणा-या समस्यांच्या तीव्रतेने फरक आढळून येतो. हे ध्यानात घेवून त्यांची आर्युसंरचना दर्शविणारी सारणी खालील प्रमाणे. वृद्धांची सामाजिक स्थिती ही त्यांच्या वयोमानानुसार अवलंबून असते. वयोमान व वृद्धावस्था यांचा अनन्यसाधारण संबंध आहे. या संदर्भातील माहितीचे संख्यात्मक स्वरूप पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

सारणी क. ५.२

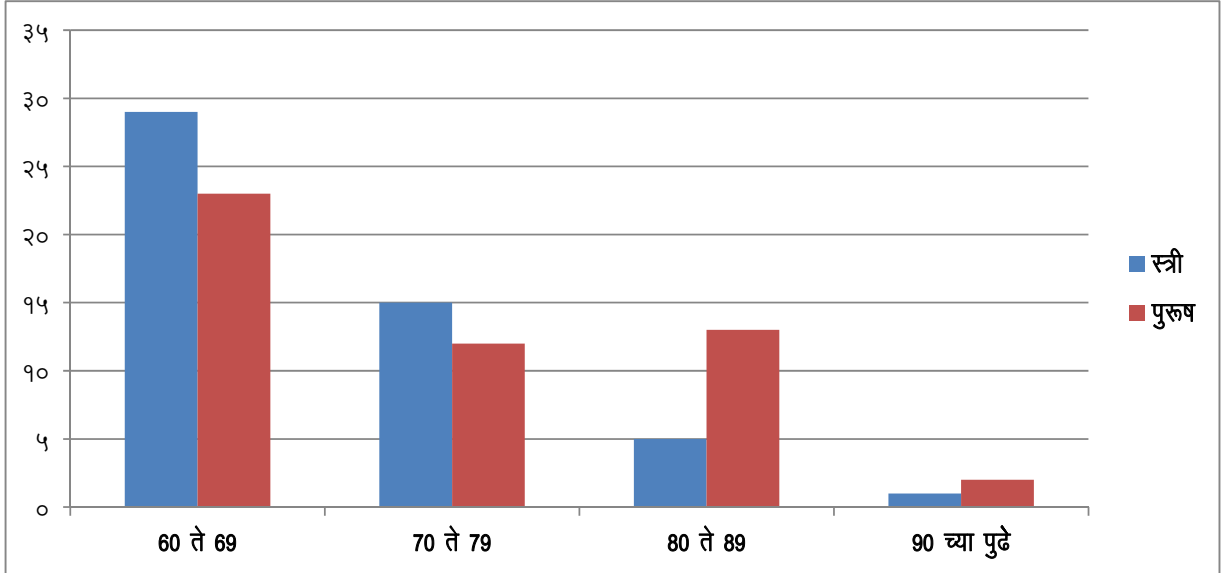
वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे आर्युसंरचनेचे वर्गीकरण करणारी सारणी

अ.क्र.	आर्युगट	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	६० ते ६९	२९	२३	५८	५८.००
२	७० ते ७९	१५	१२	२७	२७.००
३	८० ते ८९	५	१३	१८	१८.००
४	९० च्या पुढे	१	२	०३	३.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ- प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा आर्युसंरचनेच्या वर्गीकरणाचा आलेख

सारणी क. ५.२

प्रस्तुत सारणी क. ५.२ मधून असे स्पष्ट हाते की वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी ६० ते ६९ या वयोगटात २९ टक्के वृद्ध स्त्रिया व २३ टक्के पुरुष वृद्ध वृद्धाश्रमात रहात असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ५८ टक्के आहे तसेच या वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे ६ टक्यांनी जादा आहे.

७० ते ७९ या वयोगटात १५ टक्के वृद्ध स्त्रिया व १२ टक्के वृद्ध पुरुष वृद्धाश्रमात रहात असून त्यांचे शेकडा प्रमाण २७ टक्के आहे. तसेच या वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे ३ टक्यांनी जादा आहे. ८० ते ७९ या वयोगटात ५ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के वृद्ध पुरुष वृद्धाश्रमात रहात असून त्यांचे शेकडा प्रमाण १८ टक्के आहे. तसेच या वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे ८ टक्यांनी जादा आहे.

९० च्या पुढील वयोगटात १ टक्का वृद्ध स्त्री व २ टक्के पुरुष वृद्धाश्रमात रहात असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ३ टक्के आहे. तसेच या वयोगटातील वृद्धांचे प्रमाण स्त्रीपेक्षा पुरुषांचे १ टक्याने जादा आहे. उपरोक्त सारणीतील सर्व वयोवृद्धांच्या आर्युगटाच्या टक्केवारीत वृद्धाश्रमात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण जादा असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.२) स्त्री- पुरुष :-

कौटुंबिक व सामाजिक रूपी रथ चालविण्याचे कार्य स्त्री व पुरुष या दोन चाकांमार्फत चालविले जाते या दोन्ही चाकांपैकी एकही चाक नसल्यास पाऊल पुढे चालू शकत नाही. स्त्री व पुरुषांचे प्रमाण निर्देशित करणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

सारणी क. ५.३

परिशिष्ट क. ५ वरून स्त्री पुरुषांचे प्रमाण निर्देशित करणा-या सारणीवरून २५ वृद्धाश्रमातील एकूण स्त्रियांचे प्रमाण ७६० असून पुरुषांचे प्रमाण ३९७ आहे असे एकूण १,१५७ वृद्ध रहिवासी आहे.यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३६३ इतके जास्त असल्याचे दिसून येत आहे.

५.२.३) वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती :-

व्यक्तिच्या जीवनात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. शिक्षण हे असे साधन आहे की, त्याद्वारे व्यक्तीतील सुप्त गुणांचा विकास करून त्याला एक सुजाण नागरिक बनविणे. जेणे करून तो समाजाच्या त्यांच्या प्रती ज्या अपेक्षा आणि . वृद्ध व्यक्तींनी आपल्या जीवनात आत्मसात केलेल्या शिक्षणामुळे समाजात संघटन निर्माण करून ते टिकविण्यात यश संपादन केले आहे. शिक्षणाबाबत वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे.

सारणी क. ५.४

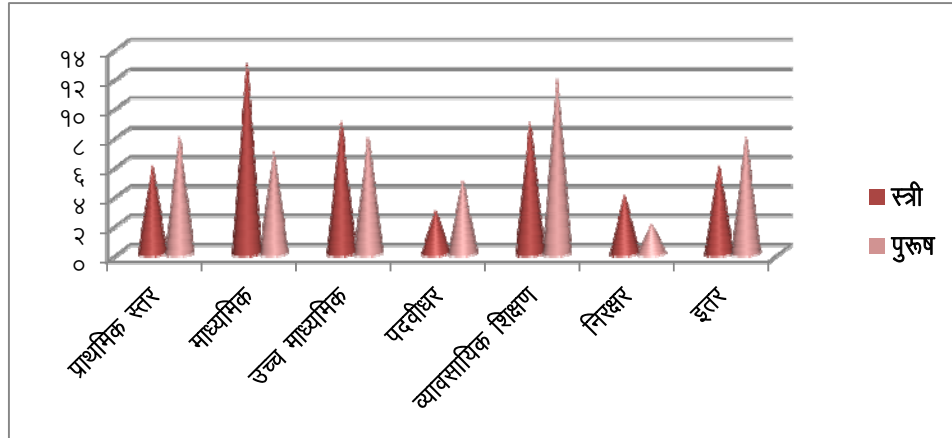
वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	शैक्षणिक स्तर	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	प्राथमिक स्तर	६	८	१४	१४.००
२	माध्यमिक	१३	७	२०	२०.००
३	उच्च माध्यमिक	९	८	१७	१७.००
४	पदवीधर	३	५	८	८.००
५	व्यावसायिक शिक्षण	९	१२	२१	२१.००
६	निरक्षर	४	२	६	६.००
७	इतर	६	८	१४	१४.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. 5.2

वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.४

प्रस्तुत सारणी क. ५.४ मधून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतल्याचे प्रमाण १४ टक्के आहे. त्यापैकी ६ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

माध्यमिक शिक्षण घेतल्याचे प्रमाण २० टक्के आहे. त्यापैकी १३ टक्के स्त्रिया व ७ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा ६ टक्यांनी जास्त आहे.

पदवीधर शिक्षण घेतलेल्यांचे प्रमाण ८ टक्के असून त्यापैकी ३ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा ५ टक्यांनी जास्त आहे.

निरक्षर असणा-यांचे प्रमाण ६ टक्के आहे. त्यापैकी ४ टक्के स्त्रिया २ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा २ टक्यांनी जास्त आहे. इतर व्यावसायिक व अर्थार्जन करण्यासाठी शिक्षण मिळविलेल्यांचे प्रमाण १४ टक्के आहे. त्यापैकी ६ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रिया पेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

थोडक्यात वयोवृद्धांचे साक्षरतेचे प्रमाण अधिक असले तरी एकूण शिक्षणाच्या बाबतील स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे सरासरी प्रमाण अधिक असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.४) व्यवसाय किंवा नोकरीची स्थिती :-

व्यवसाय किंवा नोकरी ही फक्त आपल्या उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून करण्यात येतो. या व्यवसायाची संरचना दर्शविणारी सारणी पुढील प्रमाणे -

सारणी क. ५.५

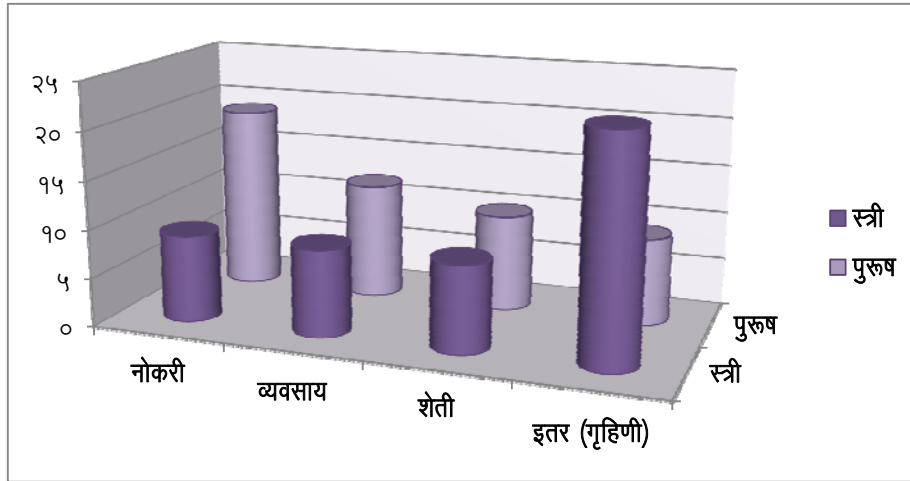
वृद्धाश्रमातील वृद्धांची नोकरी व व्यवसायाची संरचना दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	नोकरी / व्यवसाय	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	नोकरी	९	१९	२८	२८.००
२	व्यवसाय	९	१२	२१	२१.००
३	शेती	०९	१०	१९	१९.००
४	इतर (गृहिणी)	२३	९	२२	२२.००
	एकूण-	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.३

वृद्धांची नोकरी व व्यवसायाची संरचना दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.५

प्रस्तुत सारणी क. ५.५ मधून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी नोकरीतून उदरनिर्वाह चालविणा-यांचे प्रमाण २८ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण

स्त्रियांपेक्षा १० टक्यांनी जास्त आहे.

व्यवसाय करणा-यांचे प्रमाण २१ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा ३ टक्यांनी जास्त आहे.

शेती करणा-यांचे प्रमाण १९ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १० टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा. पुरुषांमध्ये प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून इतरत्र काम करून संसार चालविणा-यांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. त्यापैकी २३ टक्के स्त्रिया व ९ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १४ टक्यांनी जास्त आहे. यावरून इतर काम करणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे. म्हणजे २९ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.५) उत्तरदात्यांची व्यवसायानुसार आर्थिक स्थिती :-

व्यवसायानुसार त्यांची आर्थिक स्थिती, राहणीमान व उत्पन्न दर्शविणारी सारणी पुढील प्रमाणे.

सारणी क. - ५.६

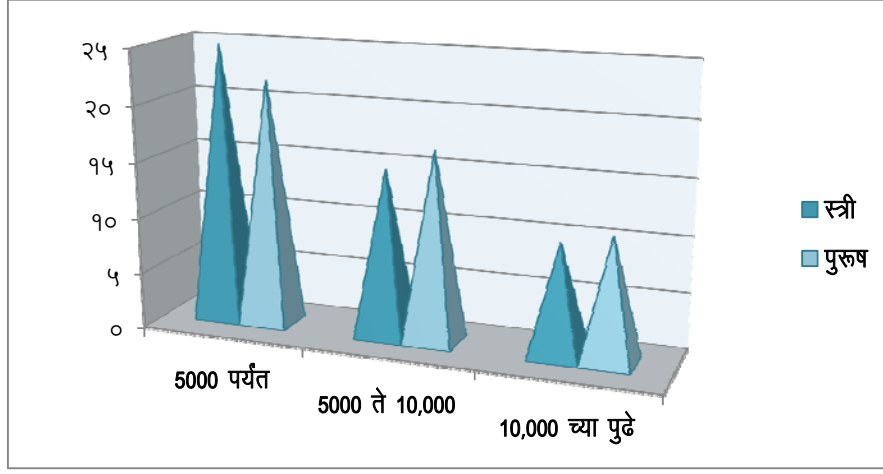
वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे मासिक उत्पन्न दर्शविणारी सारणी.

अ.क	मासिक उत्पन्न	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	५००० पर्यंत	२५	२२	४७	४७.००
२	५००० ते १०,०००	१५	१७	३२	३२.००
३	१०,००० च्या पुढे	१०	११	२१	२१.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.४

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे मासिक उत्पन्न दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.६

प्रस्तुत सारणी क. ५.६ मध्ये असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी ५००० पर्यंत मासिक उत्पन्न असणा-यांचे प्रमाण ४७ टक्के आहे. त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुष आहेत. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे.

५००० ते १०,००० मासिक उत्पन्न असणा-यांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. त्यापैकी १५ टक्के स्त्रिया व १७ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा २ टक्यांनी जास्त आहे.

१०,००० च्या पुढे मासिक उत्पन्न असणा-यांचे एकूण प्रमाण २१ टक्के आहे. त्यापैकी १० टक्के स्त्रिया व ११ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

थोडक्यात असे आढळून येते की ५००० पर्यंत व्यक्तीचे उत्पन्न असणा-यांचे प्रमाण जास्त असून त्या खालोखाल ५००० ते १०,००० पर्यंत व्यक्तीचे उत्पन्न असणा-यांचे प्रमाण असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.६) उत्तरदात्यांचे उत्पन्न मिळविण्याची साधने :-

मानवाच्या मुलभूत गरजेतून आर्थिक संघटनांची क्रिया सुरु झाली. मानवाने कौशल्याच्या बदलांवर विविध प्रशिक्षणातून क्रांती घडवून आणली.

वृध्दांनी आपल्या तारुण्यात विविध उपक्रमांद्वारे अर्थार्जन करून कुटुंबाचे पालन पोषण केले आहे. आज ही वृध्दावस्था आल्यामुळे त्यांच्यापुढे अर्थार्जनाचा प्रश्न निर्माण झाल्याचे आढळून येते. वृध्दाश्रमातील जीवन जगताना ते कशा प्रकारे अर्थार्जन करतात याचे निर्देशन करणारी सारणी पुढीलप्रमाणे-

सारणी क. ५.७

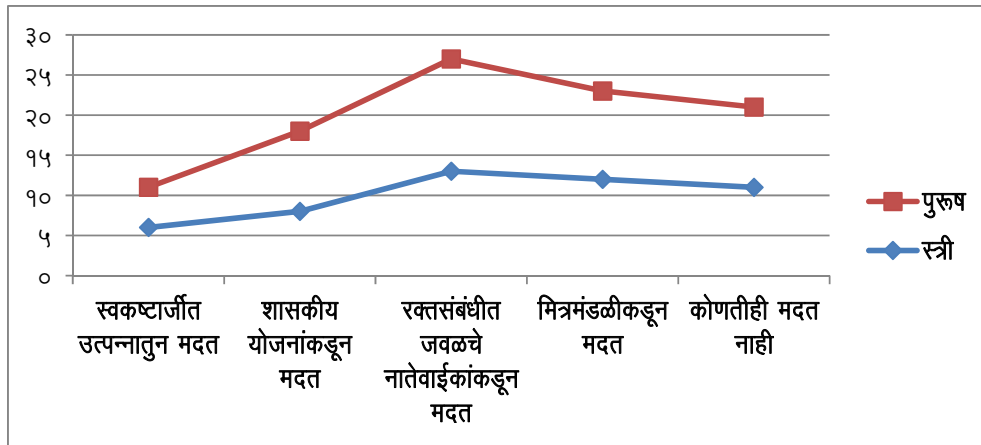
वृध्दाश्रमातील वृध्दांचे सध्याचे उत्पन्न मिळविण्याची साधने दर्शविणारी सारणी.

अ.न.	उत्पन्नाचे स्रोत	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	स्वकष्टार्जित उत्पन्नातुन मदत	६	५	११	११.००
२	शासकीय योजनांकडून मदत	८	१०	१८	१८.००
३	रक्तसंबंधीत जवळचे नातेवाईकांकडून मदत	१३	१४	२७	२७.००
४	मित्रमंडळीकडून मदत	१२	११	२३	२३.००
५	कोणतीही मदत नाही	११	१०	२१	२१.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.५

वृध्दाश्रमातील वृध्दांचे सध्याचे उत्पन्न मिळविण्याची साधने दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.७

प्रस्तुत सारणी क. ५.७ मध्ये असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी स्वकष्टार्जित उत्पन्नातुन मिळणा-या मिळकतीमधून दैनंदिन गरजा भागविणा-यांचे प्रमाण ११ टक्के आहे. त्यापैकी ६ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

शासकीय योजनांमार्फत मिळणा-या पैशाच्या मिळकतीमधून उदरनिर्वाह करणा-यांचे प्रमाण १८ टक्के आहे. त्यापैकी ८ टक्के स्त्रिया व १० टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा २ टक्यांनी जास्त आहे.

रक्त संबंधीत नातेवाईक मुले नातेसंबंधीत परिवाराकडून मदत मिळणा-यांचे प्रमाण २७ टक्के आहे. त्यापैकी १३ टक्के स्त्रिया व १४ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

मित्रमंडळीकडून मदत मिळणा-यांचे प्रमाण २३ टक्के आहे. त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व ११ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

काही वृद्ध व्यक्तींचा कोणीही सांभाळ करत नसून केवळ कौटुंबिक आधार नसल्यामुळे इतरांच्या आधारे मिळणारी मदत, वृद्धाश्रमांमार्फत केली जाणारी मदत, सेवा भावी संस्था मार्फत मिळणा-या मदतीवर जीवन जगणा-यांचे प्रमाण २१ टक्के आहे त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व १० टक्के पुरुष असल्याचे आढळून आले आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

यावरून असे आढळून येते की, रक्त संबंधीत नातेवाईकांकडून मदत मिळणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त असून त्याचे प्रमाण २७ टक्के आहे. त्याखालोखाल कोणीही नाही. कुटुंब व परिवाराकडून मदत मिळत नाही. तर केवळ दुस-यांवर अवलंबून असणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त असून ते २३ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.७) निवेदकांचा वैवाहिक दर्जा

अभ्यासासाठी निवडलेल्या वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या वैवाहिक स्थितीची माहिती पुढील सारणीवरून निर्देशित केली आहे.

सारणी क. ५.८

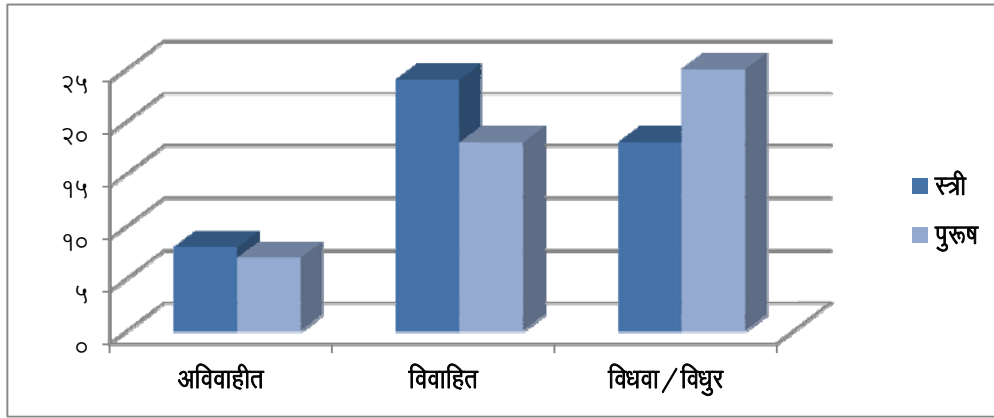
निवेदकांचा वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी.

अ.न.	वैवाहिक दर्जा	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	अविवाहीत	८	७	१५	१५.००
२	विवाहित	२४	१८	४२	४२.००
३	विधवा/विधुर	१८	२५	४३	४३.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.६

निवेदकांचा वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.८

प्रस्तुत सारणी क. ५.७ मध्ये असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांपैकी अविवाहीत निवेदकांचे प्रमाण १५ टक्के असून त्यापैकी ८ टक्के स्त्रिया व ७ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

विवाहीत निवेदकांचे प्रमाण ४२ टक्के असून त्यापैकी २४ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्याने जास्त आहे.

विधवा निवेदकांचे प्रमाण १८ टक्के आहे. विधुर निवेदकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे. यामध्ये विधवांपेक्षा विधुर निवेदकांचे प्रमाण ७ टक्के जास्त आहे. यावरून असे आढळून येते की विवाहित निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त ४२ टक्के असून त्याखालोखाल विधुरांचे प्रमाण २५ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.८) निवेदकांच्या कुटुंबाचा प्रकार :-

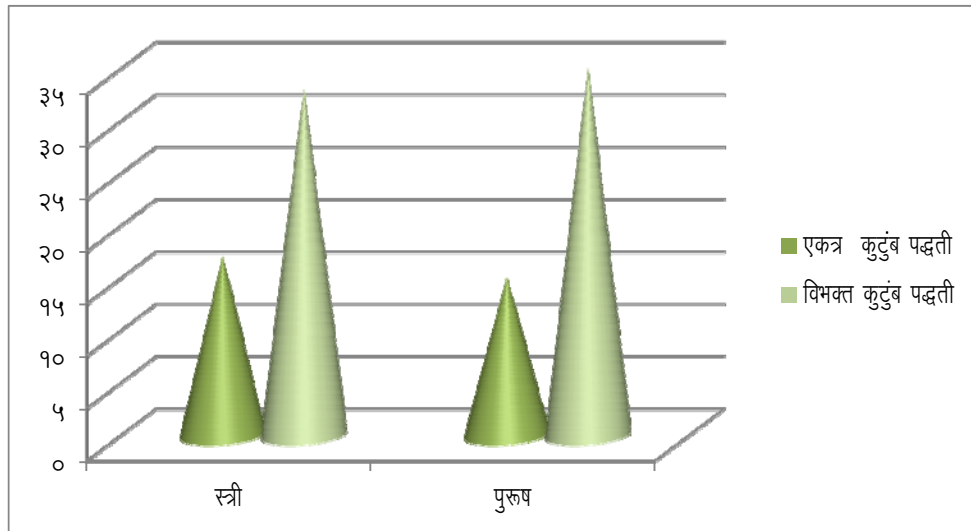
कुटुंबातील मार्गदर्शक दिपस्तंभ, आधारस्तंभ असणा-या वयोवृद्धांना कुटुंबात आदर, सन्मानाचे स्थान प्राप्त असून कुटुंबातील सदस्याकडून प्रेम, जिवाळा, आपुलकीची भावना प्राप्त होत असे. परंतु आज बदलत्या विचार प्रवाहात वृद्धांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला असल्याने वृद्धांच्या निर्माण होणा-या समस्या पुढील प्रमाणे आढळल्या आहे.

सारणी क. ५.९ - निवेदकांच्या कुटुंबाचा प्रकार दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	कुटुंबाचा प्रकार	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	एकत्र कुटुंब पद्धती	१७	१५	३२	३२.००
२	विभक्त कुटुंब पद्धती	३३	३५	६८	६८.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

आलेख क ५.७ -

निवेदकांच्या कुटुंबाचा प्रकार दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.९

प्रस्तुत सारणी क. ५.९ यावरून असे स्पष्ट होते की, एकत्र कुटुंब पध्दती असणा-यांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १५ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

विभक्त कुटुंबपध्दती असणा-यांचे प्रमाण ६८ टक्के आहे. त्यापैकी ३३ टक्के स्त्रिया व ३५ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे .

यावरून असे स्पष्ट होते की निवेदकांच्या कुटुंबाच्या प्रकाराचा अभ्यास केला असता विभक्त कुटुंब पध्दती असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण ६८ टक्यांनी जास्त आहे. तर त्याखालोखाल एकत्र कुटुंबपध्दती असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण ३२ टक्याने असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.९) कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार :-

संयुक्त कुटुंब पध्दती असलेल्या समाजात आधुनिकीकरण, शहरीकरण व नागरिकरणामुळे कुटुंबातील निवा-यामध्ये व वातावरणामध्ये दिवसेंदिवस बदल घडून येत असून त्याचे विस्तृत विवेचन पुढीलप्रमाणे -

सारणी क. ५.१०

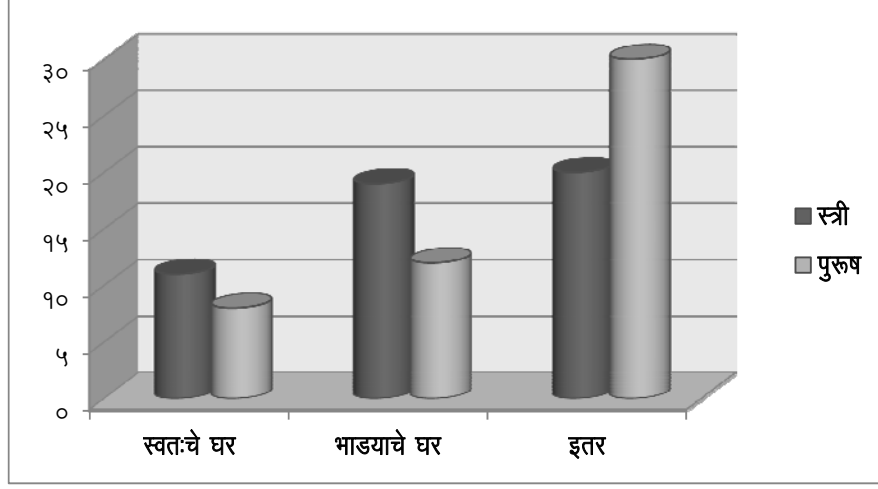
कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार दर्शविणारी सारणी.

अ.न.	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	स्वतःचे घर	११	८	१९	१९.००
२	भाड्याचे घर	१९	१२	३१	३१.००
३	इतर	२०	३०	५०	५०.००
	एकूण	५०	५०	१००	१०.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.८

कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.१०

प्रस्तुत सारणी क. ५.१० वरून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात राहणा-या १०० वृद्धांपैकी स्वतःचे घर असणा-यांचे प्रमाण १९ टक्के आहे. त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जादा आहे. भाड्याचे घर असणा-या वृद्धांचे प्रमाण ३१ टक्के आहे. त्यापैकी १९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ७ टक्यांनी जास्त आहे.

इतरत्र वास्तव्य करणा-यांचे प्रमाण ५० टक्के आहे. त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व ३० टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १० टक्यांनी जादा आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की इतरत्र वास्तव्य करणा-यांचे प्रमाण ५० टक्के हे सर्वात जास्त प्रमाण आहे. त्याखालोखाल ३१ टक्के प्रमाण हे भाड्याचे घर असणा-याचे असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१०) पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील मूळचे रहिवाशी असणा-यांचे प्रमाण :-

सारणी क. ५.११

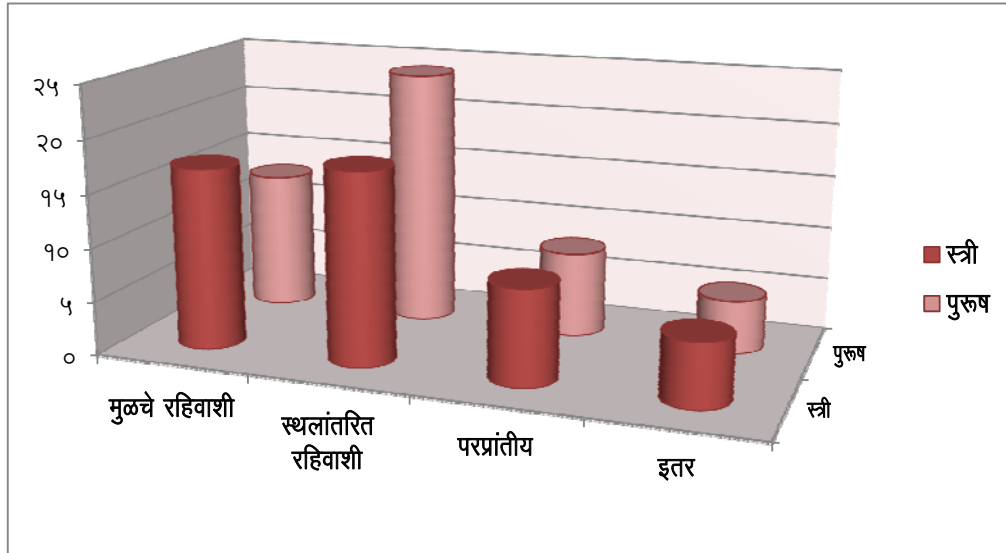
पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील मूळचे रहिवाशी असणा-यांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी.

अ.न.	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	मूळचे रहिवाशी	१७	१३	३०	३०.००
२	स्थलांतरित रहिवाशी	१८	२४	४२	४२.००
३	परप्रांतीय	९	८	१७	१७.००
४	इतर	६	५	११	११.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.९

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील मूळचे रहिवाशी असणा-यांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.११

प्रस्तुत सारणी क. ५.११ वरून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमात राहणा-या १०० वृद्धापैकी शहरातील मूळचे रहिवासी असणा-यांचे प्रमाण ३० टक्के आहे. त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ४ टक्यांनी जादा आहे.

स्थलांतरित झालेल्या निवेदकांचे प्रमाण ४२ टक्के आहे. त्यापैकी १८ टक्के स्त्रिया व २४ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे. परंप्रांतीय असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण १७ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

उर्वरित इतर ठिकाणांहून वास्तव्य करण्यासाठी आलेल्या निवेदकांचे प्रमाण ११ टक्के आहे. त्यापैकी ६ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, स्थलांतरित झालेल्या वृद्धांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४२ टक्के आहे व त्याखालोखाल मूळचे रहिवासी असलेल्यांचे प्रमाण ३० टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.११) निवेदकांचे कौटुंबिक वातावरण :-

‘मोले घातले रडाया, नाही आसू , नाही माया.’ या उक्तीप्रमाणे आज वृद्धांची कुटुंबात आवस्था होत असताना दिसून येते. इतके दिवस ज्यांनी कुटुंबियांच्या सहवासात सुखोपभोग घेतला आजमितीस त्यांची अवस्था चैतन्यहिन, दैववादी व पराधीन होत आहे. औद्योगिकरण, शहरीकरण, पश्चिमात्मीकरण, व्यक्तिवादी विचारसरणीचे प्रचलन यामुळे कुटुंबातील वातावरण ताण-तणावाचे निर्माण झालेले बघावयास मिळते. ‘गरज सरो, वैद्य मरो’ या प्रकारची वागणूक वृद्धांना प्राप्त होताना दिसून येते. त्यातून वृद्धाश्रमात राहणा-या वृद्धांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे.

सारणी क. ५.१२

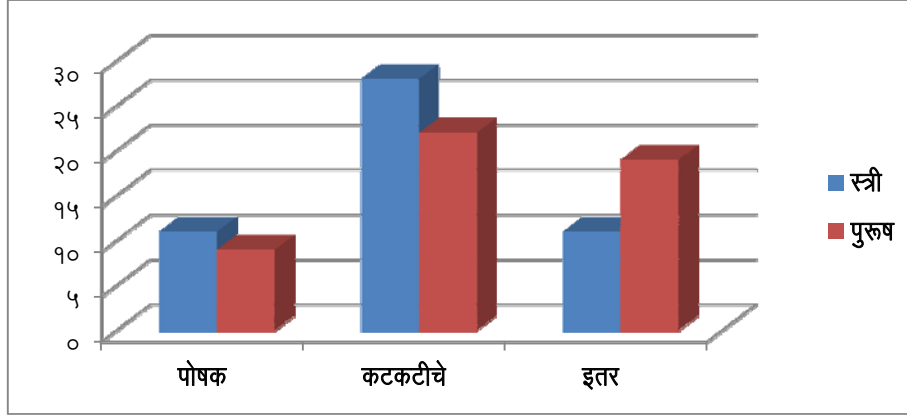
वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणारी सारणी.

अ.न.	कौटुंबिक कारणे	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	पोषक	११	९	२०	२०.००
२	कटकटीचे	२८	२२	५०	५०.००
३	इतर	११	१९	३०	३०.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१०

वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.१२

प्रस्तुत सारणी क. ५.१२ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात राहणां-या वृद्धांचे कौटुंबिक वातावरण पोषक असणा-या निवेदकांचे प्रमाण २० टक्के आहे. त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व ९ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

कौटुंबिक वातावरण कटकटीचे असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५० टक्के आहे. त्यापैकी २८ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे. इतर कारणे असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३० टक्के आहे. त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त आहे. उपरोक्त सारणीमध्ये कौटुंबिक वातावरण कटकटीचे असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ५० टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१२) नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळविण्याचे प्रमाण :-

धावपळीच्या युगात वाढती महागाई, वाढते वैचारिक अंतर, शाब्दीक संघर्ष, एकाकीपणा, नवीन विचारप्रणाली, आधुनिकीकरण यामुळे दोन पिढ्यांमध्ये मोठया प्रमाणात वैचारिक सुसंवादाचे प्रमाण कमी होताना दिसून येते. परिणामी दोन पिढ्यांमध्ये संघर्ष घडून येतो. त्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

सारणी क. ५.१३

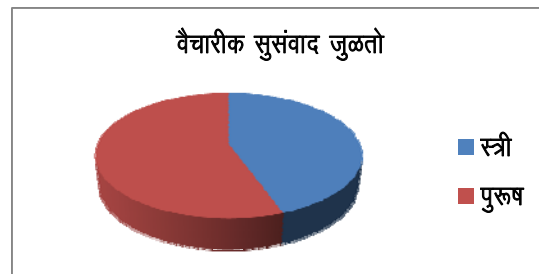
नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळण्याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	वैचारिक सुसंवाद जुळतो	२०	२५	४५	४५.००
२	वैचारिक सुसंवाद जुळत नाही	३०	२५	५५	५५.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.११

नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळण्याचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.१३

प्रस्तुत सारणी क. ५.१३ मधून असे स्पष्ट होते की, नव वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे नवीन पिढीशी सुसंवाद जुळत असणारांचे प्रमाण ४५ टक्के आहे. त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व २५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ५ टक्यांनी जास्त आहे.

नवीन पिढीशी सुसंवाद जुळत नसणा-यांचे प्रमाण ५५ टक्के आहे. त्यापैकी ३० टक्के स्त्रिया व २५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ५ टक्यांनी जास्त आहे

उपरोक्त सारणीमध्ये नवीन पिढीशी सुसंवाद जुळत नसणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ५५ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१३) वृद्धाश्रमांचा प्रकार :-

प्रस्तुत अभ्यासक्रमात पुणे शहरातील २५ वृद्धाश्रम संशोधनसाठी निवडले असून निवडलेल्या वृद्धाश्रमांपैकी ३ वृद्धाश्रम हे अनुदानित आहे. त्यांना शासकीय अनुदान मिळत आहे. त्यातील जनसेवा फांरुडेशन संचलित वृद्धाश्रम हे खाजगी असून त्यास सरकारी अनुदान मिळत आहे. तसेच उर्वरित वृद्धाश्रम हे खाजगी असून ते वैयक्तिक अथवा संस्थामार्फत चालविले जातात.

सारणी क. ५.१४

वृद्धाश्रमाचा प्रकार दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र.	वृद्धाश्रमांचा प्रकार	अनुदान
१)	सरकारी	होय
२)	निमसरकारी	नाही
३)	इतर	होय

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

५.२.१४) वृद्धाश्रमांचा आर्थिक स्रोत :-

प्रस्तुत संशोधनात पुणे शहरातील २५ वृद्धाश्रमांचा समावेश केला आहे. त्यामध्ये ३ वृद्धाश्रम हे अनुदानित आहे.

त्या वृद्धाश्रमांना सरकारी अनुदान मिळत आहे. त्यातील जनसेवा फाऊंडेशन संचालित वृद्धाश्रम हे खाजगी असून त्यासाठी सरकारी अनुदान मिळत आहे. उर्वरित वृद्धाश्रमात काही वृद्धाश्रम हे स्वतःच्या मालकीचे किंवा सेवाभावी संस्था, सांस्कृतिक मंडळे अनेक दानशूर व्यक्ती वृद्धाश्रमाला वेळोवेळी आर्थिक हातभार लावत असल्याचे आढळून आले आहे. काही वृद्धाश्रम हे हॉस्पिटलच्या माध्यमातून चालविले जात आहे. दिर्घ आजारी वृद्धांचा सांभाळ तेथे होत असल्याचे आढळून आले आहे.

सारणी क्र. ५.१५

वृद्धाश्रमांचा आर्थिक स्रोत

अ.क्र.	स्रोत	आर्थिक स्रोत
१)	अनुदानित	होय
२)	विनाअनुदानित	नाही
३)	देणगी	होय
४)	व्यक्तिच्या इच्छेनुसार बदल	होय
५)	इतर	होय

संदर्भ –प्रत्यक्ष पाहणीवरून

५.२.१५) वृद्धाश्रमात येण्याची कारणे :-

वृद्धांना वृद्धाश्रमात येण्यासाठी कौटुंबिक कलह व सूनचे कारण तसेच कटकटीचे वातावरण वृद्धांनी सांगितले. यामध्ये पती-पत्नीचे भांडण, सासू-सुनांची भांडणे, दोन पिढ्यांमधील वैचारिक अंतर एवढेच नव्हे तर दोन बायकांचा विस्तार त्यातून होणारी अवहेलना, यामुळे वृद्धाश्रमात यावे लागते. तसेच पती पत्नी पैकी एकाचा मृत्यू त्यातून एकाकीपणा व हिन दर्जाची वागणूक यामुळे वृद्धाश्रमाचा आश्रय घ्यावा लागतो असे सांगतात.

मुला-सूनैला , माता-पित्यांना एकत्र राहणे मान्य होत नाही. नव्या विचारातील मतभेद निर्माण होतात. मग वृद्ध व्यक्ती ओझे वाटू लागतात. काम करू शकत नाही, जवळ पैसा नाही. गरीबी व दारिद्र्य सोसणा-या वृद्ध व्यक्तींना वृद्धाश्रमाचा आसरा घ्यावा लागतो. तर इतर कारण असणारे उत्तरदाते आहेत. ते म्हणतात, आम्हाला कोणीही नाही. आमचे कोणीही करायला नाही. गावातील मिळणा-या भिकेवर जगायचे. ब-याच वेळा उपाशी राहवे लागते मग इतर लोकांनी किंवा

गावातील लोकांनी कधी कधी संस्थांनी वृद्धांना वृद्धाश्रमात आणल्याची उदाहरणे आहेत. तर काही वृद्ध स्वतः आलेले आहेत.

वृद्धाश्रमात आलेले वृद्ध वयाच्या ६० वर्षापासून ते पुढे आहेत. संशोधिकेने त्यांच्याशी प्रत्यक्ष मुलाखत, चर्चा, संवाद करताना आम्ही निराधार आहोत. कुटुंबातील कोणीही सदस्य आधार देण्यासाठी नाही. त्यामुळे येथे यावे लागले असेही सांगणारे आहेत. त्यांच्याकडून विशेष माहिती मिळाली.

कुटुंबीय सदस्याकडून मिळालेली वागणूक सांगताना वृद्धांचे डोळे पाणवतात, ते रडतात, हातपाय थरथर कापतात आणि सांगू लागतात की आमचे नशीबच फुटके, पूर्वीच्या जन्माचे फळ, कर्माचे भोग असतील. मुलगा नोकरीवर आहे, पण सुनेचे नेहमी टोचून बोलणे. तिने दम दिला मी राहिन नाहीतर तुमचे आई-वडिल राहतील. मुलगी जावई आहे. परंतु त्यांच्या घरी जायचे कसे? असे ते सांगतात. मुलाखत घेतलेल्या १०० वृद्धांपैकी काही वृद्धांना कोणीतरी आणून सोडले आहे तर काही स्वेच्छेने आले आहेत. वृद्धाश्रम हा त्यांचा खरा अंतिम असा नविन प्रवासातील आधार आहे .

सारणी क. ५.१६

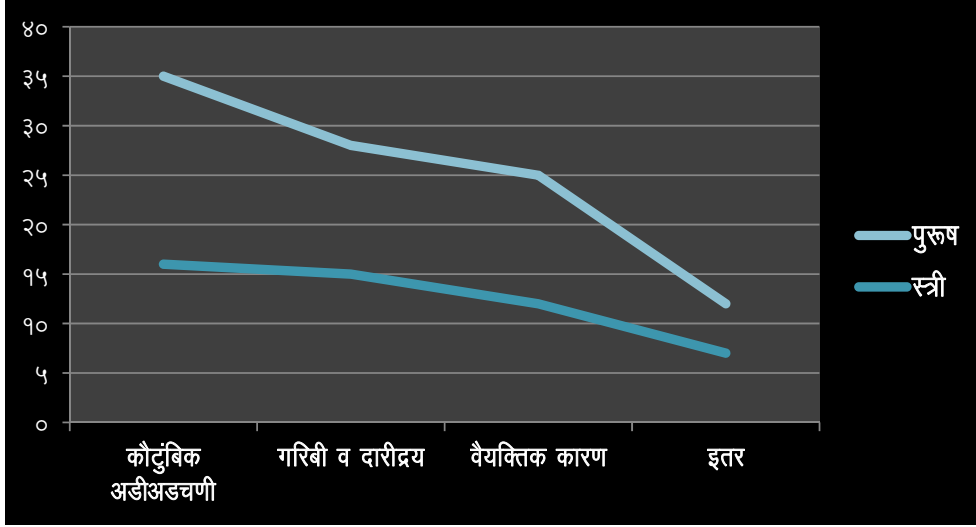
वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	कौटुंबिक कारणे	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	कौटुंबिक अडीअडचणी	१६	१९	३५	३५.००
२	गरिबी व दारिद्र्य	१५	१३	२८	२८.००
३	वैयक्तिक कारण	१२	१३	२५	२५.००
४	इतर	७	५	१२	१२.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून.

आलेख क. ५.१२

वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.१६

प्रस्तुत सारणी क. ५.१६ मधून असे स्पष्ट होते की, कोटुंबिक कारणांमुळे वृद्धाश्रमात येणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३५ टक्के असून त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्के जास्त आहे.

गरीबी व दारिद्रय या कारणामुळे वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण असणा-या निवेदकांचे प्रमाण २८ टक्के असून त्यापैकी १५ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

वैयक्तिक कारण असणा-या निवेदकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे. त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषाचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

इतर कारणांमुळे वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणा-या निवेदकांचे प्रमाण १२ टक्के असून त्यापैकी ७ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

उपरोक्त सारणीमध्ये कौटुंबिक अडचणीमुळे वृद्धाश्रमात राहणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ३५ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१६) देखभाल खर्च :-

वृद्धाश्रमात दाखल झालेल्या निवेदकांच्या आर्थिक स्रोताचा विचार करता त्यांचा वृद्धाश्रमातील देखभाल खर्च दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

सारणी क. ५.१७

देखभाल खर्च दर्शविणारी सारणी.

अ.क्र	देखभाल खर्च परवडतो का?	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	होय	४०	४२	४२	८२.००
२	नाही	१०	८	१८	१८.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१३

देखभाल खर्च दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.१७

प्रस्तुत सारणी क. ५.१७ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील देखभाल खर्च परवडण्यासारखा आहे असे मत दर्शविणा-या निवेदकांचे प्रमाण ८२ टक्के आहे. त्यापैकी ४० टक्के स्त्रिया व ४२ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.

देखभाल खर्च परवडत नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण १८ टक्के आहे. त्यापैकी १० टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे. उपरोक्त सारणीमध्ये वृद्धाश्रमाचा देखभाल खर्च परवडत असलेल्या निवेदकांचे मत सर्वात जास्त म्हणजे ८२ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१७ – वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य :-

वृद्धाश्रमात दाखल झालेल्या निवेदकांमध्ये आर्थिक कारणांमुळे, कौटुंबिक वातावरणामुळे वृद्धाश्रमात दिवसेंदिवस व वर्षानुवर्षे वास्तव्य करणा-यांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी.

सारणी क. ५.१८

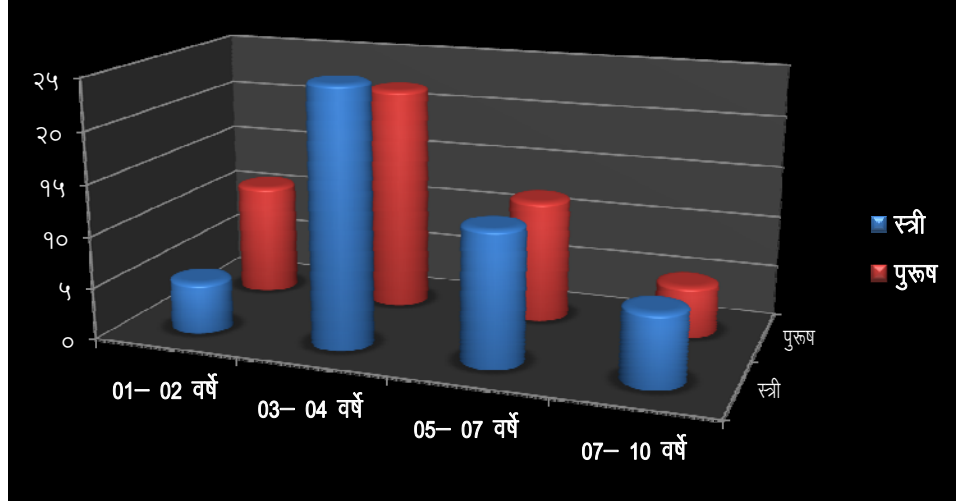
वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	निवेदकाचे वास्तव्य कालावधी	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	०१-०२ वर्षे	५	११	१६	१६.००
२	०३-०४ वर्षे	२५	२२	४७	४७.००
३	०५- ०७ वर्षे	१३	१२	२५	२५.००
४	०७- १० वर्षे	७	५	१२	१२.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ – प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१४

वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.१८

प्रस्तुत सारणी क. ५.१८ मधून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमात १ ते २ वर्षे वास्तव्य करणा-या निवेदकांचे प्रमाण १६ टक्के असून त्यापैकी ५ टक्के स्त्रिया व ११ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे.

३ ते ४ वर्षे वास्तव्य असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४७ टक्के आहे. त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे.

५ ते ७ वर्षे वास्तव्य असणा-या निवेदकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे. त्यापैकी १३ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

७ ते १० वर्षे वृद्धाश्रमात वास्तव्य असणा-या निवेदकांचे प्रमाण १२ टक्के आहे. त्यापैकी ७ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे.उपरोक्त सारणीमध्ये ३ ते ४ वर्षे वृद्धाश्रमात वास्तव्य असणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४७ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१८) वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत प्रतिक्रिया :-

वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणा-या निवेदकांना वृद्धाश्रमांतर्फे पुरविण्यात येणा-या सोयी सुविधांबाबत समाधानी व असमाधानी असणा-या निवेदकांची प्रतिक्रिया दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

९७

सारणी क. ५.१९

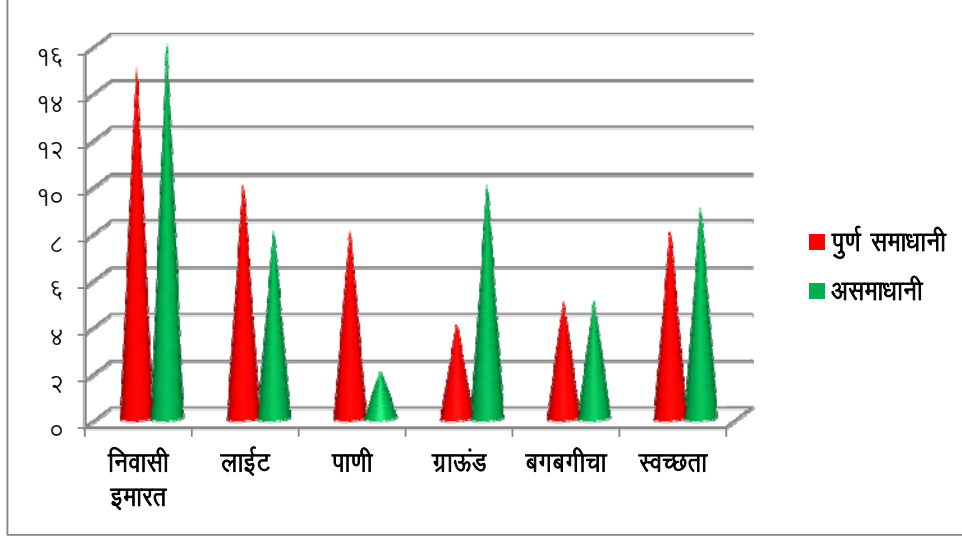
वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत प्रतिक्रिया दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	सेवा	पुर्ण समाधानी	असमाधानी	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	निवासी इमारत	१५	१६	३१	३१.००
२	लाईट	१०	८	१८	१८.००
३	पाणी	८	२	१०	१०.००
४	ग्राऊंड	४	१०	१४	१४.००
५	बागबगीचा	५	५	१०	१०.००
६	स्वच्छता	८	९	१७	१७.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१५

वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधाबाबत प्रतिक्रियांचा आलेख

९८

सारणी क्र. ५.१९

प्रस्तुत सारणी क्र. ५.१९ मधून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमातील वृद्धांमध्ये निवासी इमारतीची टक्केवारी ३१ असून, त्यापैकी १५ टक्के पूर्ण समाधानी व १६ टक्के असमाधानी आहे. यामध्ये पूर्ण समाधानी पेक्षा असमाधानी असणा-यांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

लाईट विषयी १८ टक्के प्रमाण असून त्यापैकी १० टक्के पूर्णसमाधानी व ८ टक्के असमाधानी आहे. यामध्ये असमाधानीपेक्षा पूर्णसमाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे. पाण्याविषयी १० टक्के प्रमाण असून त्यापैकी ८ टक्के पूर्ण समाधानी व ३ टक्के असमाधानी आहे. यामध्ये असमाधानी पेक्षा पूर्ण समाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५ टक्यांनी जास्त आहे.

ग्राऊंड विषयी १४ टक्के प्रमाण असून ४ टक्के पूर्ण समाधानी व १० टक्के असमाधानी आहे. यामध्ये पूर्ण समाधानीपेक्षा असमाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे.

बागबगीचा विषयी १० टक्के प्रमाण असून ५ टक्के पूर्ण समाधानी व ५ टक्के असमाधानी आहे. यामध्ये पूर्ण समाधानी व असमाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण समान टक्के आहे.

स्वच्छतेविषयी १७ टक्के प्रमाण असून ८ टक्के पूर्ण समाधानी व ९ टक्के असमाधानी असणा-यांचे प्रमाण आहे. यामध्ये पूर्ण समाधानीपेक्षा असमाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

उपरोक्त सारणीमध्ये निवासी इमारतीबाबत सर्वात जास्त म्हणजे शेकडा ३१ टक्के प्रमाण असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.१९) वृद्धांच्या आजारातील विविधता :-

वृद्धावस्थेत आरोग्यावर अंतर्गत व बाह्य स्वरूपाचे परिणाम दिसून येतात. ज्यात रक्तदाब कमी जास्त होतो. कार्यशक्तीचा -हास, दृष्टिदोष, श्रवणदोष, हृदय, किडणी, पचनसंस्थेसंबंधी समस्या निर्माण होतात.

थोडक्यात प्रत्येक व्यक्तींना आरोग्यविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागते याचे समालोचन दर्शविणारी सारणी पुढील प्रमाणे -

९९

सारणी क. ५.२०

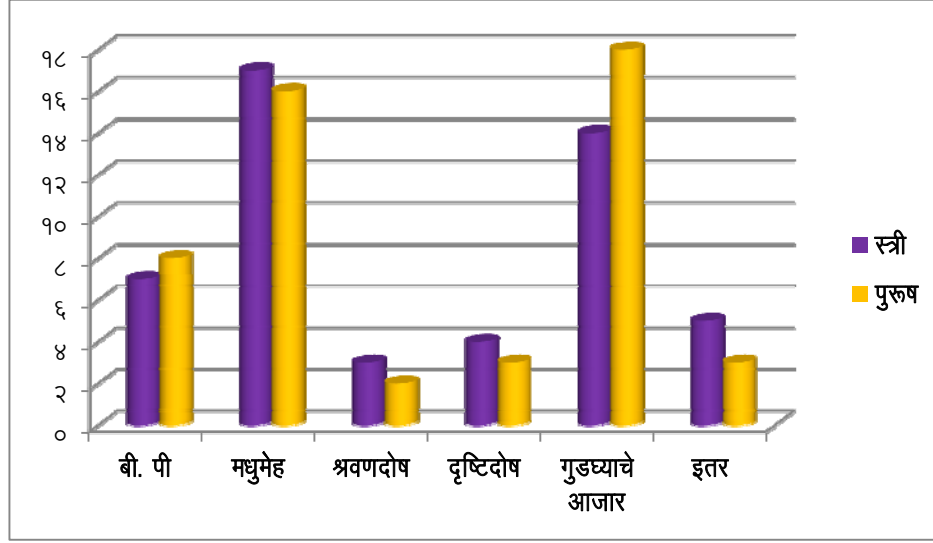
वृद्धांच्या आजारातील विविधता दर्शविणारी सारणी

अ.क्र	आजारातील विविधता	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	बी. पी	७	८	१५	१५.००
२	मधुमेह	१७	१६	३३	३३.००
३	श्रवणदोष	३	२	५	५.००
४	दृष्टिदोष	४	३	७	७.००
५	गुडघ्याचे आजार	१४	१८	३२	३२.००
६	इतर	५	३	८	८.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१६

वृद्धांच्या आजारातील विविधता दर्शविणारा आलेख

१००

सारणी क. ५.२०

प्रस्तुत सारणी क. ५.२० मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात राहणा-या वृद्धांमध्ये बी. पी. चा आजार असणा-या निवेदकांचे प्रमाण एकूण १५ टक्के असून त्यापैकी ७ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

मधुमेहाचा आजार असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३३ टक्के आहे. त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १६ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

श्रवणदोष असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५ टक्के आहे. त्यापैकी ३ टक्के स्त्रिया व २ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा १ टक्याने स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे.

दृष्टिदोष असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ७ टक्के आहे. त्यापैकी ४ टक्के स्त्रिया व ३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

गुडघ्याचे आजार असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३२ टक्के आहे. त्यापैकी १४ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ४ टक्यांनी जास्त आहे.

इतर आजार असणा-यांचे प्रमाण ८ टक्के आहे. त्यापैकी ५ टक्के स्त्रिया व ३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जादा आहे.

उपरोक्त सारणीमध्ये मधुमेह असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ३३ टक्के आहे. तर त्या खालोखाल गुडघ्याचे आजार असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३२ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.२०) वृद्धांसाठी आरोग्य विषयक उपचार पध्दती :-

आरोग्यविषयक समस्या वयोमानाप्रमाणे बदलणा-या शारीरिक संरचनेमुळे तसेच मानसिक संरचनेमुळे अनेक शारीरिक रोगांचा उद्भव होतो. त्यावर योग्य ते उपाय योजल्यास वृद्धांच्या आरोग्य संवर्धनासाठी त्याचा फायदा होतो. म्हणून आरोग्यविषयक उपचार पध्दती दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

१०१

सारणी क. ५.२१

आरोग्यविषयक उपचार पध्दती दर्शविणारी सारणी

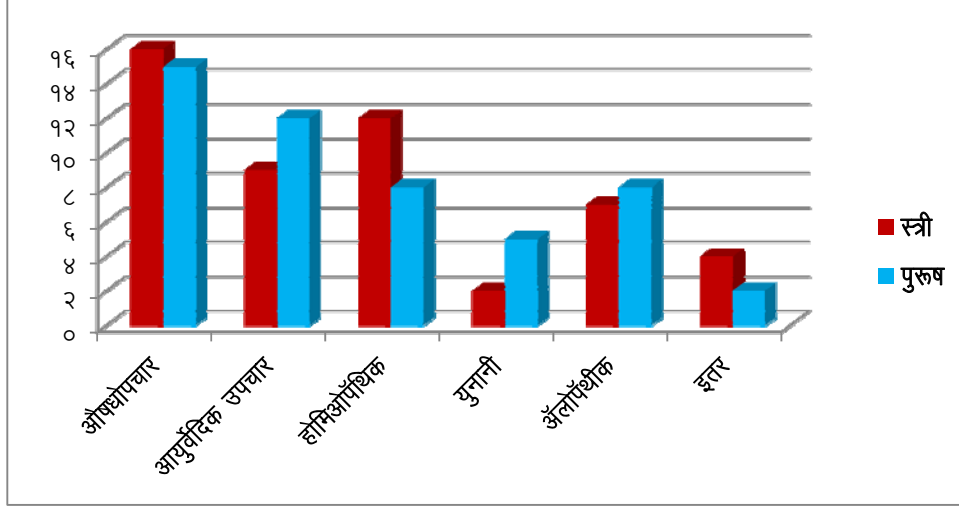
अ.क	तपशील	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	औषधोपचार	१६	१५	३१	३१.००
२	आयुर्वेदिक उपचार	९	१२	२१	२१.००
३	होमिओपॅथिक	१२	८	२०	२०.००
४	युनानी	२	५	७	०७.००
५	अॅलोपॅथिक	७	८	१५	१५.००
६	इतर	४	२	६	०६.००

	एकूण	५०	५०	१००	१००.००
--	------	----	----	-----	--------

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१७

आरोग्यविषयक उपचार पध्दती दर्शविणारा आलेख

१०२

सारणी क. ५.२१

प्रस्तुत सारणी क. ५.२१ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात एकंदरित वृद्ध व्यक्तींना आजारातून बरे होण्यासाठी व शरीराला आराम मिळण्यासाठी औषधोपचार घेणा-यांचे प्रमाण ३१ टक्के आहे. त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व १५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

आयुर्वेदिक उपचार पध्दती घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २१ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे.

होमिओपॅथिक उपचार पध्दती घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २० टक्के आहे. त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ४ टक्यांनी जास्त आहे.

युनानी उपचार पध्दती घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण ७ टक्के आहे. त्यापैकी २ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे.

ॲलोपॅथी उपचार पध्दती घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण १५ टक्के आहे. त्यापैकी ७ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जादा आहे.

इतर उपचारपध्दती घेणा-यांचे प्रमाण ६ टक्के असून त्यापैकी ४ टक्के स्त्रिया व २ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जादा आहे.

उपरोक्त सारणीमध्ये औषधोपचार घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त ३१ टक्के आहे व त्या खालोखाल आयुर्वेदिक उपचार पध्दती घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २१ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.२१) वृद्धांचे छंद :-

धावपळीच्या युगात वाढती महागाई, कुटुंबातील अमर्यादित उत्पन्न, मुलांच्या इच्छेच्या पुर्ततेसाठी करावे लागणारे अर्थार्जन ज्यामुळे घरातील व कुटुंबातील व्यक्ती जास्तीत जास्त वेळ घराबाहेर कामानिमित्त जातात अशा वेळेस वयोवृद्ध व्यक्ती विविधतापूर्ण छंदात आपले मन रमविण्याचा प्रयत्न करतात. वृद्धाश्रमातील वयोवृद्ध व्यक्तींचे छंद व्यक्त करणारी सारणी पुढीलप्रमाणे

१०३

सारणी क. ५.२२

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद व्यक्त करणारी सारणी

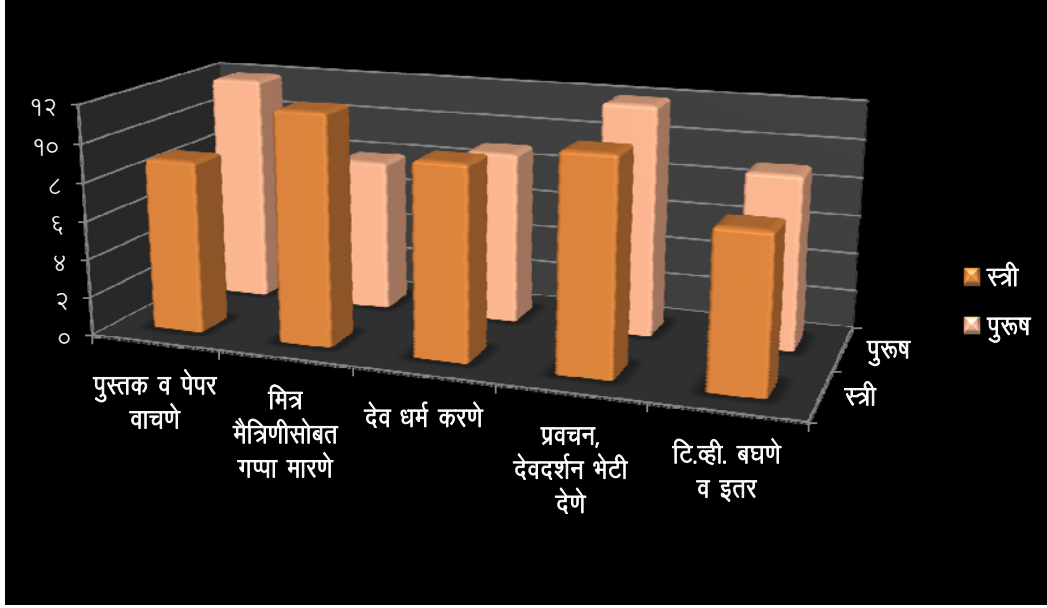
अ.क्रं.	छंद	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	पुस्तक व पेपर वाचणे	९	१२	२१	२१.००
२	मित्र मैत्रिणीसोबत गप्पा मारणे	१२	८	२०	२०.००
३	देव धर्म करणे	१०	९	१९	१९.००
४	प्रवचन, देवदर्शन भेटी देणे	११	१२	२३	२३.००
५	टी.व्ही. बघणे व इतर	८	९	१७	१७.००

	एकूण	५०	५०	१००	१००.००
--	------	----	----	-----	--------

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१८

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद व्यक्त करणारा आलेख

१०४

सारणी क. ५.२२

प्रस्तुत सारणी क. ५.२२ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील वृद्धांपैकी दैनंदिन जीवन जगताना मनोरंजन करण्यासाठी व आयुष्य घालविण्यासाठी पुस्तक व पेपर वाचणा-यांचे प्रमाण २१ टक्के असून त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा ३ टक्यांनी जास्त आहे.

मित्रपरिवारासोबत गप्पा मारणे, जुन्या आठवणींना उजाळा देणा-या निवेदकांचे प्रमाण २० टक्के असून त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा ४ टक्यांनी जास्त आहे.

दैनंदिन देवधर्म करणा-या निवेदकांचे प्रमाण १९ टक्के आहे त्यापैकी १० टक्के स्त्रिया व ९ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

प्रवचन ऐकणे, धार्मिक स्थळांना भेटी देणा-या निवेदकांचे प्रमाण २३ टक्के आहे. त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे.

टीव्ही बघणे व इतर मनोरंजन करणा-या निवेदकांचे प्रमाण १७ टक्के आहे त्यापैकी ८ टक्के स्त्रिया व ९ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे. उपरोक्त सारणीमध्ये प्रवचन, देवधर्म, भेटी देणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे २३ टक्के आहे व त्याखालोखाल पुस्तक व पेपर वाचना-या निवेदकांचे प्रमाण २१ टक्के आसल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.२२) वृद्धांसाठी शासकीय उपक्रमांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण :-

वृद्ध व्यक्तित्च्या कल्याणा संबंधात शासनातर्फे अनेक उपाययोजना राबविल्या जातात. त्या उपाययोजनां मार्फत वृद्धांना आर्थिक, मानसिक, शारीरिक हातभार लावण्याचे कार्य केले जाते. शासकीय योजना व त्यांचे लाभ घेणा-यांचे प्रमाण निर्देशित करणारी सारणी पुढीलप्रमाणे -

१०५

सारणी क्र. ५.२३

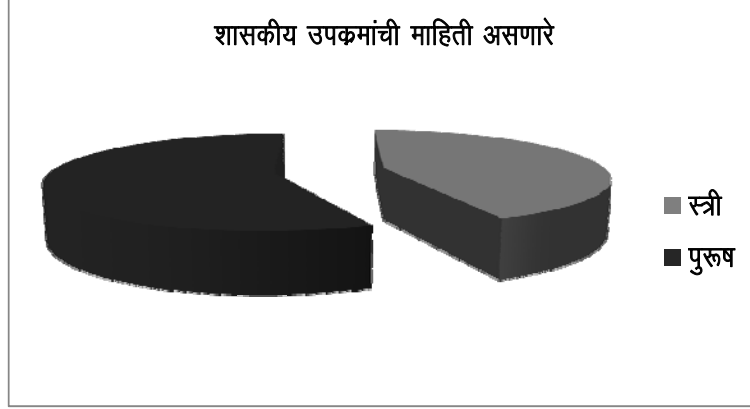
शासकीय उपक्रमांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

अ.क्रं.	प्राप्त माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	शासकीय उपक्रमांची माहिती असणारे	२०	२६	४६	४६.००
२	शासकीय उपक्रमांची माहिती नसणारे	३०	२४	५४	५४.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.१९

शासकीय उपक्रमांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.२३

प्रस्तुत सारणी क. ५.२३ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील शासकीय उपक्रमाची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४६ टक्के असून त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व २६ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे.

शासकीय उपक्रमांची माहिती नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५४ टक्के आहे. त्यापैकी ३० टक्के स्त्रिया व २४ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.

१०६

५.२.२३) शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण :-

वृद्ध व्यक्तींच्या कल्याणासंबंधात शासनातर्फे अनेक उपाययोजना राबविल्या जातात त्या उपाययोजनां मार्फत वृद्धांना आर्थिक, मानसिक, शारीरिक हातभार लावण्याचे कार्य केले आहे. शासकीय योजना व त्यांचे लाभ घेणा-यांचे प्रमाण निर्देशित करणारी सारणी पुढीलप्रमाणे -

सारणी क. ५.२४

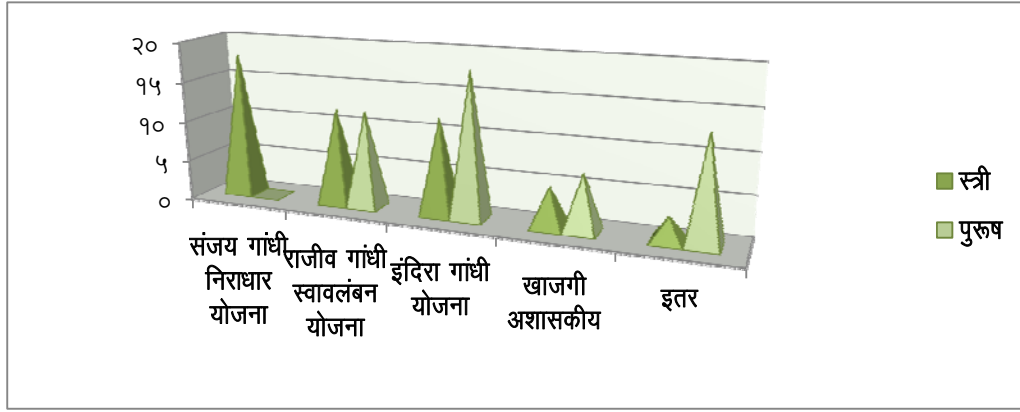
शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या वृद्ध निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

अ.क्रं.	शासकीय योजना	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
---------	--------------	--------	-------	------	--------------

१	संजय गांधी निराधार योजना	१८	०	१८	१८.००
२	राजीव गांधी स्वावलंबन योजना	१२	१२	२४	२४.००
३	इंदिरा गांधी योजना	१२	१८	३०	३०.००
४	खाजगी अशासकीय	५	७	१२	१२.००
५	इतर	३	१३	१६	१६.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.२० - शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या वृद्ध निवेदकांचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख

१०७

सारणी क. ५.२४

प्रस्तुत सारणी क. ५.२४ मध्ये असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील निवेदकांमध्ये शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण १८ टक्के असून त्यापैकी १८ टक्के स्त्रिया आहेत.

राजीव गांधी योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २४ टक्के असून त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुषांचे प्रमाण आहे. यामध्ये स्त्री पुरुषांचे प्रमाण समान आहे.

इंदिरा गांधी योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३० टक्के असून त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे.

खाजगी अशासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण १२ टक्के असून त्यापैकी ७ टक्के स्त्रिया व ५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा २ टक्यांनी जास्त आहे.

इतर योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण १६ टक्के असून त्यापैकी ३ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १० टक्यांनी जास्त आहे.उपरोक्त सारणीमध्ये इंदिरा गांधी योजनेचा लाभ घेणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ३० टक्के आहे व त्या खालोखाल राजीव गांधी स्वावलंबन योजनांचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २४ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

५.२.२४) शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळविण्याबाबतचे मत :-

वृद्धांचे कल्याण साधण्यासाठी आणि त्यांना आर्थिक हातभार लागावा यासाठी शासनातर्फे निवृत्ती वेतन दिले जाते. परंतु गरजू वृद्धांना काही अंशी प्रमाणात फायदा होतो. परंतु अनेक वृद्ध व्यक्ती या योजनांच्या लाभापासून दूर आहेत याचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे -

१०८

सारणी क. ५.२५

शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळविण्याबाबत आवश्यकता दर्शविणारी सारणी

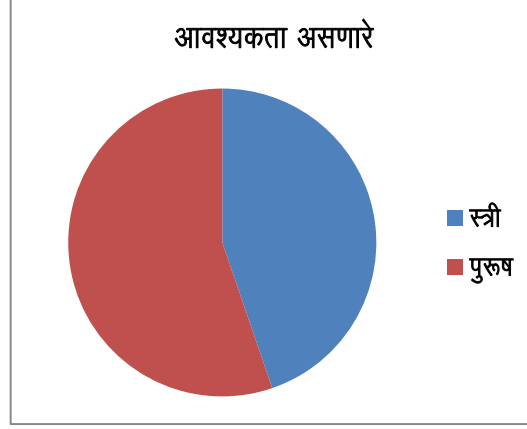
अ.कं.	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	आवश्यकता असणारे	३४	४२	७६	७६.००
२	आवश्यकता नसणारे	१६	८	२४	२४.००

	एकूण	५०	५०	१००	१००.००
--	------	----	----	-----	--------

संदर्भ – प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.२१

शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळविण्याबाबत आवश्यकता दर्शविणारा आलेख.

सारणी क. ५.२५

प्रस्तुत सारणी क. ५.२५ मधून असे स्पष्ट होते की, वृध्दांना आर्थिक हातभार लावावा, दैनंदिन जीवनातील गरजा भागविण्यासाठी पैशांची मदत मिळावी, असे मत दर्शविणा-या निवेदकांचे प्रमाण ७६ टक्के असून त्यापैकी ३४ टक्के स्त्रिया व ४२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त आहे.

पैशाची आवश्यकता नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण २४ टक्के आहे. त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.

१०९

५.२.२५) वृध्दाश्रमातील जीवन व कौटुंबिक जीवनातील फरक :-

वृध्दाश्रमातील अभ्यासण्यात आलेल्या निवेदकांना विचारलेल्या प्रश्नांच्या आधारे वृध्दाश्रमातील जीवन व कौटुंबिक जीवनातील कोणते वातावरण आनंददायी वाटते याविषयीचे मत दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे –

सारणी क. ५.२६

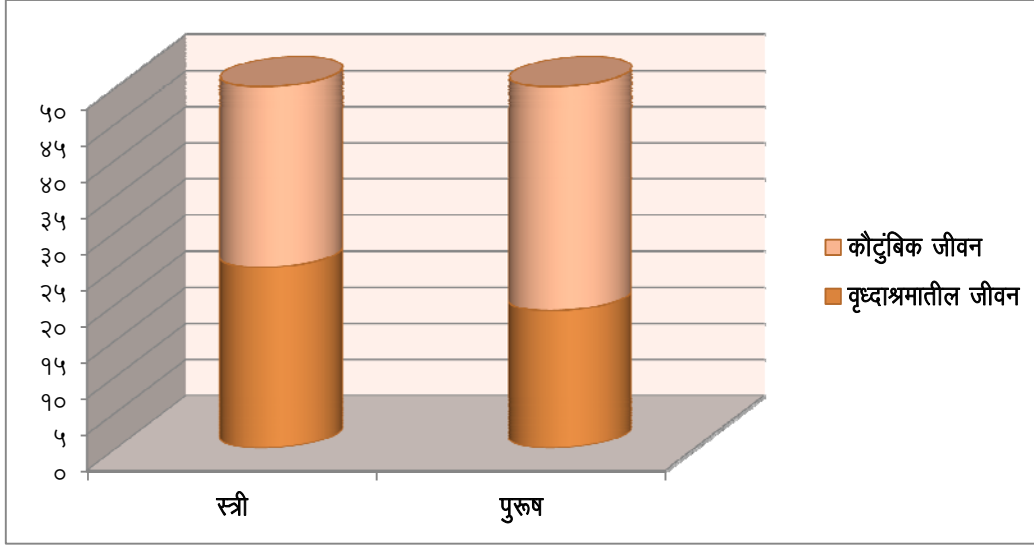
वृध्दाश्रमातील जीवन व कौटुंबिक जीवनातील फरक दर्शविणारी सारणी

अ.कं.	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	वृद्धाश्रमातील जीवन	२५	१९	४४	४४.००
२	कौटुंबिक जीवन	२५	३१	५६	५६.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

आलेख क. ५.२२

वृद्धाश्रमातील जीवन कौटुंबिक जीवनातील फरक दर्शविणारा आलेख

११०

सारणी क. ५.२६

प्रस्तुत सारणी क. ५.२६ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणा-या निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातील जीवन आनंददायी वाटणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४४ टक्के असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे.

कौटुंबिक जीवन आनंददायी वाटणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५६ टक्के असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व ३१ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे

५.२.२६) वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा असणारे निवेदक :-

वृद्धाश्रमातील अभ्यासण्यात आलेल्या निवेदकांना विचारलेल्या प्रश्नांच्या आधारे किती वृद्ध व्यक्तींना आपल्या कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा आहे याचे मत दर्शविणारी सारणी पुढीलप्रमाणे -

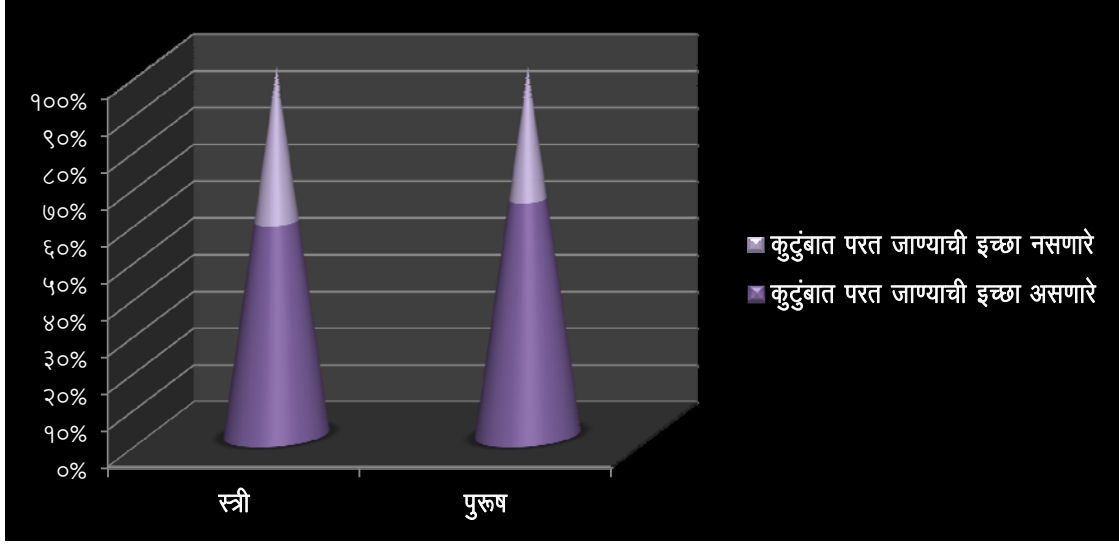
सारणी क. ५.२७

वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा दर्शविणारी सारणी

अ.कं.	प्राप्त झालेली माहिती	स्त्री	पुरुष	एकूण	शेकडा प्रमाण
१	कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा असणारे	२९	३२	६१	६१.००
२	कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा नसणारे	२१	१८	३९	३९.००
	एकूण	५०	५०	१००	१००.००

संदर्भ - प्रत्यक्ष पाहणीवरून

वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा दर्शविणारा आलेख

सारणी क. ५.२७

प्रस्तुत सारणी क. ५.२७ मधून असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणा-या निवेदकांपैकी कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा असणा-यांचे प्रमाण ६९ टक्के असून त्यापैकी २९ स्त्रिया व ३२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे. कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३१ टक्के आहे. त्यापैकी २९ टक्के स्त्रिया व ९८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे.

यावरून असे आढळून आले की, या सारणीत कौटुंबिक जीवन जगण्याची इच्छा असणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ५६ टक्के आहे.

प्राथमिक स्त्रोतांमधील विचारलेल्या प्रश्नांच्या आधारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण -

१. कटुंबप्रमुख म्हणून आपली भुमिका :-

संशोधिकेने पडताळलेल्या एकूण निवेदकांपैकी अनेक वृद्ध माता पिता सांगतात की, कुटुंबात योग्य मान सन्मान दिला जात नाही आमच्या मताला कोणतीही किंमत नाही. आमच्या भावनांची, विचारांची कोणी दखल घेत नाही, आम्हाला कोणी समजावून घेत नाही. अशा प्रकारचा नाराजीचा सूर आढळून येतो.

२. आधुनिक संस्कृतीचा प्रभाव :-

संशोधिकेने पडताळलेल्या एकूण निवेदकांपैकी अनेक वृद्ध माता पिता सांगतात की, अधुनिकीरण नवीन विचारप्रणाली, पैशाचे वाढते महत्व, विदेशी संस्कृतीचा नवीन पिढीवर होणारा परिणाम, कमी वेळात श्रीमंत होण्याच्या हव्यासापोटी पारंपारिक विचारधारा, मूल्ये, परंपरा, संस्कृती, वृद्ध लोकांचे पारंपारिक विचार, अनुभव आज नवीन पिढीला कमी महत्वाचे वाटत आहे. परकीय संस्कृतीच्या आक्रमणामुळे भारतीय परंपरेत, संस्कृतीत मोठ्या प्रमाणात बदल घडून येत आहेत. अशा प्रकारचे विचार व मत वृद्ध दर्शविताना आढळून आले आहे.

३. परंपरागत संस्कृती व नवीन संस्कृती बाबत विचार :-

संशोधिकेने पडताळलेल्या एकूण निवेदकांपैकी अनेक वृद्ध माता पिता सांगतात की, नव्या पिढीच्या हव्यासापोटी जुन्या परंपरामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल निर्माण होत असून जुन्या संस्कृतीचे नव्या विचार सारणीत बदल होताना त्यांच्याशी जुळवून घेताना त्रास होतो. अशा प्रकारे मत व्यक्त करताना आढळून आले आहे.

४. वृद्धांच्या वृद्धाश्रम संघटनेतील व्यवस्था :-

सर्वसाधारणपणे सर्व वृद्धांचे वृद्धाश्रमातील सोयी सुविधा बाबत चांगले मत आढळून आलले आहे. तरी देखील काही वृद्धांनी वृद्धाश्रम व्यवस्थेतील कर्मचारी काही वेळेस विशेष लक्ष देत नाही. थोडा चिडचिडेपणा करतात, आमचे कोणीही नातेवाईक, आप्तपरिवार नसल्यामुळे येथे आमच्याशी सर्वांनी प्रेम, आपुलकी, जिवाळ्याच्या नात्याने वागावे अशी अपेक्षा व्यक्त करताना आढळून आले आहे.

५. वृद्धाश्रम संघटनांना व समाजाच्या अपेक्षा :-

संशोधिकेने निवडलेल्या २५ वृद्धाश्रमांतील व्यवस्थापक व कर्मचारी यांच्याशी सुसंवाद साधला असता असे आढळून आले की, वृद्धांनी वृद्धाश्रमांसाठी त्यांच्या आयुष्यातील थोडीफार आर्थिक मदत वृद्धाश्रमांसाठी खर्च करावी, वृद्धाश्रमांना देणगीच्या स्वरूपात आर्थिक मदत करावी, त्यामुळे त्यांच्या सारख्या अनेक गरजू व्यक्तींना या वृद्धाश्रमांत आश्रय घेण्याचा लाभ मिळेल. तसेच अनेक वृद्ध माता पित्यांचे कोणीही आप्त परिवार, मुले नसतात. त्यांनी आपल्या मालमत्तेचा, घराचा वापर वृद्धाश्रमासाठी दान केला तर वृद्धाश्रमातील व्यवस्थापकांना त्या जागेचा वृद्धांच्या कल्याणासाठी राहण्याची सोय, ऑफिस, वाचनालय, सभागृह बांधण्यासाठी त्याचा वापर करता येईल. परदेशात असणा-या मुलांकडून वृद्धाश्रमाला त्यांनी आर्थिक मदत मिळवून द्यावी. अशा प्रकारचे सर्वसामान्य विचार व्यक्त करताना आढळून आले आहे.

६. वृद्धांचा आहार :-

सर्वसाधारणपणे सर्व वृद्ध व्यक्ती पचण्यास हलका आणि आरोग्याला लाभदायक असा सकस व हलका आहार

घेताना आढळून आले. वृद्धाश्रमात वृद्धांच्या आहारामध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण आहार, फळे, दूध, भाज्यांचा वापर होताना आढळून आले.

७. वृद्ध, वृद्धाश्रम व शासकीय उपक्रम :-

संशोधिकेने पडताळलेल्या एकूण निवेदकांपैकी अनेक वृद्ध व्यक्तींनी दैनंदिन जीवन जगत असताना वृद्धाश्रमात फावल्या वेळेचा सदुपयोग होण्यासाठी आणि थोडीफार पैशांची मदत मिळावी म्हणून सरकारकडून वृद्धाश्रमातर्फे बैठ्या स्वरूपाचे काम मिळावे. त्यामध्ये मसाल्याचे पदार्थ बनविणे, पॅकिंग करणे यांसारखे कमी श्रमात व फावल्या वेळेत काम करता येण्यासारखे उद्योग सुरू करावे असे सांगताना आढळून आले.

८. लायन्स क्लब आणि ऑर्गनायझेशन मार्फत उपक्रम :-

संशोधिकेने पडताळलेल्या निवेदकांमध्ये वृद्धांच्या आरोग्याच्या देखभालीसाठी वृद्धाश्रम संघटनेच्या तर्फे आणि सेवा भावी संस्था, शासनातर्फे, आरोग्य विषयक मार्गदर्शन शिबिर राबविले जातात. त्यामध्ये सर्व रोग निदान शिबिर, नेत्र शिबिर, नियमित वैद्यकीय तपासणी केली जाते आणि योग्य उपचाराचे मार्गदर्शन केले जाते. वृद्धाश्रमात देखील एक निवासी डॉक्टर कायमस्वरूपी सेवा करण्यासाठी उपलब्ध करून दिला आहे असे आढळून आले.

९. शासनातर्फे कल्याणकारी उपाय योजना :-

संशोधिकेने निवडलेल्या २५ वृद्धाश्रमांमधील १०० निवेदकांनी अनेक प्रकारची मते मांडताना आढळून आले आहे. सर्वसाधारणपणे सर्व वृद्धांनी वृद्धाश्रमातील व्यवस्थापक, कर्मचारी वर्गांनी वृद्धांच्या समस्या सोडविण्यासाठी लक्ष पुरवावे. आमच्या सारखे अनेक वृद्ध समाजात दारोदार हिंडताना आढळून येतात. बहुतेक वृद्ध व्यक्तींना घरातील मंडळी घराबाहेर काढून देतात, त्यांना त्रास देतात, समाजात योग्य मान सन्मान दिला जात नाही. वृद्ध व्यक्तींची हेळसांड होताना दिसते. घरातील मुले, सूना 'गरज सरो, वैद्य मरो' या उक्तीप्रमाणे वागताना दिसून येतात. अशा मुलांना सरकारने योग्य कायदा करून त्यांच्यावर वचक ठेवावा, त्यांच्या मिळकतीमधून ठराविक रक्कम वृद्ध माता पित्यांसाठी खर्च करण्यासाठी कायदा करण्यात यावा. त्यांच्यावर खटलेदेखील चालू करावे, अशी संताप जनक वक्तव्य वृद्ध व्यक्ती करताना आढळून आले आहे. वृद्धांच्या कल्याणासाठी मासिक पेन्शन योजना, आरोग्याच्या सोयी सुविधा, समाजात मान सन्मान प्रत्येक शहरात आणि खेड्यात वृद्धांसाठी दिनकेंद्र वृद्धाश्रम, हास्यक्लब, गार्डन, मनोरंजनाच्या सोयी सुविधा, सरकारतर्फे आणि वृद्धांना वृद्धाश्रम सेवा भावी संस्था, दानशूर व्यक्तींनी सामाजिक बांधिलकीच्या नात्याने करावे असे विचार व्यक्त होताना आढळून आले आहे.

५.३) सिंहावलोकन :-

प्रस्तुत संशोधनात संशोधिकेने पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील २५ वृद्धाश्रम संशोधनासाठी निवडले असून त्यातील

१०० वृद्धापैकी ५० वृद्ध पुरुष व ५० वृद्ध स्त्रियांची मुलाखतीसाठी निवड केली आहे. त्याप्रमाणे वृद्धाश्रमातील १०० वृद्धांच्या मुलाखती सूचीद्वारे ५० वृद्ध पुरुष व ५० वृद्ध स्त्रियां यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत. वृद्धांच्या घेतलेल्या मुलाखतीतून सर्व माहिती संकलित करून त्याचे विश्लेषण व सादरीकरण केले आहे.

वृद्धांची वैयक्तिक स्थिती, सामाजिक स्थिती, कौटुंबिक स्थिती, शैक्षणिक स्थिती, वृद्धाश्रमाविषयीची स्थिती या सर्व बाबींच्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे. त्याचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या आर्युसंरचनेच्या वर्गीकरणामध्ये ६० ते ६९ या आर्युगटाचे शेकडा प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५८ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणा-या सारणीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अधिक असले तरी एकूण शैक्षणिक स्तरात माध्यमिक स्तराचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे २१ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांची नोकरी व व्यावसायाची संरचना दर्शविणा-या सारणीमध्ये शेती करणा-यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे २९ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या मासिक उत्पन्नाचे निर्देशन करणा-या सारणीमध्ये ५००० पर्यंत उत्पन्न असणा-यांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४७ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सध्याच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या साधनांची निर्देशन करणा-या सारणीमध्ये रक्त संबंधित नातेवाईकांकडून मदत मिळणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे २७ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाण निर्देशित करणा-या सारणीमध्ये विधवा/विधुर निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४३ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा कुटुंबाचा प्रकार निर्देशित करणा-या सारणीमध्ये विभक्त कुटुंब पध्दती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ६८ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार निर्देशित करणा-या सारणीमध्ये भाड्याचे घर असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ३१ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील मूळचे रहिवाशी असणा-यांचे प्रमाण निर्देशित करणा-या सारणीमध्ये स्थलांतरीत रहिवाशांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४२ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण दर्शविणा-या सारणीमध्ये कटकटीचे वातावरण असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ५० टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळविण्याचे प्रमाण दर्शविणा-या सारणीमध्ये वैचारिक सुसंवाद जुळत नसणा-यांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ५५ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणा-या सारणीमध्ये कौटुंबिक अडीअडचणी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ३५ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

देखभाल खर्च दर्शविणा-या सारणीमध्ये देखभाल खर्च परवडण्यासारखा असणा-यांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ८२ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्य दर्शविणा-या सारणीमध्ये ३ ते ४ वर्षे वास्तव्य असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४७ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत प्रतिक्रिया दर्शविणा-या सारणीमध्ये निवासी इमारतीबाबत पूर्ण समाधानी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धांच्या आजारातील विविधतेबाबत गुडघ्यांचे आजार असणा-यांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ३२ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद व्यक्त करणा-या सारणीमध्ये प्रवचन, देवदर्शन, भेटी देणे या छंदाचे प्रकार सर्वात अधिक म्हणजे २३ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा दर्शविणा-या सारणीमध्ये कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ६९ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे.

अशाप्रकारे वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे मुलाखतीद्वारे विविध प्रश्नांच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन संशोधिकेने केले आहे, तसेच वृद्धाश्रमातील कुटुंब प्रमुख म्हणून आपली भूमिका किंवा व्यवस्थापक म्हणून सद्यस्थितीबाबत त्यांचे विचार तसेच आधुनिक समाजातील संस्कृतीच्या प्रभावाबाबतचे विचार, वृद्धांच्या वृद्धाश्रम संघटनेतील व्यवस्थेबाबतच्या अपेक्षा इत्यादी बाबत व्यवस्थापकांच्या प्रतिक्रिया देखील व्यक्त करण्याचा संशोधिकेने प्रयत्न केला आहे.

प्रकरण – ६ –

विश्लेषणावर आधारीत निष्कर्ष व शिफारशी

६.१ प्रस्तावना

६.२ निष्कर्ष

६.३ गृहीतकांची पडताळणी

६.४ शिफारशी

६.५ भविष्यकालीन संशोधनासाठी अभ्यास विषय

प्रकरण – ६

६.१ प्रस्तावना –

वयोवर्धता ही एक सार्वत्रिक स्वरूपाची व अटळ अशी घटना आहे. वयोवर्धतेमुळे जगात मानवजातीच्या आजपर्यंतच्या इतिहासात पूर्वी कधीच निर्माण न झालेली अभूतपूर्व अशी स्थिती निर्माण झालेली आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत व्यक्तीच्या जीवनाचे चार आश्रम केले असून, वानप्रस्थाश्रमा पासून वृद्धावस्थेची पूर्वतयारी करण्यात येत असल्यामुळे वृद्धांच्या समस्या जाणवत नसत. कुटुंबव्यवस्था ही भावनाशील असल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या समस्या जाणवत असल्यामुळे वृद्ध व्यक्तींच्या शारीरिक, मानसिक समस्या २१ व्या शतकाच्या या तंत्रज्ञानाच्या युगात वैद्यकीय संशोधनाने वाढले. आर्युमान, वृद्धांची वाढती लोकसंख्या, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, स्थलांतर, महागाई, वाढता भौतिकवाद व व्यक्तीवादी दृष्टिकोन याकारणांनी वृद्धांचे प्रश्न निर्माण केले आहेत.

विविध प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञांच्या ग्रथांचे संदर्भ व त्यातील उता-यांचा समर्पक मागोवा घेतला असता अशी फलनिष्पत्ती होते की, वृद्ध हे कुटुंबातच जीवन व्यतीत करतात, पण गतिशील समाजात होणा-या परिवर्तनाचा दर्जा व भूमिकांशी अनुकूलन साधण्याची आवश्यकता वृद्धांना प्रतीत होते असे मागोवा अंती आढळते.

वृद्धांच्या स्थितीचे आकलन केले असता त्यांना जाणवणा-या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रात, आरोग्य विषयक मानसिक समस्या, न्यूनतम प्रमाणात दिसून येतात, तसेच कुटुंबाचा व समाजातील व्यक्तींचा वृद्धांकडे पाहण्याचा सकारात्मक व नकारात्मक दृष्टिकोन ही आढळतो.

वृद्धांच्या कुटुंबातील व समाजातील सदस्याला कार्यप्रवण करण्याची शक्ती दिसून येते ज्यामुळे वृद्धांची उपयोगिता समाजात व कुटुंबात विशेष ठरते. वृद्धांकडून मिळणारे संस्कार, मार्गदर्शन, योग्य शिकवण, दुरदर्शीपणा, संयमी व विवेकपूर्णवृत्ती, त्याग व उदात्त भावनाने बिजारोपण यामुळे कुटुंबात व समाजात वृद्धांची विविध उपयोगी भूमिका सहाय्यक ठरते. त्याचप्रमाणे वृद्धांची अहंमवृत्ती, प्रतिगामी मूल्ये, हट्टी दुराग्रही स्वभाव, असंयमी व अविवेकी वृत्ती, स्वार्थ व संकुचित भावना या विविध गुण विशेषांमुळे वृद्ध हे कुटुंबात अडगळ ठरण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

वयोवर्धता आणि वृद्धांचे प्रश्न ही आधुनिक भारतीय समाजातील अतिशय गुंतागुंतीची अशी आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक समस्या बनली आहे. ज्यावर प्रभावी उपाय शोधणे गरजेचे आहे. निवास व्यवस्था ही मानवी जीवनावर विशेषतः वृद्धांपाकळीतील जीवनावर विविध प्रकारे प्रभाव टाकते.

भारतीय वृद्धांचे वृद्धापकाळातील समाधान हे त्यांच्या कुटुंबासोबत एकत्र वास्तव्य करण्याशी निगडीत आहे म्हणून आजदेखील कुटुंब हीच वृद्धांची मुलभूत आधार व्यवस्था आहे. तरीपण दिनचर्या केंद्रे/दिन सुविधा केंद्रे, वृद्धांसाठीची स्वतंत्र

११७

इस्पितळे आणि वृद्धाश्रम हे वृद्धांच्या राहण्याच्या व्यवस्थेबाबत महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. आधुनिक काळात भारतीय समाजातील वृद्धांत वृद्धाश्रमात राहण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. नॅशनल सॅम्पल सर्वे ऑर्गनायझेशनच्या १९९८ च्या अहवालातून असे स्पष्ट होते की, भारतातील ७ कोटी वृद्धांपैकी ३६.७ टक्के वृद्धांनी वृद्धाश्रमात जाण्याची इच्छा व्यक्त केली कारण ते एकटे जीवन जगण्यास असमर्थ आहेत. (Nso 1998)

थोडक्यात वृद्धांचे महत्त्व आणि कार्य ज्या सामाजिक परिस्थितीत होते ती परिस्थिती बहुतांश बदलली आहे. संक्रमण अवस्थेत वृद्धांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या समजून घेण्याच्या दृष्टिने पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्धांची निवड करण्यात आली आहे. समग्राचे प्रतिनिधित्व करणा-या १०० नमुन्यांची निवड स्तरीत यादृच्छिक नमुन्याद्वारे करण्यात आली आहे. त्यासाठी तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक सामग्रीतून निरीक्षण, मुलाखत, अनुसूची तसेच आत्मचरित्रे, सरकारी अहवाल, वर्तमानपत्रे व व्दितीय सामग्रीचाही अवलंब करून तथ्याचे संकलीकरण, वर्गीकरण, सारणीयण करून दोन चलातील सहसंबंध हा अर्थ निर्वाचन प्रक्रियेत दर्शविण्यात आला. तसेच पुढील उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष –

१. पाहणी वरून पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांपैकी सर्वाधिक म्हणजे ५८ टक्के ६० ते ६९ वयोगटातील स्त्री पुरुष आहेत. त्यापैकी २९ टक्के स्त्रिया व २३ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा ६ टक्यांनी जास्त आहे. निवेदकांमध्ये ६० ते ६९ वयोगटाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.
२. पाहणी वरून स्त्री पुरुषांचे प्रमाण सारखेच असले तरी आज दर हजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण घटताना दिसून येते. शहरी आणि ग्रामीण भागातील वृद्ध स्त्रियांचे प्रमाण घटताना दिसून येते. शहरी आणि ग्रामीण भागातील वृद्ध स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांप्रमाणे असल्याचे आढळून आले आहे.
३. पाहणी वरून वृद्धाश्रमातील वृद्धांची शैक्षणिक स्थिती दर्शविणा-या सारणीमध्ये व्यावसायिक शिक्षण घेणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे २१ टक्के आहे. त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे. त्याखालोखाल माध्यमिक शिक्षण घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २० टक्के आहे, त्यापैकी १३ टक्के स्त्रिया व ७ टक्के पुरुष यामध्ये पुरुषांपैकी स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. म्हणजे त्या काळीही शिक्षणाचे महत्त्व लोकांमध्ये होते असे आढळून आले आहे.

४. वृद्धाश्रमातील वृद्धांची नोकरी व व्यावसायाची संरचना दर्शविणा-या सारणीमध्ये गृहिणी व इतर निवेदकांचे प्रमाण सर्वात अधिक म्हणजे ३२ टक्के आहे. त्यापैकी २३ टक्के स्त्रिया व ९ टक्के पुरुष आहेत, यामध्ये पुरुषांपेक्षा

११८

- स्त्रियांचे प्रमाण १४ टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल नोकरी करणा-या निवेदकांचे प्रमाण २८ टक्के आहे. त्यामध्ये ९ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहेत यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा १० टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, गृहिणी व इतर निवेदकांचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.
५. वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या मासिक उत्पन्नाचे निर्देशन करणा-या सारणीमध्ये ५००० पर्यंत मासिक उत्पन्न असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४७ टक्के आहे. त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुषांचे प्रमाण आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे. त्या खालोखाल ५००० ते १०००० मासिक उत्पन्न असल्याचे प्रमाण ३२ टक्के असून त्यापैकी १५ टक्के स्त्रिया व १७ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, कमी उत्पन्न असणा-या वृद्धांचे प्रमाण सर्वात जास्त असून त्यांना जीवन जगण्यासाठी इतरांकडून आर्थिक मदतीचा आधार घ्यावा लागतो.
६. वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या सध्याच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या साधनांची निर्देशन करणा-या सारणीमध्ये रक्तसंबंधित नातेवाईकांकडून मदत मिळणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे २७ टक्के आहे त्यापैकी १३ टक्के स्त्रिया व १४ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्यान जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल मित्रमंडळीकडून मदत मिळणा-या निवेदकांचे प्रमाण २३ टक्के आहे त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व ११ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्यान जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की वृद्ध व्यक्तींना या वयात आर्थिक आधार नसला तरी इतर कारणांमुळे नातेवाईक आणि शासकीय योजना तसेच मित्रमंडळीच्या मदतीवर अवलंबून रहावे लागते.
७. संशोधिकेने पडताळलेल्या निवेदकांपैकी वैवाहिक दर्जा यांचे प्रमाणामध्ये अविवाहितांचे प्रमाण १५ टक्के , विवाहितांचे प्रमाण ४२ टक्के तर विधवा/विधुर यांचे प्रमाण ४३ टक्के आहे त्यापैकी १८ टक्के विधवा स्त्रियां आहे, तसेच २५ टक्के विधुर पुरुष असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, जोडीदाराच्या मृत्यूमुळे एकाकी असलेल्या वृद्धांचे प्रमाण सर्वात जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.

८. पाहणी वरून एकूण निवेदकांपैकी विभक्त कुटुंबपध्दती असणा-यांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ६८ टक्के असून त्यापैकी ३३ टक्के स्त्रिया व ३५ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल एकत्र कुटुंब पध्दती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३२ टक्के असून त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले

११९

आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की विभक्त कुटुंबपध्दती निर्माण झाल्यामुळे वृध्द व्यक्ती घरात अडसर ठरतात. आजारपण, आर्थिक अडचण, जागेची अडचण यामुळे वृध्द व्यक्तींना वृध्दाश्रमात दाखल केले जाते. तर काही वृध्द स्वतः आपण दुस-याला त्रासदायक ठरणार नाही, आपला कोणावरही बोजा नको यामुळे ते स्वतः वृध्दाश्रमात दाखल झाल्याचे आढळून आले आहे.

९. पाहणी वरून वृध्दाश्रमातील वृध्दांपैकी कुटुंबातील निवा-याच्या प्रकारापैकी इतरत्र वास्तव्य करणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ५० टक्के आहे. त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व ३० टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १० टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल भाड्याचे घर असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३१ टक्के असून १९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ७ टक्यांनी जास्त आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, निवा-याची अपुरी सोय, जागेची अडचण, कोणताही आधार नसल्यामुळे वृध्दाश्रमात दाखल झालेल्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले आहे.

१०. पाहणी वरून एकूण निवेदकांपैकी कामधंद्यानिमित्त स्थलांतरीत रहिवाशी निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४२ टक्के असून १८ टक्के स्त्रिया व २४ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा ६ टक्यांनी जास्त आहे. त्याखालोखाल पुणे शहराचे मूळचे रहिवासी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३० टक्के असून त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ४ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे., निष्कर्षांती स्थलांतरीत रहिवाशी निवेदकांचे प्रमाण सर्वात जास्त असून त्याखालोखाल पुणे शहरातील मूळचे रहिवासी असलेल्या निवेदकांचे प्रमाण आढळून आले आहे.

११. पाहणी वरून एकूण निवेदकांपैकी वृध्दाश्रमातील वृध्द रहिवाशांचे कौटुंबिक वातावरण कटकटीचे असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५० टक्के आहे त्यापैकी २८ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुष आहे, यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे. त्याखालोखाल इतर कारण दर्शविणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३० टक्के असून त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे, यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, कौटुंबिक वातावरण कटकटीचे,

असमाधानकारक, घरातील हेळसांड, एकमेकांशी समजून न घेण्याची प्रवृत्तीमुळे वृद्धाश्रमात दाखल झालेल्या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले आहे.

१२. पाहणी वरून निवेदकांपैकी नवीन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळण्याचे प्रमाण दर्शविणा-या सारणीत वैचारिक सुसंवाद जुळत नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५५ टक्के असून त्यापैकी ३० टक्के स्त्रिया व २५ टक्के पुरुष आहे, त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ५ टक्यांनी जास्त आहे, तसेच त्याखालोखाल वैचारिक सुसंवाद जुळणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४५ टक्के आहे त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व २५ टक्के पुरुष आहे.

१२०

यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ५ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे स्पष्ट होते की, नवीन पिढीचे विचार, सुसंवाद, नवीन विचारप्रणाली, नाविन्याची ओढ यामुळे जुन्या व नव्या पिढीत वैचारिक मतभेदाचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले आहे.

१३. संशोधिकेने पडताळलेल्या पुणे शहरात २५ वृद्धाश्रम असून त्यामध्ये ३ वृद्धाश्रम हे अनुदानित आहे. शासनाकडून त्या वृद्धाश्रमास आर्थिक मदत म्हणजेच अनुदान मिळते. तसेच त्यातील जनसेवा फौंडेशन संचलित वृद्धाश्रम हे खाजगी असून त्यासाठी सरकारी अनुदान मिळत आहे. तर उर्वरित वृद्धाश्रम हे खाजगी असून ते वैयक्तिक अथवा संस्थामार्फत तसेच देणगी, मासिक वर्गणी या माध्यमातून चालविले जात असल्याचे आढळून आले आहे.
१४. संशोधिकेने पडताळलेल्या पुणे शहरातील वृद्धाश्रमांपैकी ३ वृद्धाश्रम हे अनुदानित आहेत. त्यातील एक वृद्धाश्रम खाजगी असून त्यास शासकीय अनुदान मिळत आहे. तसेच उर्वरित वृद्धाश्रमांपैकी काही वृद्धाश्रम हे स्वतःच्या मालकीचे किंवा सेवाभावी संस्थामार्फत तसेच सांस्कृतिक मंडळे, अनेक दानशूर व्यक्ती वृद्धाश्रमास वेळोवेळी हातभार लावत असल्याचे आढळून आले आहे. काही वृद्धाश्रम हे हॉस्पिटलच्या माध्यमातून चालविले जात आहे. दिर्घ आजारी वृद्धांचा संभाळ तेथे होत असल्याचे आढळून आले आहे
१५. पाहणी वरून निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण दर्शविणारे कौटुंबिक अडीअडचणी दर्शविणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३५ टक्के असून त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल गरिबी व दारिद्र्याचे कारण दर्शविणारे निवेदक २८ टक्के असून त्यापैकी १५ टक्के स्त्रिया व १३ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, कौटुंबिक अडीअडचणी आणि आर्थिक कारण असल्यामुळे स्वाभिमानी जीवन जगता यावे यासाठी वृद्ध वृद्धाश्रमात दाखल झालेल्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे आढळून आले आहे.
१६. पाहणी वरून एकूण निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना देखभाल खर्च परवडण्यासारखा असणारे सर्वाधिक प्रमाण म्हणजे ८२ टक्के असून त्यापैकी ४० टक्के स्त्रिया व ४२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण

२ टक्यांनी जास्त आहे व त्याखालोखाल देखभाल खर्च परवडत नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण १८ टक्के असून त्यापैकी १० टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा २ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, वृद्धाश्रमाचा देखभाल खर्च आकारणी अत्यंत माफक दरात आकारली जाते व ती सर्वसामान्य व्यक्तींना परवडणारी देखील असल्याचे आढळून आले आहे.

१७. पाहणी वरून एकूण निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमात एकूण वास्तव्य करणा-या निवेदकांमध्ये ३ ते ४ वर्षे वृद्धाश्रमात वास्तव्य करणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ४७ टक्के असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व २२ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल ५ ते ७ वर्षे वास्तव्य

१२१

करणा-या निवेदकांचे प्रमाण २५ टक्के आहे त्यामध्ये १३ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती कौटुंबिक वातावरण आणि आर्थिक बाजूने कमकुवत असल्यामुळे संपूर्ण जीवन वृद्धाश्रमातच वास्तव्य करणा-यांचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून आले आहे.

१८. पाहणी वरून निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत निवासी इमारतीबाबत सर्वाधिक पूर्ण समाधानी म्हणजे १५ टक्के आढळून आले, तर ग्राउंडबाबत सर्वात कमी म्हणजे ४ टक्के प्रमाण पूर्ण समाधानी निवेदकांचे आढळून आले आहे. तसेच निवासी इमारतीबाबत १६ टक्के असमाधानी निवेदकांचे प्रमाण आढळून आले, तर पाण्याबाबत सर्वात कमी २ टक्के असमाधानी निवेदकांचे प्रमाण आढळून आले आहे. एकंदरित वृद्धाश्रमात वृद्धांसाठी पुरेशा सोयी सुविधा पुरविण्यात येतात आणि तेथील वृद्ध देखील त्यात समाधानी असल्याचे आढळून आले आहे.

१९. पाहणी वरून निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातील वृद्धांच्या आजारपणाबाबत मधूमेह असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३३ टक्के आहे त्यापैकी १७ टक्के स्त्रिया व १६ टक्के पुरुष आहे त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे. तर गुडघ्याचे आजार असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३२ टक्के असून त्यापैकी १४ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ४ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे, तसेच बीपी असणा-या निवेदकांचे प्रमाण १५ टक्के आहे, श्रवणदोष असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ५ टक्के, दृष्टिदोष असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ७ टक्के आहे तर इतर आजार असणा-यांचे प्रमाण ८ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे स्पष्ट होते की, वृद्धांना या वयात अनेक आजारांना सामोरे जावे लागते.

२०. पाहणी वरून निवेदकांपैकी आरोग्यविषयक उपचार पध्दतीमध्ये औषधोपचार घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३१ टक्के असून त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व १५ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा १ टक्याने जास्त आहे. त्याखालोखाल आयुर्वेदिक उपचार घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २१ टक्के असून त्यामध्ये

९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्याने जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे स्पष्ट होते की, वृद्धाश्रमातील बहुतेक व्यक्ती आजारातून बरे व्हावे आणि निरोगी जीवन जगता यावे यासाठी दैनंदिन उपचार पध्दतीचा वापर किंवा लाभ घेतात असे आढळून आले आहे.

२१. पाहणी वरून वृद्धाश्रमातील वृद्धांचे छंद व्यक्त करणा-या निवेदकांपैकी प्रवचन ऐकणे, देवदर्शन करणे, धार्मिक स्थळांना भेटी देणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे २३ असून त्यापैकी ११ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण १ टक्याने जास्त आहे, त्याखालोखाल पुस्तक व पेपर वाचणा-या निवेदकांचे प्रमाण २१ टक्के असून त्यापैकी ९ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष आहे, यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे, मित्रमैत्रिणीसोबत गप्पा मारणा-या निवेदकांचे प्रमाण २०

१२२

टक्के आहे. देवधर्म करणा-या निवेदकांचे प्रमाण १९ टक्के आहे, टी.व्ही. बघणे व इतर बाबीत मनोरंजन करणा-या निवेदकांचे प्रमाण १७ टक्के असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, वृद्धाश्रमातील दैनंदिन जीवनातून मनाला प्रसन्न वाटावे, करमणूक व्हावी यासाठी अनेक वृद्ध व्यक्ती शेवटच्या काळात धार्मिक प्रवृत्ती अवलंबतात. तसेच मनोरंजनासाठी काही छंदांची अभिरुची असल्याचे आढळून आले आहे.

२२. पाहणी वरून निवेदकांपैकी शासकीय उपक्रमांची माहिती नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५४ असून त्यापैकी ३० टक्के स्त्रिया व २४ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे. तसेच त्याखालोखाल शासकीय उपक्रमांची माहिती असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४६ टक्के असून त्यापैकी २० टक्के स्त्रिया व २६ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, शासनातर्फे राबविण्यात येणा-या उपाय योजनांचे उपचार आणि प्रसार व्यापक व्हावा, गरजू लोकांना याची माहिती मिळावी आणि अनेक वृद्ध व्यक्तींना याचा लाभ मिळावा यासाठी काही उपाय योजना सुचविण्याचे आढळून आले आहे.

२३. पाहणी वरून शासकीय योजनांचा लाभ घेणा-या वृद्ध निवेदकांपैकी इंदिरा गांधी योजनेचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ३० टक्के असून त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे, यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे. त्याखालोखाल राजीव गांधी स्वावलंबन योजनेचा लाभ घेणा-या निवेदकांचे प्रमाण २४ टक्के आहे त्यापैकी १२ टक्के स्त्रिया व १२ टक्के पुरुष असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती अनेक गरजू वृद्ध शासकीय योजनांचा लाभ घेत असल्याचे आढळून आले आहे.

२४. पाहणी वरून निवेदकांपैकी शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळण्याबाबत आवश्यकता असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ७६ टक्के असून त्यापैकी ३४ टक्के स्त्रिया व ४२ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त आहे व त्याखालोखाल शासनाकडून निवृत्ती वेतन मिळण्याबाबत आवश्यकता

नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण २४ टक्के असून त्यापैकी १६ टक्के स्त्रिया व ८ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ८ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे स्पष्ट होते की, वृद्ध व्यक्तिंना उर्वरित आयुष्य जगण्यासाठी आर्थिक हातभार मिळावा यासाठी शासकीय योजना उपक्रमाची आवश्यकता जास्त प्रमाणात आहे तर स्वतःच्या स्वावलंबी जीवन जगणारे आणि दुस-याच्या मदतीवर अवलंबून नसणा-यांचे प्रमाण देखील आढळून येते किंवा त्यांच्या शासकीय योजनांवर विश्वास नसल्याचे आढळून आले आहे.

२५. पाहणी वरून निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातील जीवनापेक्षा कौटुंबिक जीवन जगण्याची इच्छा असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५६ टक्के असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व ३१ टक्के पुरुष आहेत. यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त आहे व त्या खालोखाल वृद्धाश्रमातील जीवन जगण्याची इच्छा

१२३

असणा-या निवेदकांचे प्रमाण ४४ टक्के असून त्यापैकी २५ टक्के स्त्रिया व १९ टक्के पुरुष आहे. यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ६ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, बहुतेक वृद्धांना कौटुंबिक जीवन आनंददायी वाटते. परंतु नाईलाजास्तव त्यांना वृद्धाश्रमात उर्वरित जीवन जगावे लागते. तर बहुतेक वृद्धांना कौटुंबिक चिडचिडेपणाचे, कटकटीचे वातावरण यामुळे वृद्धाश्रमातील आनंददायी जीवन जगणे योग्य वाटते केवळ स्वाभिमानाची जीवन जगता यावे यासाठी देखील अनेक वृद्ध व्यक्ती वृद्धाश्रमात राहणे पसंत करतात असे आढळून आले आहे.

२६. संशोधिकेने पडताळलेल्या निवेदकांपैकी वृद्धाश्रमातून कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा असणा-या निवेदकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ६१ टक्के आहे त्यापैकी २९ टक्के स्त्रिया व ३२ टक्के पुरुष आहे त्यामध्ये स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त आहे व त्याखालोखाल कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा नसणा-या निवेदकांचे प्रमाण ३९ टक्के असून त्यापैकी २१ टक्के स्त्रिया व १८ टक्के पुरुष आहे. त्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण ३ टक्यांनी जास्त असल्याचे आढळून आले आहे. निष्कर्षांती असे आढळून येते की, बहुतेक वृद्धांना आपला कौटुंबिक जिवाळा, प्रेम, आपुलकी, नातवंडे, परिवाराची ओढ असणारे वृद्ध व्यक्ति कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा व्यक्त करतात. तर काही वृद्ध कौटुंबिक वातावरण, समज-गैरसमज, संघर्ष, कुटुंबातील वाईट अनुभव यामुळे कुटुंबात परत न जाण्याचे प्रमाण देखील आढळून आले आहे.

६.३ गृहीतकांची पडताळणी :-

संशोधिकेने पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांचे जीवनमान खालावलेले असल्यामुळे ते उंचावण्याची गरज आहे असे गृहीतकात स्पष्ट केले होते.

प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षातून असे चित्र स्पष्ट झाले आहे की, बहुतेक वृद्धांचे जीवनमान, राहणीमान हे सामाजिक, आर्थिक, वैयक्तिक व मानसिकतेमुळे खालावलेले असल्याचे निरीक्षणातून दिसून आले आहे. संशोधिकेने स्पष्ट केलेले गृहीतक सत्य आहे.

वृद्धाश्रमातील वृद्धांना अनेक सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक, मानसिक, शारीरिक समस्या भेडसावत असल्याचे निरीक्षणातून दिसून आले आहे .

वृद्धावस्थेतून येणारा एकाकीपणा व नैराश्य भावना यावर वृद्धांचे मानसिक संतुलन अवलंबून असते . एकाकीपणा व नैराश्यामुळे काही वृद्धांच्या मानसिक संतुलनात बदल झाल्याचे निरीक्षणातून दिसून आले आहे.

संशोधनातील निष्कर्षातून असे स्पष्ट होते की वृद्धाश्रमातील विविध योजना व संघटित प्रयत्नांद्वारे वृद्धांच्या समस्यांची तीव्रता कमी करता येत असल्याचे निरीक्षणातून दिसून आले आहे.

१२४

वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या आरोग्यविषयक समस्या समाजातील शासकीय/ अशासकीय संस्थांमार्फत सोडविल्या जात असल्याचे निरीक्षणातून आढळून आले आहे .संशोधिकेने स्पष्ट केलेले सर्व गृहीतके सत्य आहे .

६.४) शिफारशी :-

१. सुविधाजनक वृद्धाश्रमाची उभारणी :-

महाराष्ट्रातील पहिला वृद्धाश्रम १८४७ मध्ये मुंबई येथे सर जमशेटजी जीजीभाय धरमशाला या नावाने सुरु झाला. त्यावर १९८३ मध्ये पुण्याला महर्षी कर्वे यांनी महिलांसाठी वृद्धाश्रम सुरु केला. यानंतर महाराष्ट्रात आजपर्यंत सुमारे २५० वृद्धाश्रम सुरु केले आहेत. त्यांची संख्या वाढतच आहे. खेड्यातील वृद्ध कधीच आपल्या व्यावसायातून निवृत्त होत नाही. त्यांना निवृत्तीवेतनही नसते. त्यातही अशा आई-वडिलांची मुले शहरात असतील तर त्यांचे जीवन निरोगी, एकाकी बनते म्हणून महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण भागातील वृद्धांचा विचार करून मातोश्री वृद्धाश्रम योजना जाहीर केली, विना-अनुदानित वृद्धाश्रमातील वृद्धांना स्वखर्चाने रहावे लागते. निधीअभावी व इमारत नसल्याने काही जिल्हयातील आश्रम बंद पडले आहेत. निराधार व गरजू वृद्धांना वृद्धाश्रमांचा फायदा होईल असे नवीन वृद्धाश्रमांची उभारणी करण्यात यावी त्याचप्रमाणे वृद्धाश्रमाबाबत काही सुधारणात्मक बदल अपेक्षित आहे.

- * एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे हस्तांतर करित असताना वृद्धांचे समाजातील महत्व मोलाचे आहे. अशा निराधार वृद्धांच्या एकूण जीवनमान, राहणीमान, संस्कृतीत जतन करण्यासाठी व त्यांना मानसिक आधार देण्यासाठी शासकीय, निमशासकीय आणि सामाजिक संघटना, रोटरी क्लब, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संघटनांनी विविध उपक्रमांद्वारे अन्न, वस्त्र, निवारा व भौतिक गरजा परिपूर्ती साठी विविध

स्तरावर प्रयत्न करावा. समाज कल्याण विभागातर्फे वृद्धाश्रमातील वृद्ध व आश्रमव्यवस्थेत संचालनालयातर्फे कल्याणकारी योजना राबविणे व लाभार्थीपर्यंत पोहचविण्याची व्यवस्था करावी.

- * वृद्धाश्रमातील वृद्धांना समाजातील वैद्यकीय संघटनांतर्फे मोफत औषधोपचार करण्यात यावे व त्यांची शारीरिक, मानसिक स्थिती प्रबळ करण्यासाठी व त्यात सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करावे.
- * समाजातील विविध स्तरातील संस्था, संघटनांच्या व्यावसायिक, उद्योजक, मंडळातर्फे वृद्धांसाठी विविध उपक्रम राबवावेत.
- * महाराष्ट्र राज्यातील सर्व वृद्धाश्रम व आश्रमातील वृद्ध स्त्री-पुरुषांचे महामंडळ असावे, महामंडळातर्फे वृद्धांच्या नेमक्या सामाजिक, आर्थिक समस्यांची जाणीव शासकीय, निमशासकीय स्तरावर करून देण्यासाठी उपयोग होईल.
- * वृद्धाश्रमातील रहिवाशी स्त्री पुरुषांकरीता मोफत रेल्वे, एस. टी महामंडळातर्फे मोफत बस प्रवासाची व्यवस्था असावी, त्यांच्या करीता काही राखीव बैठक व्यवस्था असावी, प्रवासाकरीता येणारा प्रवासखर्च शासनाने

१२५

प्रवासी महामंडळास अदा करावे.

- * प्रगतीला अभिप्रेत असलेले स्वातंत्र्य व माणुसकी यांचा योग्य संयोग वृद्धाश्रमाच्या संयोजनात साधला गेला पाहिजे.
- * वृद्धाश्रमाच्या संस्थाचालकांनी त्यांच्या आवडीनिवडीनुसार नियोजनात लक्ष दिले पाहिजे.
- * वृद्धाश्रमातील व्यक्तींची कौटुंबिक व सामाजिक संबंधाची गरज आणि आपले व्यवस्थापन यांची योग्य सांधेजोड झाली पाहिजे.
- * निवृत्तीनंतरच्या वृद्धांच्या जगण्याला काही अर्थ आहे. अजून ते काहितरी करू शकतात. ते कोणाला भारभूत झालेले नाहीत हा विश्वास त्यांच्यात निर्माण करणे हा वृद्धाश्रम चालविण्यामागचा मुलभूत उद्देश असायला पाहिजे.

२. वृद्धांसाठी दिनकेंद्र :-

- वृद्धांचा समूह हा एकजिनसी समूह नसून तो विविधजिनसी समूह आहे. वय, लिंग या घटकांबरोबरच संघटीत आहे. असंघटित क्षेत्रातील वृद्धांच्या समस्यांचा विचार करून त्यासंबंधीच्या उपाय योजना विचारात घेतल्या पाहिजे.
- शहरातील वृद्धांसाठी नाना – नानी पार्क, वाचनालय, खेळ, मनोरंजनाची साधने, ग्रामीण भागातील वृद्धांसाठी समाजमंदिर, हास्यक्लब, शासकीय रूग्णालयांमध्ये औषधोपचारासाठी सवलती, मोफत मार्गदर्शन व नेत्रशिबिर अशा उपक्रमामधून त्यांना मदत केली पाहिजे.

- वृद्धांसाठी दिनकेंद्राची उभारणी करावी. दिनकेंद्रात वृद्ध व्यक्ती दिवसभर राहतात. तेथे मनोरंजन, खेळ, वाचनालय, वैद्यकीय मदत इत्यादी गोष्टी उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात. त्यामुळे वृद्ध व्यक्ती एकमेकांचे अनुभव सांगतात. कौटुंबिक गोष्टींवर चर्चा करतात. तसेच नवीन वृद्धांची ओळख करतात.

३. वृद्धांना आर्थिक सवलती :-

शासनाने वृद्धांसाठी प्रवासाच्या सवलती जाहीर केल्या आहेत. त्यामध्ये प्रवास भाड्यात ५० टक्के सूट दिली आहे. एस. टी. मध्ये ६५ वर्षावरील पुरुषांना आणि रेल्वेमध्ये स्त्री-पुरुष दोघांनाही वयोमर्यादा ६० च्या वर ठेवली आहे. अशा वृद्धांना प्रवास भाड्यात ५० टक्के सूट दिली आहे. तसेच स्वतंत्र खिडकी योजना ही केली आहे. वास्तवतेमध्ये वरील सवलतीबाबत काही सुधारणा करण्याची गरज वाटते.

- वृद्धांसाठी वयोमर्यादा सर्वत्र निश्चित असावी. त्यानुसार ६० वर्षावरील व्यक्तींना वृद्ध संबोधले जावे.
- वृद्धांना ज्या ज्या ठिकाणी सवलत मिळते तिथे वयाची अट वेगवेगळी आहे. म्हणजेच इथे सवलत एकच प्रवास भाड्यात ५० टक्के सूट पण वयोमर्यादा मात्र वेगळी असे नसावी.

१२६

- तिकिटांसाठी स्वतंत्र खिडकी योजनेचा वापर नियमित करावा. त्याप्रमाणे दक्षता घ्यावी.
- एसटी बससेवेत सवलत दिली खरी परंतु ती फक्त साध्या गाड्यांसाठी आहे. एशियाड किंवा इतर आराम गाड्यांना सवलत नाही. ही सवलत परिवहन मंडळाच्या सर्व गाड्यांसाठी असावी.
- एस. टी. त वृद्धांसाठी राखीव जागा असावी व त्याचा वापर त्यांच्यासाठीच करावा.

४. वित्तीय संस्थांकडून वृद्ध सेवार्थ लाभ :-

- सध्या ६० वर्षावरील वृद्धांना मुदत ठेवीवर राष्ट्रीयकृत बँक, सहकारी बँक, पतसंस्था यांनी वाढत्या गरजा व महागाईचा विचार करून किमान २ टक्केपेक्षा जास्त व्याजदराची वाढ करावी.
- वृद्धांना आयकरातूनही सवलत द्यावी.

५. निराधारांना मानधन :-

निराधार वृद्धांना मासिक रूपये ५०० मानधन देण्याची योजना आहे. अर्थात त्याची योग्य अंमलबजावणी करावी. जे खरोखरच निराधार आहेत. त्यांच्या पर्यंत ह्या सवलती पोहचल्या पाहिजे. वाढत्या महागाईचा विचार करून मासिक मानधनात वाढ करावी.

६. ज्येष्ठांकरीता चरितार्थ अनुदान योजना :-

समाजात एकूण वृद्धांच्या संख्येपैकी फक्त १० टक्के वृद्धांना पेन्शन मिळते. बाकीचे वृद्ध हे इतर व्यावसायातील आहेत. अशांना वृद्धापकाळी पेन्शन नसते. शासनाने त्यांना देखील काही स्वरूपात मानधन देण्याची योजना अमलात आणावी.

७. वृद्ध उद्योजक विकास शिबिर :-

वृद्धाश्रमात वृद्धांसाठी वेगळ्या तरतूदी, त्यांच्या समस्यांच्या अनुरोधाने करणे गरजेचे आहे. ज्यामध्ये आगरबत्ती, मेणबत्ती, पापड, कुरडया बनविणे इत्यादी लघुउद्योग शिबिरे घेवून त्यामार्फत वृद्धाश्रमातील वृद्धांना त्यांच्या वयोमानानुसार उद्योगास प्रवृत्त बनविणे.

८. वृद्धाश्रमातील वृद्धांना सामाजिक/सांस्कृतिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे :-

वृद्धाश्रमातील वृद्धांना सामाजिक कार्यात सहभागी होण्यासाठी विविध सामाजिक उपक्रम राबवून त्यात सहभागी होण्यासाठी वृद्धांना प्रोत्साहित करणे.

१२७

९. महागाई निर्देशांकाप्रमाणे वृद्धाश्रमातील वृद्धांना वृद्धापकालीन आर्थिक सहकार्य :-

वाढत्या महागाई निर्देशांकाप्रमाणे वृद्धाश्रमात जे वृद्ध आहेत त्या सर्वांना वृद्धापकालीन निधी मिळणे आवश्यक आहे.

१०. शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यासाठी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना उद्युक्त करणे :-

शासनमार्फत राबविण्यात येणा-या योजनांचा लाभ घेण्यासाठी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना उद्युक्त करणे. शासकीय योजनांतील भ्रष्टाचार, अडचणी दूर करून योजनांचा सहज लाभ देण्यासाठी व त्याद्वारे होणारे फायदे समजविण्यासाठी वृद्धाश्रमातील वृद्धांना उद्युक्त करणे आवश्यक आहे.

११ वृद्धांना माफक दरात औषधोपचार योजना :-

वृद्धाश्रमातील वृद्धांसाठी सर्व आरोग्यविषयी सुविधांचा अंतर्भाव असावा. ज्यामुळे योग्य वेळी योग्य सुविधा वृद्धांना माफक दरात प्राप्त होतील. तसेच डॉक्टरांसाठी ताटकळत बसण्याची व पैशांशिवाय मृत्यूला कवटाळण्याची आवश्यकता भासणार नाही.

१२. वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा कौटुंबिक संबंध :-

१. कुटुंबातल्या सर्व सदस्यांसोबत वृध्दांना जेवायला घेणे. जेवणाची वेळ व जागा वेगळी नसावी. पथ्यपाणी सांभाळावे, जेवणातल्या एखाद्या गोडधोड पदार्थापासून आपणाला वंचित ठेवले जात आहे अशी भावना निर्माण होणार नाही याचीही काळजी घ्यावी.

२. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत वृध्दांना सामावून घेणे, त्यांना निर्णयात डावलले गेले आहे अशी भावना निर्माण होणारच नाही याची काळजी घेणे.

३. नातवंडाचा सहवास लाभू देणे, त्यांना वृध्दांपासून दूर करू नये, वृध्दांनी आत्मचरित्रे लिहावीत, आठवणी सांगाव्यात त्यासाठी तशा सोयी उपलब्ध करून देणे.

१३. वृध्दाश्रमातील वृध्दांसाठी आरोग्य सेवा :-

१. सर्व उत्पन्न गटातील वृध्दांसाठी आरोग्य विमा योजना सुरु करणे.

२. दारिद्र्य रेषेखालील ६० वर्षावरील सर्व वृध्दांना राज्य सरकारच्या खर्चाने व्यापक आरोग्य विमा योजनेमध्ये सामावून घेणे. तसेच सर्व हॉस्पिटलमधून वृध्दांसाठी विशेष सोयी उपलब्ध करणे.

१२८

३. राज्य आरोग्य विमा योजनेखालील सर्व वृध्दांना आरोग्य कार्ड/हेल्थ कार्ड उपलब्ध करून देणे.

४. वृध्दांची सविस्तर वैद्यकीय तपासणी करण्याआधी सरकारी दवाखाने आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे अधिक सुसज्ज करावीत आणि परिपूर्ण असे वृध्द रूग्ण विभाग कार्यान्वित करावीत.

५. हॉस्पिटल आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रावर स्वतः वृध्द बाह्य रूग्ण विभाग सुरु करावेत आणि वृध्द रूग्णांसाठी १० टक्के बेड्स आरक्षित ठेवावेत.

६. मोठ्या शहरातून वृध्दांसाठी संक्रमित हॉस्पिटलची ट्रांझिट हॉस्पिटल सोय करावी.

७. वृध्दांची देखभाल अनुषंगाने परिचारिकांना प्रशिक्षित करण्याचे कार्य हेल्पज इंडिया, एज – केअर इंडिया, रेडक्रॉस आणि वार्धक्य शास्त्र संस्थांनी हाती घ्यावे.

८. सामाजिक पातळीवर वृध्दाश्रमातील वृध्दांसाठी असणा-या दिन केंद्रातून डे केअर सेंटर्समार्फत वृध्दांच्या आरोग्याची

काळजी घेणे. समाजात त्या विषयीची जागृती करण्याचे कार्य करणे, यातून त्यांच्या आरोग्यविषयक कार्यक्रमाला अधिक

व्यापकता प्राप्त होवू शकेल.

१४. मोफत कायदा व न्यायालयीन सेवा :-

१. कायद्याचा एखादा कक्ष स्थापन करावा त्यात तरूण आणि वृद्ध इत्यादी तज्ञांनी स्वयंसेवा किंवा मानधनावर आधारीत सेवा दयावी.

२. वृद्धांचे कायदे व हक्क याबाबत सेवा पुरविणे.

३. वृद्धांमध्ये कायद्याची साक्षरता आणावी.

४. वृद्धांच्या संघटना स्थापून चळवळ उभी करावी.

१५. प्रौढ नागरिक/युवा मित्र मंडळातर्फे विविध उपक्रम :-

➤ विविध विषयावर व्याख्याने, स्लाईड शो सादर करावीत.

➤ योगवर्ग तसेच हास्य क्लबची स्थापना करावी.

१२९

➤ वैयक्तिक छंदाची जोपासना करावी.

➤ जे एकाकी वृद्ध आहेत त्यांना मदत करणे.

➤ वृद्ध सदस्यांचे वाढदिवस साजरे करणे

६.५ भविष्यकालीन संशोधनासाठी अभ्यास विषय :-

संशोधकेने संशोधनासाठी "पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास" ह्या अभ्यासविषयाची निवड केली आहे . त्यादृष्टिने भविष्यकालीन संशोधनासाठी हा अभ्यासविषय महत्वाचा आहे.

वृद्धांच्या सामाजिक सुरक्षिततेबाबत प्रयत्न करणे हे कल्याणकारी राज्यांचे उद्दिष्ट आहे. परंतु त्यादृष्टिने आजवर जे प्रयत्न करण्यात आले आहेत त्यामध्येही कमतरता जरूर आहेत. त्या नाहिशा करणे आणि सुरक्षिततेची हमी देणे महत्वाचे आहे त्या अनुरोधाने पुढील गोष्टींवर लक्ष केंद्रीत करणे महत्वाचे आहे.

- वृद्धांना देण्यात येणा-या सामाजिक सुरक्षिततेमध्ये प्रशासकीय अडथळे आणले जावू नयेत. प्रत्येकवेळी चाकोरी आणि नियम आडवे आणू नये.

- वृद्धांसाठी असणा-या सहायता, तरतूदी यांच्यामार्फत योग्य त्या मार्गाने आणि पुरेशा प्रमाणात कशा पोहोचतील याकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे.
- इतर कोणत्याही कल्याणकारी योजनांच्या तुलनेत वृद्ध कल्याण कार्यक्रम फारच दुर्लक्षित राहिले आहेत. याकडे अधिक संवेदनशीलतेने पाहणे गरजेचे आहे.
- वृद्धांसंबंधी गुणात्मक संशोधन अधिक प्रमाणात झाले पाहिजे.
- सक्षम असणा-या वृद्धांना रोजगार व अर्धरोजगार प्राप्त करून देणे आणि त्यांचा त्या अनुभवाचा व ज्ञानाचा फायदा मिळवून देणे.
- समाजिक, आर्थिक, मानसिक दृष्टिने वृद्धांना जीवनाविषयी शाश्वती व सुरक्षितता प्राप्त करून देणे.
- किमान निर्वाहाच्या गरजांची पूर्तता देण्यासाठी विविध सुविधा प्राप्त करून देणे.
- इतर देशाच्या तुलनेत आपल्याकडील योजना असणा-या त्रुटी विचारात घेवून त्यात सुधारणा घडवून आणणे.

—×○○○×—

१३०

परिशिष्टे

१. प्रश्नावली –

१.१ वृद्धांसाठी

१.२ वृद्धाश्रमातील व्यवस्थापक किंवा संस्थाचालक

२. वृद्धाश्रम यादी–

२.१ वृद्धाश्रम यादी– महाराष्ट्र राज्य

२.२ वृद्धाश्रम यादी– पुणे जिल्हा

२.३ वृद्धाश्रम यादी– पुणे शहर

३. पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील रहिवाशी स्त्री पुरुष वृद्ध-संख्यात्मक यादी

४. मुलाखत अनुसूचीतील –निवेदकांची यादी

५. संदर्भ सूची

६. पुणे शहर वृद्धाश्रम छायाचित्रे

परिशिष्ट क.- १

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, समाजशास्त्र एम. फिल. अभ्यासक्रमासाठी सादर करावयाच्या लघुशोध प्रबंधाकरिता

प्रश्नावली

विषय :- " पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास ."

स. न.

मी सौ. निर्मला गिरीश जाळींद्रे, संशोधक, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे .समाजशास्त्र या विषयातील एम. फिल अभ्यासक्रमाची विद्यार्थिनी असून .“पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास” या विषयावर मा.डॉ. वि. स. मुगडे यांचे मार्गदर्शनाखाली लघुशोध प्रबंध पूर्ण करित आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रश्नावलीच्या साहाय्याने संकलीत केलेल्या माहितीचा वापर फक्त संशोधनासाठीच करणार असल्याची खात्री देत आहे. कृपया प्रश्नावलीतील अचूक माहिती भरून मला सहकार्य करावे. हि विनंती.

आपली विश्वासू ,
(सौ. निर्मला जाळींद्रे)

१३१

सूचना :- १) आवश्यक तेथे (✓) खुण करा.

२) शक्यतो सर्व प्रश्नांची उत्तरे द्या ही विनंती.

अ) निवेदकाची सर्वसाधारण माहिती

- १) निवेदकाचे नाव :- _____
- २) पत्ता :- _____
- ३) वय :- _____
- ४) लिंग:- स्त्री पुरुष
- ५) शैक्षणिक स्तर :- माध्यमिक उच्च माध्यमिक पदवीधर
- ६) व्यावसायिक स्थिती :- नोकरी व्यवसाय शेती इतर
- ७) कुटुंबाचे मासिक उत्पन्न :-
५,००० पर्यंत
५,००० ते १०,००० पर्यंत
१०,००० चे पुढे
- ८) कुटुंबाचा मासिक खर्च (सर्व बाबींकरिता एकत्रित) :-
५,००० पर्यंत

५,००० ते १०,००० पर्यंत

१०,००० च्या पुढे

९) सध्याचे उत्पन्नाचे स्रोत :-

१. स्वकष्टार्जित उत्पनातून

२. शासकीय योजनांकडून मदत अशासकीय योजना / संस्था

३. मित्र मंडळीकडून मदत

४. रक्त संबंधित नातेवाईकांकडून मदत

५. कोणतीही मदत नाही

६. इतर

१०) वैवाहिक दर्जा :- विवाहित अविवाहित विधवा घटस्फोटीत

११) कुटुंबाचा प्रकार :- एकत्रित कुटुंब पध्दती विभक्त कुटुंब पध्दती इतर

१२) कुटुंबातील निवा-याचा प्रकार:- स्वतःचे भाड्याचे घर इतर

१३) आपले जवळचे रक्तसंबंधित नातेवाईक आहेत काय? होय/नाही असल्यास मुलगा मुलगी

पत्नी नांतवडे इतर कोटे आहेत- पुणे शहरात इतर राज्यात

परदेशात इतर

१४) त्यांचे कुटुंबातील मासिक उत्पन्न किती आहे ?

१५) कुटुंबाकरिता आपण कर्ज घेतले आहे का? होय/नाही असल्यास किती रक्कम रूपये

१३२

१६) आपण पुणे जिल्हयातील मूळ रहिवाशी आहात का? होय/नाही नसल्यास कारण,

स्थलांतरीत परप्रांतीय इतर

१७) तुमच्या कुटुंबातील वातावरण असे आहे काय ?

पोषक कटकटीचे इतर

१८) कुटुंब प्रमुख म्हणून आपली भूमिका सांगा.

१९) नविन पिढीशी वैचारिक सुसंवाद जुळतो का? होय/नाही

२०) आधुनिक समाजातील संस्कृतीच्या प्रभावाबाबत आपले विचार सांगा.

२१) आपली जुनी परंपरागत संस्कृती व नातवंडांच्या नव्या संस्कृती मधील झालेल्या परिवर्तनाबाबतचे विचार सांगा.

२२) वृद्धांचे सामाजिक जीवनमान उंचावण्यासाठी कोणकोणते उपक्रम समाजाकडून अपेक्षित आहेत. (ट्रस्ट / संस्था / देणगीदार / व इतरांमार्फत)

ब) वृद्धाश्रमाविषयी माहिती

१) वृद्धाश्रमाचे नाव -----

२) पत्ता -----

३) वृद्धाश्रमाचे प्रकार :- सरकारी निम सरकारी इतर

४) वृद्धाश्रमाचा आर्थिक स्रोत :- अनुदानित विनाअनुदानित

संस्था / व्यक्तीकडून देणगी व्यक्तीच्या इच्छेनुसार मदत इतर

५) वृद्धाश्रमात येण्याचे कारण :-

१) कौटुंबिक अडीअडचणी २) गरीबी / दारिद्र्य

३) वैयक्तिक कारण ४) इतर

६) वृद्धाश्रमात सेवा शुल्क आकारले जाते का? व ते परवडण्यासारखे आहे काय? होय / नाही

१३३

७) वृद्धाश्रमातील एकूण वास्तव्याचा कालावधी किती आहे वर्षे महिने

८) वृद्धाश्रमातील सेवा सुविधांबाबत आपण समाधानी आहात काय? होय / नाही असल्यास

-
- भौतिक साधने:- निवासी इमारत ग्राऊंड बागबगीचा
लाईट पाणी स्वच्छता
 - संतुलित आहार:- फळे दूध अन्न
 - आरोग्य:- दवाखाना औषधोपचार इतर
 - मनोरंजन:- वाचनालय टीव्ही संगणक
भजन कीर्तन इतर

९) शासकीय अधिकारी व समाज कल्याण अधिकारी किंवा अशासकीय संस्थामधील समाजसेवक वृद्धाश्रमाला भेट देऊन सेवा सुविधा विषयीबद्दलची माहिती विचारपूस करतात काय? होय / नाही.

१०) वृद्धांना आश्रम संस्थेतील व्यवस्थेबद्दल काय अपेक्षा आहेत ?

११) आश्रम संस्थांना व समाजाला वृद्धांकडून काय अपेक्षा आहेत ?

१२) वृद्धांश्रमात असताना एखाद्या वृद्धाचे निधन झाले तर धार्मिक, विधीविषयक सोपस्कार कसे केले जातात.

क) आरोग्यविषयक माहिती :-

१) आपण पूर्ण सकस आहार घेता काय? या विषयी माहिती सांगा

१३४

२) आपणास कोणत्या प्रकारचा आजार आहे काय ?

बी. पी मधुमेह गुडघ्याचे आजार

श्रवणदोष दृष्टिदोष इतर

३) आजार असल्यास कोणती काळजी घेतली जाते ?

औषधोपचार आयुर्वेदिक पध्दती होमिओपॅथिक

युनानी अॅलॉपॅथीक इतर

४) फावल्या वेळेचा उपयोग छंद व करमणुकीसाठी काय करतात ?

पुस्तक व पेपर वाचणे मित्र मैत्रिणी सोबत गप्पा मारणे

देवधर्म करणे प्रवचन देवदर्शन भेटी देणे

इतर

ख) वृद्धांकरिता शासकीय उपायोजना विषयक माहिती :-

१) वृद्धाकरिता शासकीय विभागामार्फत शासकीय उपकरणाविषयी माहिती आहे काय? होय/नाही.

२) शासकीय योजनांचा लाभ घेतला आहे का? होय/नाही असल्यास

संजय गांधी निराधार योजना राजीव गांधी स्वावलंबन योजना
इंदिरा गांधी योजना खाजगी अशासकीय संघटना
इतर

३) वृद्धांचे एकाकीपण टाळण्यासाठी व आर्थिक हातभार लावण्यासाठी समाजकल्याण, महाराष्ट्र शासनाकडून, खाजगी अशासकीय संघटना यांचे मार्फत काही उपाययोजना राबविण्यात येतात असे वाटते काय? होय/नाही असल्यास कोणत्या _____

४) वृद्धांच्या आवडीनुसार व त्यांना जमतील असे लघु उदयोग वृद्धांश्रमात सुरु आहे काय? होय/नाही असल्यास

खडू बनविणे टिकल्या तयार करणे फाईल बनविणे
पॅकिंग करणे मसाल्याचे पदार्थ बनविणे इतर

५) लायन्स क्लब आणि ॲर्गनायझेशन मार्फत सार्वजनिक आरोग्य सुविधांबाबत उपक्रम राबविले जातात का? आणि त्या सुविधांचा लाभ घेतला आहे का? होय/नाही असल्यास

नेत्र शिबीर नियमित वैद्यकीय तपासणी
रोग निदान शिबीर इतर

१३५

६) वृद्धांना पेन्शन योजनेचा लाभ मिळावा याबाबत आपले मत सांगा.

७) वृद्धांश्रमातील जीवन व कौटुंबिक जीवनातील तुलनात्मक अनुभव सांगा

८) आपल्याला आपल्या कुटुंबात परत जाण्याची इच्छा आहे का? होय/नाही

९) वृद्धांच्या कल्याणासाठी शासनाकडून कोणकोणत्या सोयी सुविधा असाव्यात असे तुम्हाला वाटते काय ?

नाव

१३६

परिशिष्टये क्र.१.२

प्रश्नावली – वृद्धाश्रमातील व्यवस्थापक किंवा संस्थाचालक

1. वृद्धाश्रमाचे नाव –
2. पत्ता –
3. वृद्धाश्रम स्थापना –
4. वृद्धाश्रमाचा प्रकार – सरकारी/निमसरकारी/इतर
5. वृद्धाश्रमास शासकीय अनुदान मिळत का? होय/नाही
6. वृद्धाश्रमातील आर्थिक स्रोत कोणता?
7. वृद्धाश्रमात एकूण वृद्धांची संख्या –
8. वृद्धाश्रमातील स्त्रियांची संख्या –

9. वृद्धाश्रमातील पुरुषांची संख्या –
10. वृद्धाश्रमातील वृद्धांकडून निधी घेतला जातो का ? होय/नाही
11. वृद्धाश्रमातील वृद्धांसाठी आरोग्य योजना राबविल्या जातात का? होय/नाही.
12. वृद्धाश्रमातील वृद्धांचा आकस्मित किंवा आजाराने निधन झाले तर वृद्धाश्रम धार्मिक विधी विषयक सोपस्कार करते का? होय/नाही
13. वृद्धाश्रमातील भौतिक सुविधा कोणकोणत्या आहेत ?.
14. वृद्धाश्रमात मनोरंजन सुविधा आहेत का? होय/नाही
15. वृद्धांना भेटण्यासाठी आलेल्या नातेवाईकां करता निवा-याची सोय आहे काय? होय/नाही
16. वृद्धांचे नातेवाईकांचे कडून आर्थिक सहाय मिळते काय? होय/नाही

१३७

परिशिष्ट क्र.- २

२.१ – वृद्धाश्रम यादी – महाराष्ट्र राज्य

अ.क	वृद्धाश्रम यादी	ठिकाण	तालुका/उपनगर	जिल्हा
१	श्री. सिध्देश्वर रामेश्वर सेवा मंडळ संचलित संत संगमेश्वर वृद्धाश्रम	दुधानी	अक्कलकोट	सोलापूर
२	श्रीकृष्ण गुरुकुल मंडळ संचलित महानुभव वृद्धाश्रम	दौलामेटा	अमरावती रोड	नागपूर
३	श्रीकृष्ण मंदिर महानुभव संचलित श्रीकृष्ण वृद्धाश्रम	औरंगाबाद	औरंगाबाद	औरंगाबाद

१४	भाउसाहेब फिरोदिया वृद्धाश्रम	अहमदनगर	अहमदनगर	अहमदनगर
----	------------------------------	---------	---------	---------

४	संत केजाजी महाराज अभ्यास मंडळ वृद्धाश्रम	मु. साठेवाडी पो गोंधळी	फलटण	सातारा
५	संत गाडगेबाबा वृद्धाश्रम	मातोळा	मातोळा	बुलढाणा
६	मातृसेवा संघ संचलित पंचवटी वृद्धाश्रम	नागपूर	नागपूर	नागपूर
७	रुस्तमजी मेवावाला वृद्धाश्रम	नरसिंहगल्ली	नागपूर	नागपूर
८	लोकशिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित माउली वृद्धाश्रम	दादर वाडी	पैठण	
९	विनोबा भावे वृद्धाश्रम	घोणसी	उदगीर	लातूर
१०	विसावा वृद्धाश्रम.	खांडगाव	लोणार	बुलढाणा
११	बयनाबाई कटके वृद्धाश्रम	दारव्हा	दारव्हा	यवतमाळ
१२	बाबासाहेब नाईक वृद्धाश्रम	पुसद	पुसद	यवतमाळ
१३	बालाजी युवक मंडळ संचलित धोंडु तात्या महाराज वृद्धाश्रम	उमरगा	उमरगा	उस्मानाबाद

१५	भागीरथी शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित गंगाई वृध्दाश्रम	हदगाव	हदगाव	नांदेड
१६	जीवन विकास प्रतिष्ठाण संचलीत वृध्दाश्रम	किल्लारी	औसा	लातूर
१७	डब्ल्यू.जी.एन.बालक वृध्दाश्रम	पंढरपूर	पंढरपूर	सोलापूर
१८	डेव्हिड ससून इनफर्म आश्रम संचलित निवास वृध्दाश्रम	९६, नवी सदाशिव पेठ	पुणे	पुणे
१९	दि. नॅब लायन्स हाम फॉर एजिंग ब्लाइंड	खंडाळा	मावळ	पुणे
२०	नवजीवन वृध्दाश्रम	उमरसरा	यवतमाळ	यवतमाळ
२१	इंदिरा गांधी वृध्दाश्रम	लोणी, खुर्द	अर्धापूर	नांदेड
२२	ईशप्रेम विवेदन वृध्दाश्रम	पदमजी पार्क	पुणे	पुणे
२३	उज्वल वृध्दाश्रम	उदगीर	उदगीर	लातूर
२४	गजानन बाबा वृध्दाश्रम	नंदुरा	नंदुरा	बुलढाणा
२५	गाडगे महाराज मिशन संचलित परधाम वृध्दाश्रम	अमरावती	अमरावती	अमरावती
२६	मातोश्री वृध्दाश्रम	आर. के. नगर पांचगाव	आर. के. नगर पांचगाव	कोल्हापूर
२७	स्नेहबंधन वृध्दाश्रम	मु. पा. कानसळ	सुधागड	रायगड
२८	चैतन्य वृध्दाश्रम	मु.पो. जांभुळपाडा	सुधागड	रायगड

२९	घरकुल वृद्धाश्रम	९०, स्वामीछाया प्रतिष्ठान, १७५/३, राकस कोप रास्ता	ब्लेनकनहळली	बेळगाव
३०	जय जगदंबा वयो-वृद्धाश्रम	वामन गुंडा तांडा	किनवट	नांदेड
३१	इंद्रधनु वृद्धसेवा	पतंगे रस्ता	उमरगा	उस्मानाबाद
३२	आनंदाश्रम आश्रम	३९१, मंगळवार पेठ	...	सातारा
३३	श्री.स्वामी समर्थ शक्तीपीठ व मनःशांती केंद्र-वृद्धाश्रम	मु.पो.वाई.	मु.पो.वाई.	सातारा
३४	आनंदाश्रम वृद्धाश्रम	मु. पो. जांभुळपाडा	सुधागड	रायगड
३५	माउली वृद्धाश्रम	मु. पो. बोरवाडी	माणगांव	रायगड
३६	मातोश्री वृद्धाश्रम डॉ.के.म.दुग्गल स्मृती समिती	मु.नकाणे तलाव साकी रोड	---	धुळे
३७	कै.जानकीबाई तेंडूलकर महिलाश्रम	मु.पो. लांजे	---	रत्नागिरी
३८	वृद्ध सेवाश्रम	कुपवाड रोड, लक्ष्मीनगर	मिरज	सांगली
३९	राठी चॅरीटेबल टस्ट अमरावती	शिवानंद मिश्रा	----	अमरावती
४०	लिटल सिटिर्स ऑफ द पुअर वृद्धाश्रम	महाकाली केव्हज रोड, अंधेरी, पुर्व मुंबई.	----	----
४१	मिशनरीज ऑफ चॅरिटीज	एल.टी. रोड गोराई क्लिक	बोरिवली, पश्चिम	मुंबई ४०००९१
४२	श्रध्दानंद महिलाश्रम	माहेश्वरी उद्यान	माटुंगा	मुंबई ४०००९९
४३	तुषार पवार वृद्धाश्रम	सवरा रोड, बांगली वेस्ट, पश्चिम	कर्जत	ठाणे

४४	श्री.साईधाम वृध्दाश्रम	खिडकाळी,शिव मंदिरा शेजारी, कल्याण ,शाल रोड	पो. पडळे	ठाणे
४५	मातृसदन वृध्दाश्रम	पलॅट नं. ३०, फेज नं ११, तेणा मेडिकल कॉलेज समोर	नेरुळ	नवी मुंबई
४६	नवदुर्गा वृध्दाश्रम	आपटेवाडी जवळ मु शिरगांव	बदलापूर	ठाणे
४७	ब्राम्हण सेवा मंडळ	आनंद, प्लॅट नं. ११, सेक्टर-५	नेरुळ	मुंबई ४००७०६
४८	श्रीमती हिराबाई हाटे वृध्दाश्रम	रॉक गार्डन अपार्टमेंट, १०३डी विंग, पनवेल, पाडयापुढे,गोरेगाव	विरार पूर्व	ठाणे

परिशिष्ट क. – २

२.२ – वृद्धाश्रम यादी-पुणे जिल्हा

अ.क	वृद्धाश्रमाचे नाव	ठिकाण	तालुका/उपनगर	जिल्हा
१	अपना घर भा. उ. श्रीवास्तव	मु. पो. भिवरी	ता. पुरंदर	पुणे
२	आधारवड वानप्रस्थाश्रम	२६, शिवपुरी आळी	ता. भोर	पुणे
३	ह.भ.प.र.गो. बोरावके वृद्धाश्रम ज्येष्ठ नागरिक निवास	तांदूळवाडी	बारामती	पुणे
४	आनंदाश्रम	मु. रांझे,पो.खेडशिवापूर	खेड	पुणे
५	उभा स्नेहाश्रम	भोर	भोर	पुणे
६	दादासाहेब नाटेकर मोरया ट्रस्टचा वृद्धाश्रम	मु.पो.चिखली	हवेली	पुणे
७	हेल्प एज इंडिया	आळंदी रोड,आळंदी	हवेली	पुणे

परिशिष्ट क.-२

२.३ – वृद्धाश्रम यादी-पुणे शहर

अ.क.	वृद्धाश्रमाचे नाव	ठिकाण
१	डेव्हिड ससून अनाथ पंगू गृह -निवारा	९६ , नवीपेठ , पुणे, ३०.
२	अंध महिलांसाठी आश्रम	नांदेडफाटा ,सिंहगडरोड , पुणे ४१.
३	मातोश्री वृद्धाश्रम	कर्वेनगर,विठ्ठल मंदिर , राजाराम पुलाजवळ, पुणे ५२
४	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम	आंबी रानवडी , पानशेत , पुणे.
५	वरदान वृद्धाश्रम	मु.पो. माण ,हिंजवडी ,पुणे.
६	हिंगणे महिला वृद्धाश्रम	महर्षी कर्वे, स्त्री शिक्षण संस्था, कर्वेनगर ,पुणे ५२.
७	तपोधान साधकाश्रम	तपोधान वारजे , पुणे ५८.
८	श्री संजीवन वृद्धाश्रम	कल्याणीनगर , वडगावशेरी , पुणे १४
९	संगम सार्वजनिक सेवासमिती	सी/१ ,आरुशी तळेगाव रोड , वाकड , पुणे १
१०	पिताश्री वृद्धाश्रम	भाग्योदयनगर, कोंढवाखुर्द, सर्व्हे नं ५५, पुणे ४८.
११	अथश्री वृद्धाश्रम	१३२/२ ,पाषाण , बाणेररोड , पुणे २१
१२	माहेरवाट वृद्धाश्रम	गणेशनगर , वडगावधायरी , पुणे ४१
१३	ओलावा जेष्ठ नागरिक सहनिवास	गोळेवाडी , डोणजे , सिंहगड पायथा , पुणे.

१४	आधार सेवाप्रती वृद्धाश्रम	श्री आंबामाता मंदिराजवळ ,सुखसागर नगर ,पुणे.
१५	सार्थक वृद्धाश्रम	गोळेवाडी , डोणजेगाव , सिंहगड पायथा , पुणे.
१६	त्रिमुर्ती होम्स वृद्धाश्रम	नवसहयाद्री सोसायटी , कर्वेनगर ,पुणे ५२.
१७	वृद्धनिवास वृद्धाश्रम	चंदननगर , खराडी नगररोड , पुणे.
१८	वानप्रस्थाश्रम वृद्धाश्रम	यशोधाम सभागृह चौकाजवळ , २०/अ , तपोधाम वसाहत , तळेगाव दाभाडे , पुणे.
१९	अग्रसेन वृद्धाश्रम	ई,५/२ ,पॉप्युलर प्रेस्टिज सोसायटी , १४१, वारजेनाका ,पुणे ५२.
२०	सिध्दी वृद्धाश्रम	शिवनेरी सोसायटी , हडपसर , उषाकिरण सोसायटी हॉस्पिटल जवळ ,पुणे २८.
२१	सहजीवन वृद्धाश्रम	प्लॉट नं. १३, गिरीनगर सोसायटी , देवेंद्र मंगल कार्यालयाजवळ , धनकवडी , पुणे ४३.
२२	आपुलकी वृद्धाश्रम	सिंहगड पायथा , डोणजे , पुणे.
२३	सेवाधाम वृद्धाश्रम	गोळेवाडी , डोणजे , पुणे.
२४	जिव्हाळा वृद्धाश्रम	गारमळा ,वडगाव धायरी ,पुणे .
२५	माहेर वृद्ध विधवा महिला साई स्नेह हॉस्पिटल	डॉ. जगताप,पुणे-सातारा हायवे बसस्टॉप जवळ,पुणे
२६	जीवनाश्रम वृद्धाश्रम	सिंहगड रोड , किरकटवाडी , पुणे
२७	कृष्णप्रभू क्लिनिक वृद्धसेवा केंद्र	डॉ. गिरीश गुजराथी , लक्ष्मीनगर , पर्वती , पुणे ९.
२८	उमेद केअर सेंटर	गोकुळनगर , कात्रज , पुणे

२९	शिर्डी साईबाबा वृध्दाश्रम	स.नं. १३६ , नांदेड फाटा , सिंहगडरोड , पुणे
३०	श्री अर्पण वृध्दाश्रम	सिंहगडरोड , पुणे.
३१	गोल्ड अेड: वृध्दाश्रम	शांती , स.नं. ५२/८ , कात्रज , बायपास पुलाजवळ, पुणे ४१
३२	सिप्ला कॅन्सर परिहार सेवा केंद्र	सर्वे नं. ११७/१, वारजे, मुंबई-बंगलोर रस्ता, पुणे ५८.
३३	ओल्ड एज हॉस्पिटल आणि रिटयरमेंट हाउस	ताथवडे, पुणे-मुंबई बायपास, पुणे.
३४	ईशप्रेम निकेतन वृध्दाश्रम	रॅडीअंट पार्क, नानापेट, पुणे.
३५	कृष्णप्रभू ओल्ड एज हॉस्पिटल	लक्ष्मीनगर, बसस्टॉप समोर, पुणे
३६	संध्या होम फॉर एजेड	नानापेट, पुणे.
३७	शतायु भवन वृध्दाश्रम	मुक्तांगण स्कूलजवळ,पर्वती, पुणे.
३८	स्पंदन केअर सेंटर	प्रगती हॉस्पिटल जवळ,वडगाव बुद्रुक,पुणे.
३९	उमेद केअर सेंटर	सुखसागर नगर, कात्रज,पुणे.
४०	वनेझिया होम्स	पाषाणकर कार शोरूम समोर, पाषाणहायवे,बाणेर,पुणे.
४१	विद्या वैद्य आश्रम	एस.पी.कॉलेज जवळ,साईधाम अपार्टमेंट टिळक रोड,पुणे ३०.

परिशिष्ट क.- ३

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशी स्त्री-पुरुषांची संख्यात्मक यादी

अ.क्र.	वृद्धाश्रमाचे नाव	स्त्री	पुरुष	एकुण
१	निवारा वृद्धाश्रम	११०	५९	१६९
२	अंधमहिलांसाठी आश्रम	४६	-	४६
३	मातोश्री वृद्धाश्रम	८८	३६	१२४
४	जनसेवा फाँडेशन संचलित वृद्धाश्रम	६२	८०	१४२
५	वरदान वृद्धाश्रम	०३	०३	०६
६	हिंगणे महिला वृद्धाश्रम	६६	-	६६
७	तपोधाम साधकाश्रम	१२	०३	१५
८	श्री संजीवन वृद्धाश्रम	०४	०१	०५
९	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम	४८	३२	८०
१०	अथश्री वृद्धाश्रम	१०५	९५	२००
११	माहेरवाट वृद्धाश्रम	१४	१२	२६
१२	ओलावा ज्येष्ठ नागरिक सहनिवास वृद्धाश्रम	२०	१०	३०
१३	सार्थक वृद्धाश्रम	०५	११	१६
१४	त्रिमुर्ती होम्स वृद्धाश्रम	०९	०४	१३

१५	वानप्रस्थाश्रम वृध्दाश्रम	१६	०४	२०
१६	अग्रेसन वृध्दाश्रम	११	०४	१५
१७	सिध्दी वृध्दाश्रम	१५	-	१५
१८	सहजीवन वृध्दाश्रम	०४	०२	०६
१९	आपुलकी वृध्दाश्रम	०६	०४	१०
२०	सेवाधाम वृध्दाश्रम	१७	१०	२७
२१	जिह्वाळा वृध्दाश्रम	२८	०७	३५
२२	उमेद केअर सेंटर	०८	०७	१५
२३	शिर्डी साईबाबा वृध्दाश्रम	४६	-	४६
२४	श्री अर्पण वृध्दाश्रम व हॉस्पिटल	१०	०७	१७
२५	जीवनाश्रम वृध्दाश्रम	०७	०५	१२

परिशिष्ट क. - ४

पुणे शहरातील वृद्धाश्रमातील वृद्ध रहिवाशी स्त्री-पुरुष-निवेदकांची यादी

अ. क्र.	निवेदकाचे नाव	थलंग	वृद्धाश्रमाचे नाव
१	तळेकर नंदिनी	स्त्री.	त्रिमुर्ती होम्स व वृद्धाश्रम
२	जावळीकर कलावती	स्त्री.	माहेरवाट वृद्धाश्रम
३	वाघ प्रमिला	स्त्री.	ओलावा वृद्धाश्रम
४	शिंदे कुसुम	स्त्री.	ओलावा वृद्धाश्रम
५	शिंदे मिनाक्षी	स्त्री.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
६	शिंदे सावित्रा	स्त्री.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
७	साबळे रूपाली	स्त्री.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
८	मेदी उषा	स्त्री.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
९	नंदुरकर शिला	स्त्री.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
१०	बिडकर कमल	स्त्री.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
११	शिंदे शालिनी	स्त्री.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
१२	नवाते संगिता	स्त्री.	महिलाश्रम वृद्धाश्रम
१३	जहागिरदार विजया	स्त्री.	महिलाश्रम वृद्धाश्रम
१४	जोशी मंगला	स्त्री.	महिलाश्रम वृद्धाश्रम
१५	देशपांडे शुभदा	स्त्री.	महिलाश्रम वृद्धाश्रम
१६	पेठे रजनी	स्त्री.	आपुलकी वृद्धाश्रम

१७	आठवले माधुरी	स्त्री.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
१८	ओक मंगला	स्त्री.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
१९	चिकउमान शालिनी	स्त्री.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
२०	कोळी मिरा	स्त्री.	शिर्डी साईबाबा समिती वृद्धाश्रम
२१	चौधरी कमल	स्त्री.	शिर्डी साईबाबा समिती वृद्धाश्रम
२२	नवले सावित्रा	स्त्री.	शिर्डी साईबाबा समिती वृद्धाश्रम
२३	आदस्त्रे जयश्री	स्त्री.	शिर्डी साईबाबा समिती वृद्धाश्रम
२४	पटवर्धन सरलाबाई	स्त्री.	जिव्हाळा वृद्धाश्रम
२५	काशिकर सुनिता	स्त्री.	जिव्हाळा वृद्धाश्रम
२६	सहस्त्रबुद्धे गणेश	पु.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
२७	यादव आनंद	पु.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
२८	गानु वासुदेव	पु.	जनसेवा फाउंडेशन संचलित वृद्धाश्रम
२९	हरदास अजय	पु.	माहेरवाट वृद्धाश्रम
३०	नातू विनायक	पु.	त्रिमुर्ति होम्स वृद्धाश्रम
३१	मांडरे मुकुंद	पु.	त्रिमुर्ति होम्स वृद्धाश्रमअ
३२	पवार दत्तात्रेय	पु.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
३३	जोशी दिलीप	पु.	सेवाधाम वृद्धाश्रम
३४	मराठे माणिक	पु.	तपोधाम वृद्धाश्रम
३५	पवार यशोधर	पु.	तपोधाम वृद्धाश्रम
३६	जोशी सुधीर	पु.	आपुलकी वृद्धाश्रम

३७	पुरंदरे शशांक	पु.	अथश्री वृद्धाश्रम
३८	रानडे महादेव	पु.	अथश्री वृद्धाश्रम
३९	करकंडे व्ही. एस.	पु.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
४०	कानेटकर एच. व्ही.	पु.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
४१	उमराणी आर. बी.	पु.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
४२	शिंंगे व्ही. पी.	पु.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
४३	नाडकर्णी विजय	पु.	संगम सार्वजनिक सेवा समिती वृद्धाश्रम
४४	कुरवे मधुकर	पु.	ओलावा ज्येष्ठ नागरिक वृद्धाश्रम
४५	जाधव दत्तात्रेय	पु.	ओलावा ज्येष्ठ नागरिक वृद्धाश्रम
४६	सोमण नामदेव	पु.	ओलावा ज्येष्ठ नागरिक वृद्धाश्रम
४७	वैद्य प्रमोद	पु.	जिद्दाला वृद्धाश्रम
४८	दातार रामचंद्र	पु.	जिद्दाला वृद्धाश्रम
४९	रानडे एम. व्ही.	पु.	जिद्दाला वृद्धाश्रम
५०	परांजपे एस. एन.	पु.	जिद्दाला वृद्धाश्रम

– संदर्भ सूची –

१. अथश्री प्रतिष्ठान निर्मात, २००९, "ज्येष्ठ नागरिकांचे मुखपत्र", अंक ४ था
२. अँस्कॉप, २०१३, प्रज्योत मासिक, "मध्यवर्ती ज्येष्ठ नागरिक संघटना", पुणे
३. आगलावे प्रदिप, २०००, "आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या", विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. आगलावे प्रदिप, १९७८, "वृद्धांच्या समस्या", विद्या प्रकाशन, नागपूर.
५. उगावकर रा.म., सदाबहार वृद्धत्व, नियतकालिक.
६. कुलकर्णी पी. के., २००८ "आरोग्य आणि समाज", डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
७. इरावती कर्वे, १९५७:१७, 'Kiship organization in India,' Bombay asia pub.
८. डॉ. काचोळे दा.धो., २००४, "भारतातील समाज", प्रकाशक के. एस. अतकरे.
९. कल्लरी सुब्बाराव, १९९४, "वृद्धत्व", मनुवाद सुरेश नाडकर्णी, नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया.
१०. कुलकर्णी व. दि., २००२, "निवांत निवृत्ती", प्रकाशक अशोक कोटावळे.
११. काळदाते सुधा, १९८४, "भारतातील सामाजिक समस्या", पिंपळापुरे अँड कंपनी, नागपूर.
१२. डॉ. खैरनार दिलीप, २००७, "वृद्धांच्या समस्या:चिंता व चिंतन", चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
१३. खडसे भा. कि., १९७४, "भारतीय सामाजिक समस्या", श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
१४. गाटोळ अनुसया, २००७, "कुटुंबातील वृद्धांचे स्थान"
१५. गर्गे स. मा., १९९१, "भारतीय समाज विज्ञान कोश", खंड ५, समाज विभाग मंडळ, पुणे.
१६. डॉ.गोखले हरिश्चंद्र, २०१२ "समाधानी वार्धक्य", उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे. गोडबोले अरविंद, १९९९, "वृद्ध व त्यांचे प्रश्न", पॉप्युलर प्रकाशन.
१७. देसाई के. जी., "इजिंग इन इंडिया", टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्स, मुंबई.
१८. परिदिप्तादास India facing an egeima population <http://facing development.org>
१९. डॉ. देवधर दिलीप, २०१२ "सहजीवन वृद्धनिवास व डे केअर सेंटर" २६ वा दिवाळी अंक.
२०. देशपांडे सुरेश, "वार्धक्य", सकाळ वृत्तपत्रातील लेख.
२१. दैनिक तरुण भारत, "कायदे तज्ञांचे ज्येष्ठ नागरिक कायद्यावरील लेख".
२२. धामणकर व. कृ. व विवेक अलोणी, १९९८, "सामाजिक संशोधन पध्दती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२३. नियतकालिक, २०१२, लोकसत्ता, वृद्धाश्रम माहिती.
२४. शुभदा नेवे, लाईफ सिटी, २०१०, "मोतोश्री वृद्धाश्रम".

३५. नागपूरकर पद्माकर, २००३, "वृद्धत्वाची शान", ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
३६. पोतदार शंकरराव, १९९७, "वृद्धव समस्या आणि उपाय", पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
३७. बंबावले उषा व इतर, २००९, "वयोवर्धन प्रक्रिया:स्वरूप व व्याप्ती", य. च. मु. विद्यापिठ, नाशिक.
३८. बोधनकर सुधीर व विवेक अलोणी, १९९६, "सामाजिक संशोधन पध्दती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३९. बोधनकर सुधीर, २००७, "सामाजिक संशोधन पध्दती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३०. बंबावले उषा, १९९३, "ग्रींग ओल्ड इन यंग इंडिया", स्नेहवर्धन पब्लिकेशन हाउस, पुणे.
३१. डॉ. बजाज संजय, २०११, "निरामय वार्धक्य", प्रकाशक, सचीन उपाध्याय, नागपूर
३२. भांडारकर पु. ल., १९७६, "सामाजिक संशोधन पध्दती," वसंत पिंपळापुरे, औरंगाबाद.
३३. भागवत वि. गो., २००५, "ज्येष्ठ नागरिकांचा सुखसोबती," प्रकाशक, सुचेता राळे, पुणे.
३४. माने माणिक, १९९७, "भारतीय समकालीन सामाजिक समस्या," विद्या प्रकाशन नागपूर.
३५. मुत्तगी पी. के. व इतर, २००९, "वृद्धत्व:देशोदेशी," ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ प्रकाशन, मुंबई.
३६. डॉ. मायी सुनिल, २००९, "भारतीय समाज-प्रश्न आणि समस्या," डायमंड प्रकाशन, पुणे.
३७. मायबोली दिवाळी अंक, २००८, "वृद्धाश्रम, "
३८. मातोश्री वृद्धाश्रम, २०१०, स्मरणिका, प्रकाशक, सावळेकर जयंत, पुणे.
३९. मारुळकर विजय व इतर, २००९, "वयोवृद्धांचे आरोग्य-शारीरिक व मानसिक," य. च. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
४०. महाबळ भा. ल., २०१२, "घरकुलाकरता," माणिक प्रकाशन, कोल्हापूर.
४१. महाबळ भा. ल., २००८, "आजी-आजोबा आधार की अडचण ?" रोहन प्रकाशन, पुणे
४२. मनोहरी मनयु, २००३, नियतकालिक.
४३. मिळुन सा-याजणी, २००६ नियतकालिक.
४४. लोटे रा. ज, १९८९, "सामाजिक समस्या," प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे, नागपूर.
४५. लिमये वि रा., १९९५, "वृद्धांसाठी निवडीचे हक्क, स्वेच्छामरण," उन्मेश प्रकाशन, पुणे.
४६. शर्मा विरेंद्र, १९९९, "ग्रामीण समाजशास्त्र," पंचशील प्रकाशन, जयपूर.
४७. सोमन मा. शा., २००८, "सामाजिक संशोधनाची तंत्रे," पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे.
४८. डॉ. सरदेसाई ह. वि. व इतर, २००४, "मानसिक ताण आणि वार्धक्य," विद्या प्रकाशन, पुणे.
४९. डॉ. हडप गोविंद व इतर, २००७, "वृद्धांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन" पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

- English -

1. Alt fan Jai, 1999:27, Ageing and the be afte Pub-dai Mumbai.
2. Bali Arun p, (ed), 1999, Under standing last page graying people of india, Inter india publication.
3. Biswas S.K. (ed), 1987 Ageing in contemporary India.
4. Bombowale, 1993, U Growing old in young India, Publishinh house Pune, Shehavadhan.
5. Bose A.B. and K.D. Gangrade (eds), 1988 problems and possibilities, New Delhi, Abhinav pub.
6. Denies – E – Popling, 1987, Social problem's Scott foresman and company Pub.
7. Elliss and Havellock, 1974, Man and Woman, London Warter scott Pub.co.Ltd.
8. Irawati Karve, 1953, kinship organization in India Bombay, Asia publishing house.
9. John Lewis, Gillien olarence, G. Dittmech Roy, Joolbent Norman M Kastlen, 1965, Social problems, Bombay the times of India press.
10. S. Irudaya rajan u.s. mishra and p. sankra 1999 india's elderly burder or challenge new Delhi sag publication.
11. S. P. Singh 200 research method in social science, New Delhi, Kanishaka Publication.
12. Susan O. Seymour, 1999, Woman family and child care in India, Londa Univercity Press.
13. T. B. Bottomore, 1962, Introduction to Sociology, London, Ruskin house.
14. Vidya bhushan, D. R. Sachdeva, 1961, An Introduction to Sociology, Gurdas Kapur and sorist Ltd.
15. Vidya Bhushan D. R. Sachdeva, 1961, Text book of sociology, Gurudas Kapur and Son's Ltd.

— हिंदी —

१. रानी अलका, २००८, "भारत में परिवारिक समाजशास्त्र का विकास," नई दिल्ली, अर्जुन पब्लिकेशन हाउस.
२. रोळेके भारती, २००८, "साठोत्तरी लेखिकाओं का कहानियामें परिवार," लातूर, विद्या प्रकाशन.
३. तोमर देवेंद्र पालसिंह, २००७, "सामाजिक शोध प्रतिनिधी," नई दिल्ली डिस्कवरी पब्लिकेशन हाउस.
४. वर्मा ज्योती, २००७, "भारतीय समाज," नई दिल्ली डिस्कवरी पब्लिकेशन हाउस .
५. त्रिपाठी शभुरत्न, १९६०, "ग्रामीण समाजशास्त्र," इलाहबाद, किताब महल.

- Web Sites -

- A. Empowering olden people, 5-30, 1995.
- B. Older Adult Education, 10-30, 1995.
- C. The social network of older people 10-30, 1996.
- D. Caring for elderly parents, 5-30, 1997.
- E. Indian starting to kick out their parent's socicutur, Pakistan, 1st oct 2000.
- F. Older people government policy.

संदर्भ – तपोधाम वृद्धाश्रम

संदर्भ – अग्रसेन वृद्धाश्रम

संदर्भ – जनसेवा फौंडेशन वृद्धाश्रम

संदर्भ- त्रिमुर्ति होम्स वृद्धाश्रम

संदर्भ – मातोश्री वृद्धाश्रम

'मातोश्री'चे उपक्रम

निवासी वृद्धांचा विंडी कार्यक्रम

महाराष्ट्र राज्याचे माजी आयुक्त
श्री.गणेश ठाकूर यांची बालसदनला भेट

महावलेश्वर सहल

मातोश्री नीलपद्म स्वास्थ्य केंद्राचे उद्घाटन

संदर्भ - मातोश्री वृद्धाश्रमातील उपक्रम

स्वातंत्र्यदिन प्रघात फेरी

आश्रमातील कामात सहभाग

निवासी पहिलांचा सहभाग

श्री. चित्तराजन कोल्हटकार,
श्री. चंद्रकांत गोखले
आणि विजय कोटस्थाने
दांची भेट

संदर्भ - मातोश्री वृद्धाश्रमातील उपक्रम

विकासपती महादजीमध्ये श्रीमती सिधुताई महाकाज, श्री मुधासे-मुख्य कार्यकारी अधिकारी- १२वे स्टेज, वेबस्ट-व्यवस्था व्यवस्थापककाज

कार्यव्यवस्थापकी बैठक - का. कार्यव्यवस्था व्यवस्थापक, श्री विकास काजकार, श्री महेका टिळकर, श्री निरंज पुणे

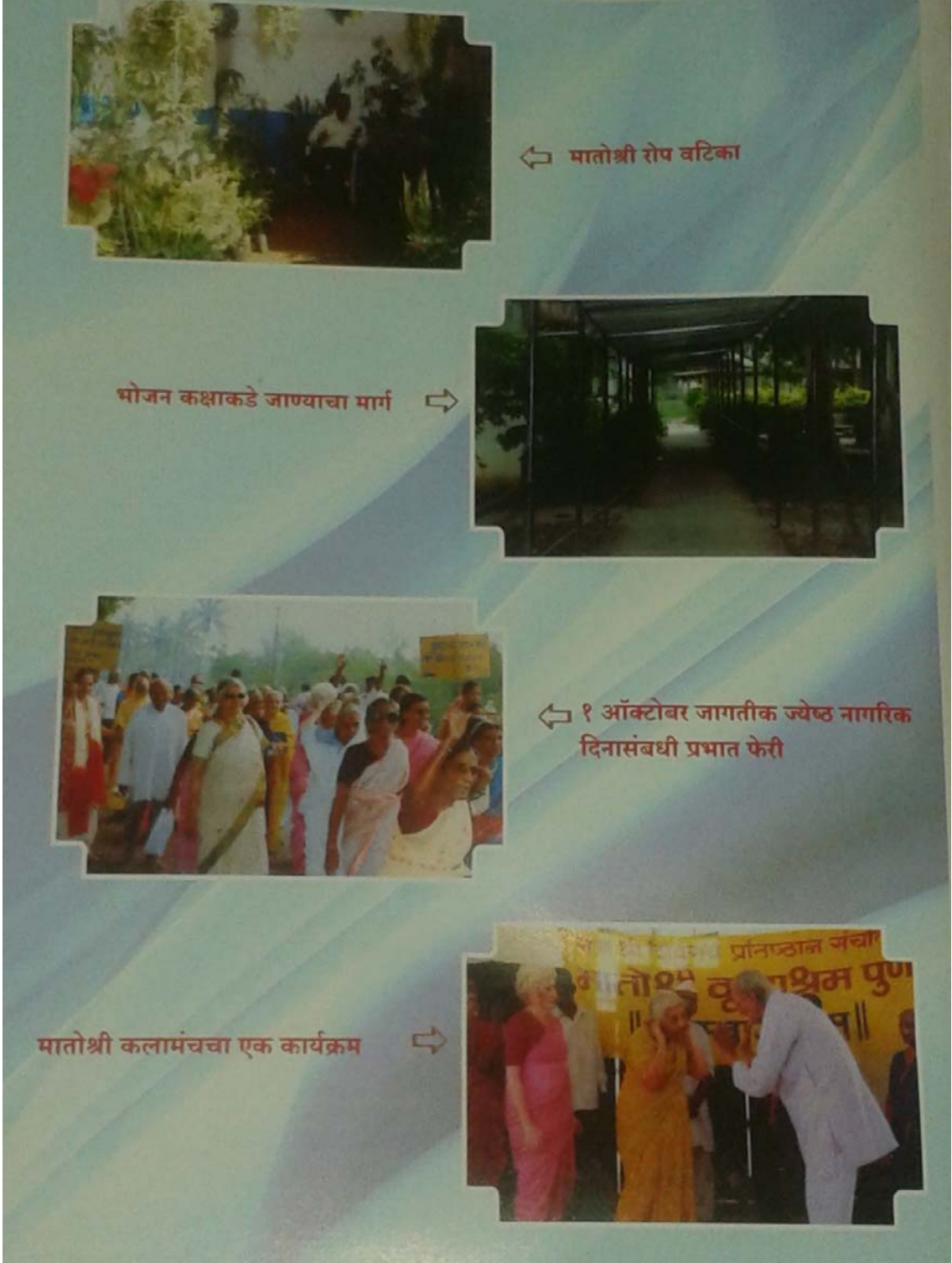

विकासी आजीवा यांभुक्तीका कार्यक्रम

वृद्धाश्रम काजकार

संदर्भ - मातोश्री वृद्धाश्रमातील उपक्रम

← मातोश्री रोप वटिका

भोजन कक्षाकडे जाण्याचा मार्ग →

← १ ऑक्टोबर जागतीक ज्येष्ठ नागरिक दिनासंबंधी प्रभात फेरी

मातोश्री कलामंचचा एक कार्यक्रम →

संदर्भ – मातोश्री वृद्धाश्रमातील उपक्रम

मातोश्रीमधील आजी-आजोबा
भोजन करताना

↵ वाचनात मग्न असलेले वृद्ध

सांस्कृतिक हॉलमध्ये दूरदर्शन पाहताना ⇨

संदर्भ – मातोश्री वृद्धाश्रमातील व्यवस्था